

НВСП «Львівський навчально-науковий центр професійної освіти»
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»
Гомельські дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны

Сучасні тенденції розвитку освіти й науки: проблеми та перспективи

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 4. Том 1.

ВСП «Львівський навчально-науковий центр професійної освіти»
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»
Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны

Lviv Educational and Scientific Center of Professional Education
M.P. Drahomanov National Pedagogical University
Danylo Halytsky Lviv National Medical University
Subdivision of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
“Berezhany Agrotechnical Institute”
Francisk Skorina Gomel State University

**СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ Й НАУКИ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 4

Том 1

**MODERN TRENDS IN DEVELOPMENT OF EDUCATION AND
SCIENCE: PROBLEMS AND PERSPECTIVES**

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

Issue 4

Volume 1

Київ – Львів – Бережани – Гомель
2019

Kyiv– Lviv – Berezhany – Gomel
2019

Сучасні тенденції розвитку освіти й науки : проблеми та перспективи:
зб. наук. праць / [упорядник Ю.І. Колісник-Гуменюк]. Київ–Львів–Бережани–
Гомель, 2019. Вип. 4: в 2-х томах. Т. 1. 306 с.

Редакційна колегія:

Шевченко В.В., кандидат педагогічних наук, професор (м.Київ, Україна)
Кільдеров Д.Е., кандидат педагогічних наук, професор (м.Київ, Україна)
Литвин А.В., доктор педагогічних наук, професор (м. Львів, Україна)
Руденко Л.А., доктор педагогічних наук, ст.н.с. (м. Львів, Україна)
Жибак М.М., доктор економічних наук, професор (м. Бережани, Україна)
Олійник П.В., доктор фармацевтичних наук, професор (м. Львів, Україна)
Чаплик В.В., кандидат медичних наук, доцент (м. Львів, Україна)
Копельчак М.П., кандидат педагогічних наук, доцент (м. Львів, Україна)
Колісник-Гуменюк Ю.І., кандидат педагогічних наук (м. Львів, Україна)
Гуменюк В.В., кандидат педагогічних наук (м. Львів, Україна)
Гуменюк О.М., кандидат педагогічних наук (м. Львів, Україна)
Бейзеров В.А., кандидат педагогічних наук, доцент (м. Гомель, Республіка Білорусь)
Дворак В.Н., кандидат педагогічних наук, доцент (м. Гомель, Республіка Білорусь)
Гурська І.С., кандидат економічних наук, доцент (м. Бережани, Україна)

Технічна верстка:

Гуменюк В.В., кандидат педагогічних наук (м. Львів, Україна)

Переклад англійською мовою:

Гуменюк В.В.; Дубовик О.В., викладач (м. Львів, Україна)

У збірнику наукових праць відомі дослідники, педагоги-практики середніх загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних навчальних закладів, працівники вищих навчальних закладів I-II і III-IV рівнів акредитації висвітлюють теоретичні й прикладні аспекти впровадження сучасних інформаційних технологій та інноваційних методів навчання у підготовці кваліфікованих робітників, молодших спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів і магістрів.

Статті збірника подано в авторській редакції. Повну відповідальність за достовірну інформацію несуть учасники, їх наукові керівники та рецензенти.

Видання розраховане на науковців і педагогів-практиків загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних та вищих навчальних закладів, працівників інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Упорядник:

Колісник-Гуменюк Ю.І., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник

- © Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2019
- © ВСП «Львівський навчально-науковий центр професійної освіти», 2019
- © Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, 2019
- © ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут», 2019
- © Гомельські дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны, 2019
- © Автори статей, 2019

ЗМІСТ *** CONTENTS

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ		
Кузьміна І.Ю. Сафаргаліна- Корнілова Н.А. <i>Kuzmina I.Yu.</i> <i>Safargalina-</i> <i>Kornilova N.A.</i>	СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ MODERN TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF HIGHER MEDICAL EDUCATION IN UKRAINE	10
Швай Роксоляна Черновол Надія <i>Shvay Roksolyana</i> <i>Chernovol Nadiya</i>	РОЗВИТОК ОБРАЗНОГО МИСЛЕННЯ ЯК КРОК ДО ТВОРЧОСТІ DEVELOPING VIVID THOUGHT AS A STEP TO CREATIVITY	14
Криштанович Мирослав <i>Kryshchanovych</i> <i>Myroslav</i>	ЗМІСТ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ УЧИТЕЛЯ ПО ВИКОРИСТАННЮ ІКТ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ПРАВОЗНАВСТВА У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ TABLE OF CONTENTS AND DIVERSITY OF ICT STUDY ACTIVITY IN THE PROCESS OF LAW ENTITLEMENT IN GENERAL BASIC EDUCATION STAFF	19
Коваль М.С. Литвин А.В. <i>Koval M.S.</i> <i>Lytvyn A.V.</i>	УДОСКОНАЛЕННЯ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ IMPROVEMENT OF THE CIVIL PROTECTION SPECIALISTS' TRAINING	24
Голешевич Бронислав <i>Goleshevich</i> <i>Bronislav</i>	ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ МЕТОДОМ КОРРЕЛЯЦИИ АУДИО-ВИДЕОИНФОРМАЦИИ И ОЗВУЧИВАЕМОЙ НОТАЦИИ PEDAGOGICAL MODELING OF THE AUDIO-VIDEO- INFORMATION AND DUBBING NOTATION BY THE METHOD OF CORRELATION	28
Бахмач Л.А. <i>Bakhtmach L.A.</i>	ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ТЮТОРСЬКОЇ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ FOREIGN EXPERIENCE OF THE IMPLEMENTATION OF TUTOR TEACHING SYSTEM	34
Воронезцева А. Чорна О. <i>Voronezhhtseva A.,</i> <i>Chorna O.</i>	СОДЕРЖАНИЕ АФФЕКТИВНОГО КОМПОНЕНТА СОЦИОПРАГМАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ AFFECTIVE COMPONENT OF FOREIGN STUDENTS' SOCIOPRAGMATIC COMPETENCE	38
Gontcharova E. <i>Гончарова Е.</i>	INTELLECTUAL SKILLS OF THE STUDENT IN THE CONTEXT OF THE REQUIREMENTS OF THE LABOR MARKET ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ УМЕНИЯ СТУДЕНТА В КОНТЕКСТЕ ТРЕБОВАНИЙ РЫНКА ТРУДА	42
Горленко В.П. <i>Gorlenko V.P.</i>	СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РИСКА СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ: МНОГОДЕТНАЯ СЕМЬЯ SOCIO-DEMOGRAPHIC RISK FACTORS SOCIALIZATION OF CHILDREN: A MULTI-SIBLING FAMILY	46
Грицак Н.Р. <i>Hrytsak N.R.</i>	ЗМІШАНЕ НАВЧАННЯ – ПОТРЕБА СТУДЕНТА Z BLENDED LEARNING – Z STUDENT'S NEEDS	51

<i>Деревинская А.А. Жудрик Е.В. Dzeravinskaya A.A. Zhudrik E.V.</i>	НАПРАВЛЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ DIRECTIONS FOR THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCES OF STUDENTS	56
<i>Колбышева С.И. Kolbysheva S.I.</i>	ЭМОЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ EMOTIONS IN ART COMMUNICATION	60
<i>Колісник- Гуменюк Ю.І. Kolisnyk- Humenyuk Yu.I.</i>	МИСТЕЦТВО НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮДСТВА THE ART OF INDEPENDENT PART OF THE SPIRITUAL CULTURE OF HUMANITY	63
<i>Кудрявицька Аліна Kudryavyt'ska Alina</i>	ПОШИРЕНА ПРОБЛЕМА В ПОВЕДІНЦІ ДІТЕЙ – ДІТЯЧА ЖОРСТОКІСТЬ THE WIDESPREAD PROBLEM OF INFANT BEHAVIOR – CHILDREN'S CRUELTY	69
<i>Мудра С.В. Mudra S.V.</i>	ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ FORMATION OF THE UNITE CONCEPT OF INCREASING HIGHER EDUCATION QUALITY IN UKRAINE: PROBLEMS AND PERSPECTIVES	73
<i>Чигирь С. Н. Пугач В. В. Ковальчук Т. М. Chigir S. N. Pugach V. V. Kovalchuk T. M.</i>	ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ И ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК СИСТЕМНЫЕ ОСНОВАНИЯ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕЖЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ AGE PHYSIOLOGY AND PHYSICAL CULTURE AS SYSTEMIC BASIS FOR HEALTH SAVING IN THE EDUCATIONAL PROCESS	79
<i>Яремчук С. Яремчук В. Yaremchuk S. Yaremchuk V.</i>	ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ КЕРІВНИКА ЗАКЛАДУ ОСВІТИ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД PROFESSIONAL AND LEGAL COMPETENCY OF THE HEAD OF THE EDUCATIONAL INSTITUTION: FUNCTIONAL APPROACH	83
<i>Снігурова Ірина Snihurova Iryna</i>	ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF PERSONAL TOLERANCE: PEDAGOGICAL ASPECT	87
<i>Дубовик Оксана Dubovyk Oksana</i>	ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІКУЛЬТУРНОЇ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ У США TRENDS IN MULTICULTURAL EDUCATION IN THE USA	92
<i>Zakonov Serhii Законов Сергій</i>	TEACHER-STUDENT INTERACTION IN ON-LINE WRITING CONFERENCES ВЗАЄМОДІЯ «ВЧИТЕЛЬ-СТУДЕНТ» В ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦІЯХ З ПИСЬМА	97
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ		
<i>Матійків Ірина Matiyiv Iryna</i>	ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ПСИХОЛОГА: СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ BASIS OF PROFESSIONAL MASTERNITY OF PSYCHOLOGIST: STRUCTURE OF EDUCATIONAL COURSE	101

<i>Семенів Наталія</i> <i>Semeniv Nataliya</i>	ТЕРМІНИ ТА МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ ЕТНІЧНИМИ КОНФЛІКТАМИ В МІЖЕТНІЧНИХ ВЗАЄМИНАХ TERMS AND METHOD OF MANAGING ETHNIC CONFLICTS IN INTERETHNIC RELATIONS	105
<i>Сильченко И.В.</i> <i>Silchenko I.V.</i>	ЛИЧНОСТНЫЕ КОРРЕЛЯТЫ СОВЛАДАЮЩЕГО ПОВЕДЕНИЯ У СТУДЕНТОВ С ПСИХОСОМАТИЧЕСКИМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ PERSONALITY CORRELATES OF COPING BEHAVIOR OF STUDENTS WITH PSYCHOSOMATIC DISEASES	109
<i>Шиделко А. В.</i> <i>Shydelko A.V.</i>	ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEVIANT BEHAVIOR TYPES	113
<i>Якимчук Борис</i> <i>Yakymchuk Borys</i>	ПРОФЕСІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ЗДІБНОСТІ ТА ЧИННИКИ ЇХ РОЗВИТКУ PROFESSIONAL-COMMUNICATIVE CHARACTERISTICS AND FACTORS OF THEIR DEVELOPMENT	119
<i>Якимчук Ірина</i> <i>Yakymchuk Iryna</i>	КОГНІТИВНІ СТИЛІ ЯК ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ COGNITIVE STYLES AS FACTORS FOR THE DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL POTENTIAL FOR FUTURE PRACTICAL PSYCHOLOGISTS	123
<i>Калька Наталія</i> <i>Швець Уляна</i> <i>Kalka Nataliya</i> <i>Shvets' Ulyana</i>	ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS VALUE ORIENTATIONS OF STUDENTS	127
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ		
<i>Володько Л.П.</i> <i>Володько О.В.</i> <i>Volodko L. P.</i> <i>Volodko O. V.</i>	РЕЗУЛЬТАТЫ ЭКСПЕРТНЫХ ОЦЕНОК КАЧЕСТВА ДИСТАНЦИОННЫХ БАНКОВСКИХ УСЛУГ ПО ТЕХНОЛОГИЯМ ИХ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ THE RESULTS OF THE EXPERT ASSESSMENTS OF THE QUALITY OF REMOTE BANKING SERVICES VIA THE TECHNOLOGY THEY PROVIDE	132
<i>Герасимів З.М.</i> <i>Herasymiv Z.M.</i>	ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ENSURING OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE	136
<i>Герчанівська</i> <i>Світлана</i> <i>Herchanivska Svitlana</i>	ВЛАСНИЙ КАПІТАЛ ЯК ОБЛІКОВО-ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ OWN CAPITAL AS AN ACCOUNTING AND ECONOMIC CATEGORY	141
<i>Греськів Олена</i> <i>Hreskiv Olena</i>	ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТРАТЕГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВ THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASES OF STRATEGIC POTENTIAL OF ENTERPRISES	145
<i>Гурська І. С.</i> <i>Патіота А.С.</i> <i>Hurska I. S.</i> <i>Patiota A. S.</i>	ТВАРИННИЦТВО: СТАН ГАЛУЗІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ STOCKBREEDING: THE STATE OF INDUSTRY AND PERSPECTIVES OF ITS DEVELOPMENT	149

<i>Замора О.І.</i> <i>Zamora O.I.</i>	РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL GREEN TOURISM: THEORETICAL ASPECTS	154
<i>Мунасіпова М.Е.</i> <i>Munassipova M. E.</i>	ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И КРИТЕРИИ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА ECONOMIC CONTENT AND CRITERIA OF SMALL ENTREPRENEURSHIP	158
<i>Жибак М. М.</i> <i>Zhybak M.M.</i>	СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ MODERN TRENDS FOR THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL TERRITORIES	161
<i>Ыдырыс С.С.</i> <i>Джунусбеков М.М.</i> <i>Ydyrys S.S.</i> <i>Junusbekov M.M.</i>	ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ LEGISLATIVE REGULATION OF WAGES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN FOR THE YEARS OF INDEPENDENCE	165
ІСТОРИЧНІ НАУКИ		
<i>Базарбаев Канат</i> <i>Оспанова Гульнур</i> <i>Ospanova Gulnur</i>	ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И ТУРКЕСТАНОМ В НАЧАЛЕ 20 ВЕКА POLITICAL RELATIONS BETWEEN TURKEY AND TURKESTAN IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY	174
<i>Вановська Інна</i> <i>Vanovska Inna</i>	ГУБЕРНСЬКІ ЗЕМСТВА У СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТІ НАСЕЛЕННЯ КИЇВЩИНИ, ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ GUBERNIAN AREAS IN SOCIAL PROTECTION OF KYIV LANDS, VOLYN' AND PODILLYA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY	178
<i>Пугач І. В.</i> <i>Pugach I.</i>	ЭВАЛЮЮЦЫЯ ПАДЫХОДАЎ ДА РЭФАРМАВАННЯ ЛЯСНОЙ ВАРТЫ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (70-Я ГГ. XVIII СТ. – 30-Я ГГ. XIX СТ.) EVOLUTION OF APPROACHES TO THE REFORMING OF FOREST GUARD ON THE TERRITORY OF BELARUS (70 th XVIII – 30 th XIX cent.)	184
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ		
<i>Ыдырыс К.С.</i> <i>Мунасіпова М.Е.</i> <i>Munassipova M. E.</i> <i>Ydyrys K. S.</i>	АНАЛИЗ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА ANALYSES OF THE ENERGY POLICY OF KAZAKHSTAN	189
<i>Четин Нур</i> <i>Cetin Nur</i>	ЯЗЫК КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ «МЯГКОЙ СИЛЫ» LANGUAGE AS ONE OF THE MAIN TOOLS OF “SOFT POWER”	192
<i>Ydyrys K.S.</i> <i>Nazarkassym Z. A.</i> <i>Ыдырыс К.С.</i> <i>Назаркасым Ж.А.</i>	KAZAKHSTAN'S FOREIGN POLICY AND INTEGRATION PROCESSES IN THE POST-SOVIET SPACE ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА КАЗАХСТАНА И ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ	196

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Бирюк І.Б. <i>Biryuk I.B.</i>	РЕЧЕВЫЕ АКТЫ ОТКАЗА: ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ THE SPEECH ACT OF REFUSAL: PRAGMATIC ANALYSIS	201
Думчак Ірина Бойченко Віра <i>Iryna Dumchak</i> <i>Boichenyuk Vira</i>	СИМВОЛІКА У РОМАНАХ ЕЛІС УОКЕР «МЕРИДІАН» ТА «КОЛІР ПУРПУРОВИЙ» SYMBOLS IN THE ALICE WALKER'S NOVELS "MERIDIAN" AND "THE COLOR PURPLE"	206
Гоузіч І.М. <i>Houzich Iryna</i>	ТОПАС «ХАТА» Ї ПРЫТЧАХ З КНІГІ ЯНКІ СПАКОВА «ТЫЯ, ШТО ІДУЦЬ» TOPOS «HOME» IN THE PARABLES FROM THE BOOK BY YANKA SIPAKOV «THOSE ON THE MOVE»	211
Сокаль Марія <i>Sokal Mariya</i>	СИСТЕМНО-СЕМАСИОЛОГИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ЛЕКСИКИ КАК ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКАЯ ОСНОВА СЛОВАРНОЙ РАБОТЫ SYSTEM-SEMASIOLOGICAL DESCRIPTION OF LEXICAL AS LINGUO-DIDACTIC BASIS OF VOCABULARY WORK	216
Сухопар Василь <i>Sukhopar Vasyil</i>	НАВЧАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦЯ EDUCATIONAL AND PEDAGOGICAL STATUS OF UKRAINIAN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF LINGUISTIC PREPARATION OF THE SPECIALIST	221
Рак Марія <i>Rak Maryia</i>	ЖАНРОВАЕ НАВАТАРСТВА ЛЮДМІЛЫ РУБЛЕЎСКОЙ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРАЎ «ДАГЕРАТЫП» І «ПАНТОФЛЯ МНЕМАЗІНЫ») GENRE INNOVATION OF LYUDMILA RUBLEVSKAYA (ON THE MATERIAL OF «DAGUERREOTYPE» AND «MNEMOSYNE'S SHOES»)	230
Дакукін Аляксандр <i>Dakukin Aliaksandr</i>	СЕМАНТЫКА КОЛЕРАЎ У ПУНКЦІРАХ А. РАЗАНАВА COLOR SEMANTICS IN THE GENRE OF PUNKCIRY OF A. RAZANAU	235

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Бірг Володимир Лапатко Елена Бірг Светлана <i>Birg Vladimir</i> <i>Lopatko Elena</i> <i>Birg Svetlana</i>	ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ ENVIRONMENTAL EDUCATION AND RESEARCH ACTIVITIES OF HIGH SCHOOL STUDENTS	241
Гончаров Сергій <i>Honcharov Sergii</i>	ПОШИРЕННЯ НЕМАТОДИ EUSTRONGYLIDES EXCISUS СЕРЕД ХИЖИХ РИБ ПРИРОДНИХ ВОДОЙМ УКРАЇНИ DISTRIBUTION OF NEMATODES EUSTRONGYLIDES EXCISUS AMONG PREDATORY FISH IN NATURAL WATER OF UKRAINE	245
Крайнюков О.М. Кривицька І.А. <i>Krainiukov O.M.</i> <i>Kryvytska I.A.</i>	ОЦІНКА ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ АНТРОПОГЕННО ПЕРЕТВОРЕНИХ ҐРУНТІВ EVALUATION OF ENVIRONMENTAL CONDITION OF ENVIRONMENTAL COMPONENTS OF URBANIZED TERRITORIES	248

Черник В.Ф. <i>Chernik V.F.</i>	ВЫЯВЛЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ЦИТОЭМБРИОЛОГИИ У РЕДКИХ И ИСЧЕЗАЮЩИХ ВИДОВ РАСТЕНИЙ БЕЛАРУСИ RESEARCH OF THE FEATURES OF EMBRYOLOGY OF RARE AND DISAPPEARING SPECIES OF PLANTS OF BELARUS	253
Мисько Алина <i>Misko Alina</i>	СВЯЗЬ ВЫСШЕЙ НЕРВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С ТЕМПЕРАМЕНТОМ И ХАРАКТЕРОМ УЧАЩИХСЯ CONNECTION OF HIGHER NERVOUS ACTIVITY WITH A TEMPERAMENT AND CHARACTER OF STUDENTS	261
Шамко А.В. <i>Shamko A.V.</i>	РАСПРОСТРАНЕНИЕ ОПИСТОРХОЗА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ DISTRIBUTION OF OPISTHORCHIASIS IN THE REPUBLIC OF BELARUS	264
МЕДИЦИНА ТА ФАРМАЦІЯ		
Журавель В.И. Журавель В.В. <i>Zhuravel V.I.</i> <i>Zhuravel V.V.</i>	НОВЫЕ УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ ИЗМЕНЯЮТ СТЕРЕОТИПЫ МЕНЕДЖМЕНТА В СИСТЕМЕ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ НАСЕЛЕНИЮ NEW MANAGERIAL PARADIGM CHANGE MANAGEMENT SYSTEM STEREOTYPES OF MEDICAL CARE	268
Вороненко Д.В. Олійник П.В. <i>Voronenko D.V.</i> <i>Oliynyk P.V.</i>	МЕТОДИЧНИЙ ПІДХІД ДО ПЛАНУВАННЯ ФАРМАЦЕВТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ РАДІАЦІЙНОГО ПОХОДЖЕННЯ METHODICAL APPROACH TO PLANNING PHARMACEUTICAL PROVIDING OF POPULATION IN THE CONDITIONS OF EMERGENCY SITUATIONS OF RADIATION ORIGIN	274
Чаплик Віктор <i>Chaplyk Viktor</i>	ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ГОСТРОГО ПОШКОДЖЕННЯ НИРОК ABOUT PROBLEM OF ACUTE KIDNEY INJURY DIAGNOSTICS	278
Єфремова О.В. Гуменюк В.В. <i>Yefremova O.V.</i> <i>Humenyuk V.V.</i>	ПРОФІЛАКТИКА І ЛІКУВАННЯ СТОМАТОЛОГІЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ НА ТЛІ ШКІДЛИВИХ ФАКТОРІВ ВИРОБНИЦТВА PREVENTION AND TREATMENT OF DENTAL DISEASES ON THE FIELD OF HARMFUL FACTORS OF MANUFACTURE	282
Паращин Ж.Д. Губицька І.І. Швед О.В. Лобур І.П. Петріна Р.О. Новіков В.П. <i>Parashchyn Zh.D.</i> <i>Hubytska I.I.</i> <i>Shved O.V.</i> <i>Lobur I.P.</i> <i>Petrina R.O.</i> <i>Novikov V.P.</i>	ВПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНИХ БІОТЕХФАРМА КЛАСТЕРНИХ ПІДХОДІВ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ IMPLEMENTATION OF INTEGRAL BIOTECHPHARMS OF CLUSTER APPROACHES IN HIGHER EDUCATION SYSTEM	287

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

<i>Козел Валерій</i> <i>Kozel Valery</i>	О НЕКОТОРЫХ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В СФЕРЕ ВЫСОКИХ ТЕХНОЛОГИЙ ABOUT SOME CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF HIGH- TECH CRIMES	292
<i>Мегес Роксолана</i> <i>Mehes Roksolana</i>	НЕЗАЛЕЖНИЙ МЕДІАТОР (ПОСЕРЕДНИК) – ЯК УЧАСНИК ПРОЦЕДУРИ ВИРІШЕННЯ КОЛЕКТИВНОГО ТРУДОВОГО СПОРУ INDEPENDENT MEDIATOR (NEGOTIATOR) – AS A PARTICIPANT OF PROCEDURE FOR RESOLVING COLLECTIVE LABOR DISPUTES	295
<i>Менська Олена</i> <i>Menska Olena</i>	КОНФІСКАЦІЯ ЯК ПІДСТАВА ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ CONFISCATION AS A BASIS FOR THE TERMINATION OF OWNERSHIP OF A CULTURAL HERITAGE OBJECT	299

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

УДК 378:61(477)

*Кузьміна І.Ю., доктор мед. наук, професор,
професор кафедри патологічної фізіології ім. Д.О. Альперна
Сафаргаліна-Корнілова Н.А., кандидат мед. наук, доцент,
доцент кафедри патологічної фізіології ім. Д.О. Альперна
Харківський національний медичний університет, Харків, Україна*

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглядаються питання сучасного розвитку вищої медичної освіти в Україні, що засновані на впровадженні нових соціально-педагогічних прийомів навчання студентів. Наведено сучасні вимоги, які передбачаються для індивідуального сприйняття знань в діяльності майбутнього лікаря. Показана роль викладача щодо поліпшення засобів і методів викладання, розвитку і вдосконаленню навчального процесу.

Ключові слова: соціально-педагогічні прийоми, стимуляційні методи навчання, інноваційні технології.

*Kuzmina I. Yu., Dr. med. sciences, professor,
Professor of the Department of Pathological Physiology by D.E. Alpern,
Kharkiv National Medical University.*

*Safargalina-Kornilova N.A., PhD (Medical Sciences), Associated Professor
Department of Pathological Physiology by D.E. Alpern,
Kharkov National Medical University. (Kharkov, Ukraine)*

MODERN TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF HIGHER MEDICAL EDUCATION IN UKRAINE

Abstract. The article deals with the issues of modern development of higher medical education in Ukraine, based on the introduction of new social and pedagogical methods of teaching students. The modern requirements that are presented for the individual perception of knowledge in the activities of the future doctor are given. The role of the teacher in improving the means and methods of teaching, development and improvement of the educational process is shown.

Keywords: social and pedagogical methods, stimulation teaching education, innovative theology.

*Кузьмина И.Ю., Доктор мед. наук, профессор,
Профессор кафедры патологической физиологии им. Д.Е. Альперна
Харьковского национального медицинского университета
Сафаргалина-Корнилова Н.А., Кандидат мед. наук, доцент,
Доцент кафедры патологической физиологии им. Д.Е. Альперна
Харьковского национального медицинского университета
Харьков, Украина*

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы современного развития высшего медицинского образования в Украине, основанные на внедрении новых социально-педагогических приемов обучения студентов. Приведены современные требования, которые предъявляются для индивидуального восприятия знаний в деятельности будущего врача. Показана роль преподавателя по улучшению средств и методов преподавания, развитию и совершенствованию учебного процесса.

Ключевые слова: социально-педагогические приемы, стимуляционные методы обучения, инновационные технологии

Якість освіти в медичному вищому учбовому закладі (ВУЗі) нерозривно пов'язане з питаннями організаційно-методичного забезпечення (ОМЗ)

викладання дисципліни, вдосконалення методики підготовки і проведення занять зі студентами, з урахуванням вимог державного освітнього стандарту, застосування наочних посібників та сучасних технічних засобів навчання, здійснення контролю успішності та якості підготовки студентів [2].

В Україні, формування сучасних навчальних планів і учбових програм диктується підвищенням, з одного боку, відповідальності вузів за методики і програми навчання, а з іншого – надають можливість самостійно розробляти робочі плани і програми.

В теперішній час в Україні у великій кількості в медичних ВУЗах навчаються іноземні студенти з різних країн світу, яким викладання проводиться російською та англійською мовами. Це свідчить про престиж української медичної школи, а також пред'являє високі вимоги до вдосконалення форм і методів сучасної освіти [6].

Актуальними питаннями ОМЗ викладання є: проведення на високому рівні педагогічного процесу, надання допомоги студенту в самостійному вивченні теоретичного матеріалу, контроль знань студента (самоконтроль, поточний контроль і проміжна атестація), методичний супровід організації лекцій і практичних занять.

ОМЗ кафедр поєднується з наявністю кваліфікованих викладачів, які всебічно удосконалюють процес навчання, проводять виховну роботу, прищеплюють студентам вміння і бажання постійного поповнення своїх знань з майбутньої спеціальності. Наявність на кафедрах навчальних типових програм і учбово-методичної документації забезпечує чітку організацію викладання кожного предмета і сприяє успішному засвоєнню матеріалу студентами [1].

Для виконання цих завдань в рамках ринкової економіки вища медична школа в Україні всебічно удосконалює процес навчання, розвиває виховну роботу, прищеплює вітчизняним та іноземним студентам до прагнення постійно поповнювати свої знання, творчо орієнтуватися в сучасних досягненнях науки [7].

У період здійснення перебудови системи вищої медичної освіти в Україні, все гостріше проявляється потреба у висококваліфікованих медичних кадрах. У зв'язку з чим, на методичному рівні проводиться формування сучасних навчальних програм, навчально-методичної літератури, яка сприятиме процесу педагогічної взаємодії, пошуку прогресивних форм організації навчання та самостійної роботи студентів. В даний час в навчальному процесі у ВНЗ переважає наявність науково-дослідної діяльності студентів і творчого процесу вирішення ними навчальних завдань.

У зв'язку з чим, основними актуальними питаннями сучасної медичної освіти в Україні на наш погляд, є:

1. Методологічні аспекти викладання, створення нових методик навчання, подальше вдосконалення навчально-методичних комплексів навчальних дисциплін, які сприяли б в повній мірі реалізації вимог державного освітнього стандарту .

2. Розробка нових програм і методологічних прийомів підготовки і проведення основних видів занять на клінічних і теоретичних кафедрах.

3. Застосування в викладанні наочних посібників та сучасних технічних засобів навчання, здійснення контролю успішності та якості підготовки студентів.

4. Пошук нових можливостей проведення організаційно-методичної роботи кафедр, які розкривають роль підвищення ефективності та дієвості занять зі студентами, робота з молодими викладачами.

В даний час в медичних ВУЗах велике значення надається симуляційним методикам навчання, які є однією з основних форм якісної практичної підготовки майбутніх медичних фахівців. Відпрацювання навичок на симуляторах має доведену ефективність. Саме завдяки таким технологіям підготовка фахівців є максимально наближеною до їх реальної практичної діяльності у майбутньому [3]. Така методика освіти має велике соціальне значення так як його мета передбачає підвищення якості підготовки фахівців. шляхом використання фантомів, муляжів, моделювання клінічних ситуацій і інших засобів навчання для засвоєння практичних навичок з теоретичних і клінічних дисциплін.

Методика організації практичних занять спрямована на залучення студента в процес активної участі в клінічній роботі, підбору відповідного методу терапії, надання невідкладної медичної допомоги, а також формування відповідального ставлення студента до хворого. При цьому, хворі не піддаються будь-яким маніпуляціям для тренування учнів, в чому і полягає велика соціальна роль пропонованих засобів навчання [4].

Концепція розвитку нової системи медичної освіти в Україні передбачає впровадження в навчальний процес сучасних педагогічних та наукових інновацій відповідно до світових стандартів. Поліпшенню соціальних засобів і методів викладання сприяє внесенню змін до системи підготовки майбутніх лікарів, створенню програм для дистанційного навчання студентів, поліпшення матеріально-технічного забезпечення, комп'ютеризації та інформатизації учбового процесу [9].

Практичні заняття та лекції в медичному ВУЗі використовуються для того, щоб роз'яснити студентам певні поняття, для кращого розуміння навчального матеріалу. У лекції розкриваються складніші аспекти різних теоретичних, клінічних та практичних питань для кращого засвоєння досліджуваного предмета. При читанні лекцій викладач обов'язково включає питання

морального виховання, такі як гуманізм, патріотизм, борг, чесність і інші людські принципи, які відрізняють роботу лікаря, від представників інших спеціальностей.

Завдання національної вищої медичної школи полягає в тому, щоб долучити студентів до норм життя, прийнятих в суспільстві, моралі, етики, деонтології, які формують переконання лікаря, його життєву позицію, залежать від знань і уявлень про них. Здійснювані вчинки, дії, звички без усвідомлення їх суспільної значущості можуть носити випадковий характер і не мати дієвої сили. Переконання – це тверда впевненість студента в істинності і справедливості набутих знань, вони є внутрішнім спонуканням особистості до моральних дій і вчинків, що так необхідно в роботі лікаря. У процесі переконання педагог впливає на свідомість, почуття і волю студентів [8].

Формування майбутнього лікаря відбувається поступово, з використанням певних прийомів, які спільно з методами навчання сприяють якісному оволодінню медичною спеціальністю. Велике значення в накопиченні знань у студентів має їх ерудиція, логічне мислення, працьовитість, комунікабельність, без чого неможлива їх успішна професійна діяльність. Фактором для підвищення творчого потенціалу у студентів вищої школи, є вдосконалення професійних навичок і безпосередній контакт з досягненнями науково-технічного прогресу. У зв'язку з чим, в медичних вищих навчальних закладах України приділяється велика увага профільності викладання і якості навчання як на теоретичних, так і клінічних кафедрах [5].

Впровадження сучасних технологій в діяльність викладача при підготовці студентів у вищих навчальних закладах медичного профілю, дозволяє науково будувати соціально-педагогічну діяльність, сприяє ефективності у вирішенні завдань, що стоять перед педагогом.

Педагогічні технології в медичних ВУЗах України дозволяють вирішувати весь широкий спектр завдань соціальної педагогіки - профілактики, діагностики, адаптації та соціальної реабілітації студентів, що сприяє підвищенню їх професійної майстерності та якості надання медичної допомоги людям.

Список використаних джерел.

1. Атутов П. Р. *Технология и современное образование* // Педагогика. 2006. №2. 208с.
2. Гузеев В.В. *Планирование результатов образования и образовательная технология*. М.: Народное образование, 2016. 240 с.
3. Бедулина, Г.Ф. *Социально-педагогическое проектирование: учебно-метод. пособие*. Минск: АПО, 2015. 153с.
4. Жак Д. *Организация и контроль работы с проектами* // Университетское образование: от эффективного преподавания к эффективному учению. Сборник рефератов по дидактике высшей школы / Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования. Мн., Пропилен, 2015. С. 121-141.
5. Кукушин В.С. *Теория и методика обучения*. Ростов н/Д.: Феникс, 2005. С.178-181.

6. Наволокова Н.П. Характеристика педагогічних технологій // Біологія. Х.: ТОВ Видавнича група «Основа», 2014. № 15. С. 2-8.
7. Современные технологии воспитательной работы /а вт. сост. Т.В. Панафидина и др. Волгоград: Учитель, 2009. С.16-17.
8. Сучасні актуальні питання педагогічного процесу вищих медичних навчальних закладів: матеріали навч.-метод. конф. [«Проблеми та перспективи вищої медичної школи у розробці та реалізації національної стратегії побудови нової системи охорони здоров'я в Україні на період 2015-2025 р.р.»], (Вінниця, 25 березня 2015 р.) / М-во охорони здоров'я, Вінн. нац. мед. ун-т ім. М.І. Пирогова. Вінниця: Вінн. нац. мед. ун-т ім. М.І. Пирогова, 2015. 255 с.
9. Nakanishi M. Hideyuki S. Virtual City Simulator for Education, Training, and Guidance. In Monitoring, Security, and Rescue Techniques in Multiagent Systems // Advances in Soft Computing. 2017. P. 423–437

УДК 372.853 (075.3)

*Швай Роксоляна, доктор пед. н., професор, професор
Черновол Надія, к.пед.н., доцент
Національний університет “Львівська політехніка”
м. Львів, Україна*

РОЗВИТОК ОБРАЗНОГО МИСЛЕННЯ ЯК КРОК ДО ТВОРЧОСТІ

Анотація. Застосування педагогіки творчості в навчальному процесі сприяє розвитку образного мислення та пошукоів діяльності. Творчий процес як розгалужена система можливих дій вимагає продукування нових образів, що в подальшому трансформуються у поняття, судження, стратегії та тактики розв'язування творчих завдань. Образ, що виступає у ролі імпресингу, може стимулювати творчість як дериват захопленості, заломлений через мотиваційну структуру.

Ключові слова: творчість, образ, імпресинг, методи педагогіки творчості.

*Roksolyana Shvay, Doctor of Pedagogical Sciences, Full Professor
Chernovol Nadija, PhD, Associated Professor
Lviv Polytechnic National University*

DEVELOPING VIVID THOUGHT AS A STEP TO CREATIVITY

Abstract. Application of creative pedagogy in educational process contributes to the development of vivid thought and search activity. Creative process as a ramified system of possible actions requires production of new images which later get transformed into notions, judgments, strategies and tactics for solving creative tasks. Image which plays the role of impressing may stimulate creativity as a derivative of excitement refracted through the motivation structure.

Key words: creativity, image, impressing, methods of creative pedagogy.

Традиційно навчання пов'язують з формуванням відповідних для об'єктів еталонів (схем, образів), тобто з накопиченням знання, фіксованого в певній оглядовій формі. Кожен із сформованих образів є складовою загального образу світу, який виступає як цілісна, багаторівнева система уявлень людини про світ, інших людей, про себе, свою діяльність.

Образи предметів світу породжуються внутрішніми, як усвідомленими, так і неусвідомленими мисленнєвими діями. Без цих дій ми б не сприймали предметного світу. Але водночас ми б не мислили б цей світ, якби він не відкривався нам у своїй чуттєво даній предметності. Це показує важливість емоційно-чуттєвого ставлення до світу [3].

Імпресинг на тривалий час, а інколи й на все життя визначає основні мотиви діяльності людини та її мети. Імпресингом може стати одна незначна фраза, музика, цікава історія, спалах уяви, образ уяви, що зачепив потаємні струни душі і вже не полишає, супроводжує впродовж життя, і допомагає подолати все і досягти небувалих результатів, що інші окреслять як талант, геніальність.

Образ, що виступає у ролі імпресингу, може стимулювати творчість як дериват захопленості, заломлений через мотиваційну структуру. Образ – це механізм запуску захопленості і основа для формування імпресингу. Образ – результат уяви, що дозволяє розвивати праву півкулю, запускати багатоконтекстність мислення. Головною функцією уяви є все-таки її участь у творчому процесі. Правопівкульна активність, установлення багатозначних зв'язків, образне мислення сприяє відновленню пошукової активності. У цьому розумінні образне мислення стає одним із найвагоміших критеріїв творчої діяльності. Правопівкульне – просторово-образне мислення є симультативним (одночасним і синтетичним). Воно забезпечує моментальне схоплення багаточисленних якостей багатозначності. Ця багатозначність саме і лежить в основі творчості. Образність у навчанні, вихованні, житті відіграє помітну психогігієнічну роль. Так можна формувати особистісні змісти того предметного світу, який спочатку не відкритий у своїй чуттєво даній предметній предметності. Попереднє уявлення дає змогу адаптувати нове. Образ – результат накопичення чуттєвого (предметного) життєвого досвіду, в результаті якого створюється база даних для прийняття стандартних дій та рішень. Образи попередніх дій стають еталоном не лише для стандартного рішення, але й для прийняття нестандартного рішення в майбутньому.

Образи, які наша свідомість пов'язала з певним способом дій у життєвих ситуаціях, потребують перенесення знань на подібну або нову ситуацію, а це спонукає до проблемного мислення та стимулює пізнавальний інтерес. Такі способи дій визначають загальні напрями пошуків вирішення будь-якого завдання. Накопичені та оброблені мозком образи життєвого досвіду, попередні стандартні дії та рішення можуть переходити у стан згорнутості. Відбувається динамічний процес взаємодії внутрішніх стимулів і зовнішніх чинників, який впливає на поведінку людини і породжує інтуїцію. Я.А. Пономарьов виділив два типи інтуїції: перший з них пов'язаний з пошуком, творчістю, другий – з використанням вже готового рішення, яке придатне у новій ситуації [4]. Другий тип інтуїції, як вважає Я.А. Пономарьов, властивий будь-якій людині.

Сукупність образів життєвого досвіду або результати уяви можуть набувати форми підказок та інтуїтивних каталізаторів, які стимулюють творче мислення. Крім того, створення позитивних образів блокує вияви деструктивної

поведінки, сприяє накопиченню чуттєвого досвіду, що може стати основою імпресингу та формування певних схем поведінки, зокрема, творчої.

На важливість накопичення образів, їх подальшої трансформації у задум (гіпотезу), а потім у стратегію розв'язування задачі наголошується у [5]. Виділяються дві стадії у процесі формування конструкторського задуму: виникнення первинних образів і понять та настання моменту, коли конструктор приймає рішення проводити пошук у певному напрямі на підставі задуму-гіпотези [5, с. 41]. Тобто, розглядається образ-поняття як динамічний процес. Розвиток початкового образу – поняття до образу – ідеї відбувається за допомогою прийомів, які ґрунтуються на порівнянні, синтезі, аналізі, абстрагуванні, конкретизації і класифікації, а саме: аналогії, перенесенні, з'єднанні, розділенні, переміщенні, рекомбінації тощо.

У світовій науці є чимало випадків, коли сутність складних наукових проблем викладалася їх авторами із застосування образності. Німецький фізик А. Зомерфельд, визначаючи сутність наукових проблем у передмові до своєї монографії “Будова атома і спектра”, пише: “Те що ми тепер чуємо в гомоні спектральних ліній, є справжньою музикою сфер, яка звучить в атомі, співзвучністю цілих відношень, порядком і гармонією, що дедалі збільшується, незважаючи на всю різноманітність” [2, с. 547].

Основним типом мислення молодшого школяра є наочно-образне, тісно зв'язане з емоційною сферою. Однак, змістове наповнення навчальних дисциплін, методи навчання тренують і розвивають головним чином ліву півкулю, ігноруючи, принаймні, половину можливостей дитини. У більшості підручниках інформація подається логічно, послідовно та в абстрактній формі. Підсилилася математизація й алгоритмізація матеріалу при вивченні гуманітарних дисциплін, знизилася загальна емоційність викладу, мова стає сухою, зменшилася частка яскравих виразних прикладів, рідко використовуються ритми – мовні і музичні, котрі самі по собі активізують емоційну і мимовільну пам'ять. Це можна сприймати як системну помилку, бо чим більше зусиль затрачено в процесі навчання для домінування логіко-знакового мислення, тим більше зусиль потрібно потім для подолання його обмежень.

Виходом із такої ситуації може стати застосування методів педагогіки творчості, що є способом стимулювання, підтримки та розвитку творчих здібностей, умінь творчого мислення, а також емоційно-мотиваційних задатків у діяльності. Це методи розвитку творчого потенціалу, розроблені на основі теоретичних і практичних знань про природу творчих процесів і здібностей, холістичного розуміння творчості як стилю життя, а також зовнішніх умов, які сприяють творчій активності. Якщо класифікувати методи педагогіки творчості за критерієм досягнення мети, то їх можна поділити на дві групи:

- метою яких є розв'язування конкретного завдання (творче розв'язування проблем);

- метою яких є розвиток креативності окремої особистості (учня) або групи завдяки стимулюванню відповідних процесів та подолання наявних перешкод творчості. У цьому випадку вони не будуть “засобом”, як у попередньому випадку, а метою впливів.

До методів педагогіки творчості, зокрема, належать: методи стимулювання пізнавального інтересу і проблемного мислення; методи застосування прийомів дивергентного мислення; методи застосування аналогії, асоціації і метафори; методи, які ґрунтуються на використанні чуттєвого (предметного) досліду.

Якщо ставити перед собою завдання виховувати творчі особистості, то потрібно організувати навчальну діяльність учня (студента) таким чином, щоб розвивати функції його правої півкулі. Викладач повинен уміти розпізнавати невербальні сигнали його учнів, бути свідомим свого стилю мислення та стилю мислення, виходячи з того диференціювати взаємодії з ними.

Для правопівкульних учнів (студентів) необхідно опиратися на соціальну значимість того чи іншого виду діяльності, тому що в них високо виражена потреба в самореалізації. Мотиви, що спонукують викладача, пов'язані зі становленням особистості, із прагненням до самопізнання, з бажанням розібратися у взаєминах людей, усвідомити своє положення у світі. Для них характерна орієнтація на високу оцінку і похвалу. Великий інтерес у правопівкульних особистостей викликає естетична сторона предметів. Для формування мотивації лівопівкульних до навчальної діяльності необхідно опиратися на пізнавальні мотиви. Їм подобається сам процес засвоєння знань та властива висока потреба в постійній розумовій діяльності. Соціальним мотивом є можливість продовження освіти. Заняття наукою розглядається як засіб для розвитку мислення. Виражена потреба в самовдосконаленні розуму і вольових якостей. Правопівкульні знаходяться в стані постійного стресу, якщо викладач спрямовує на роботу з позаконтекстним матеріалом. Але вони досягають успіху у розв'язуванні завдань, що подаються в контексті (алгебраїчні побудови використовуються для розрахунку побутових витрат, знайомство з новими словами відбувається у процесі читання, розповіді, рівняння хімічного балансу утримується з допомогою лабораторних експериментів). Лівопівкульні рідко мають великі проблеми на заняттях, тому що багато чого відбувається поза контекстом. Зате для них складно написати твір на вільну тему, виконати деякі види самостійної роботи. Вони можуть не бачити за частинами цілого, не уміють виводити правила. Крім того, лівопівкульний викладач краще оцінює особистостей свого типу, правопівкульний і рівнопівкульний викладач здебільшого позитивно оцінює учнів (студентів) свого типу. Будь-яка

діяльність перетворюється в синтетичну, якщо переважає кількість правопівкульних особистостей

На основі синтетичного інтуїціонізму А. Горальського [1] сформулюємо кілька узагальнених положень, що свідчать про необхідність формування в учнів (студентів) у процесі навчання системи образів-понять, а саме: викладач працює з метою накопичування образів предметного світу різного порядку, формує їх чуттєву основу і в цій чуттєвій предметності відкриває їх для учнів; учень веде дискурс не з іншою людиною, а з дійсністю, а точніше, з образами цієї дійсності; сприйняті людиною події, об'єкти, слова, цифри тощо переводяться не в обмежене коло знань з обмежено вираженим запасом слів, а в запас образів, які постачає людині довкілля; мислення реальними образами дає змогу проаналізувати найскладніші грані дійсності, усвідомити їх, виявити до них своє ставлення, зіставити з ними свої морально – етичні ідеали, відбувається “схоплення” так званої “провідної нитки”, чогось, що уможливорює синтез поетичного типу, що дає багатство змісту, вразливість і відвертість мови, віднесення до символічних захоплень тощо; синтетичний інтуїціонізм сягає до опредмечування свого дискурсу в певний вигляд. Механізм образної пам'яті своєрідний. В уяві залишається образ, який можна перевести на будь-яку мову, використовуючи певну знакову систему. При цьому виникає необхідність подальшої передачі чуттєвого, інтуїтивного в мовне висловлювання, яке покликане розвинути лінгвістичну і інтелектуальну розкутість людини.

Отже, застосування педагогіки творчості у процесі навчання сприяє розвитку образного мислення, пошуковій активності. Творчий процес як розгалужена система можливих дій вимагає створенню нових образів, що в подальшому трансформуються у поняття, судження, стратегії та тактики розв'язування творчих завдань. Образи, різноманітні наочні об'єкти і різні їх поєднання стають для учнів (студентів) своєрідними еталонами для порівняння, зумовлюють індивідуальні особливості сприймання та розуміння, впливають на структуру мислення. Творчо обдаровані учні (студенти) краще переробляють інформацію, оперуючи просторовими образами.

Список використаних джерел.

1. Горальський А. *Теорія творчості*. – Львів.: Каменярь, Warszawa: Universitas rediviva, 2002. 144 с.
2. *Жизнь науки // Антология вступлений к классике естествознания*. М.: Наука, 1973. С. 72–84.
3. Леонтьев А.Н. *Деятельность и сознание // Вопросы философии*. 1972. № 12. С. 132–140.
4. Пономарев Я. А. *Психология творчества*. М.: Наука, 1976. 303 с.
5. *Психологічне дослідження творчого потенціалу особистості [монографія / наук. кер. Моляко В. О.]*. К.: Педагогічна думка, 2008. 208 с.

УДК 378.1

Криштанович Мирослав,

доктор наук з державного управління, доцент,
професор кафедри педагогіки та соціального управління
НУ «Львівська політехніка», Львів, Україна

ЗМІСТ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ УЧИТЕЛЯ ПО ВИКОРИСТАННЮ ІКТ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ПРАВОЗНАВСТВА У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Анотація. *Порядок сьогоденної освіти веде до зміни переваг у діяльності учителя, сутність яких полягає: не навчити, а утворити умови для незалежного творчого пошуку знань та вмінь учнів. Цьому допомагають інформаційно-комунікативні технології (ІКТ), які стають потрібним компонентом уроку правознавства в новітній школі.*

Використовування ІКТ формує правову компетентність учнів та сприяє у більш дієвому вирішенні задач. А тому питання діяльності освіти на уроках правознавства з використанням ІКТ, що сприяє у формуванні фаховості учнів у сфері права, є потрібною складовою для правової освіти.

Ключові слова: *учень, учитель, освіта, ІКТ, ЗЗСО.*

Kryshchanovych Myroslav,

Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor
Professor of the Department of Pedagogy and Social Management
NU "Lviv Polytechnic", Lviv, Ukraine

TABLE OF CONTENTS AND DIVERSITY OF ICT STUDY ACTIVITY IN THE PROCESS OF LAW ENTITLEMENT IN GENERAL BASIC EDUCATION STAFF

Abstract. *The order of today's education leads to a change in the benefits of the activities of the teacher, the essence of which is: not to teach, but to create conditions for an independent creative search for knowledge and skills of students. This is supported by ICTs, which are becoming a necessary component of the law school lesson in the newest school.*

The use of ICT forms the legal competence of students and promotes a more effective solution of tasks. Therefore, the issue of the activity of education at the lessons of law with the use of ICT, which contributes to the formation of students' specialization in law, is a necessary component of legal education.

Key words: *student, teacher, education, ICT, ZSSO.*

Організація учителем у закладі загальної середньої освіти навчання на уроках правознавства з використанням ІКТ портебує використання реальних існуючих їх дидактичних і функціональних можливостей. Серед них заслуговує на увагу використання гіпертексту, котрий допомагає вільно проходити через Інтернет-мережу утворюючи безпечний порядок з документами та програмами, обираючи особисту траєкторію і ритм навчання і надає можливість використовувати правову підтримку.

Слід зазначити, що застосування сервісних можливостей мультимедії, забезпечує сформованість різних видів пам'яті та залучає школярів до відкритих знань та вмінь. Застосування різного виду повідомлень на уроках з правознавства підводить учнів до встановлення у них різних фахових думок, які вони будуть застосовувати на практиці.

В загальному ІКТ в освіті наближені учителем на здійснення мети освітнього процесу за різними напрямками [1, с. 247]:

- вдосконалення освітнього процесу щодо забезпечення ним автоматичних банків даних різних педагогічних повідомлень, за допомогою телекомунікаційних Інтернет-мереж та інформаційно-методичних підручників;
- покращення добору змісту методів та форм навчання і виховання, відповідно до завдань розвитку школярів в системі закладів загальної середньої освіти;
- утворення методичної системи навчання, орієнтованої на розвиток розумової здібності тих, хто навчається, та формування у них знань, умінь та самостійного набуття різноманітних видів навичок, і обробки різних повідомлень;
- створення і використання різних тестуючих діагностичних методик контролю й оцінки рівня знань учнів за допомогою комп'ютера.

Комунікативність із застосуванням ІКТ продукує можливість on-line або off-line контакту, результативного надання інформації учням, відкриває перед ними освітні Інтернет можливості, завдяки чому значно підвищується їх продуктивна робота на заняттях з правознавства.

Теперішній учитель – це фаховий педагог, який використовує у своїй діяльності різні ІКТ. У формуванні інформаційного простору та переходу до постійного підвищення вимоги суспільства, належного рівня його інформаційної та комунікаційної компетентності. Ці побажання знайшли обґрунтування і відображення у роботах таких вчених як Овчарук О.В., Пометун О.І., Локшиної О.І., Савченко О.Я., Спіріна О.М., Трубаčeвої С.В., Паращенко Л.І., Фреймана Г.О. Сучасна наукова література засвідчує, що науковцями дане питання щодо підвищення професійної компетентності освітніх кадрів вивчалось у різноманітних працях Адольфа В.А., Ареф'єва І.П., Бондаря В.І., Бібик Н.М., Кузьміної Н.В., Лозової В.І., Орлова А.А., Пилипівського В.Я., Чистякової С.Н., Чошанова М.А., Шияна О.М. та ін.

Важливою умовою застосування освітніх інтернет-програм в навчальному процесі є бажання учителів до діяльності з Інтернет-ресурсами. Барретт Крейг, президент та технічний директор корпорації Intel, наголошує, що усі педагогічні технології нічого не вартують, якщо учителі не вміють, їх дієво використовувати. Чудо в освітньому процесі роблять не комп'ютери, а учителі [2, с. 18].

Послідні дослідження показують, що ІКТ, як спосіб навчання забезпечує освітній процес інтерактивними формами роботи. Він дає можливість учителю використовувати мультимедіа, які сприяють поглибленому вивченню основ правознавства. Окрім того, забезпечує йому можливості широкого пошуку необхідної для цього інформації, зберігаючи час і напругу.

Використовування прийомів і методів теперішніх мультимедійних технологій дає право суттєво полегшити роботу учителя над комплексно-

методичним забезпеченням освітнього процесу. Учитель автоматизовуючи діяльність, яка пов'язана із розробленням програм забезпечення освітнього процесу з викладання правознавства в закладах загальної середньої освіти, тим самим підвищує не лише свій творчий потенціал, а й здібність учнів.

Освітні сучасні результативні електронні засоби призначені для підтримки сьогоденних педагогічних технологій. Тому учителю через те, щоб дієво використовувати отакі електронні засоби, не досить вільно володіти ІКТ, а також бути спроможним використовувати сьогоденні освітні технології, нові методи та форми в освіті.

Маючи великий досвід роботи на комп'ютері і спеціальний досвід, вчитель-фахівець пробує самостійно утворювати освітні електронні матеріали. Тому учителя має своє думку щодо читання конкретного предмета і має можливість сформувати базу педагогічного фахового досвіду, щоб учні могли самостійно удосконалюватися. Утворюючи особисті електронні матеріали, учитель завше має змогу вибрати свою модель навчального середовища.

Основна діяльність учителя, за умов використання ІКТ під час проведення уроків з підвалин правознавства, полягає в організації й управлінні навчально-виховним процесом online, утворення, оновлення, банку презентацій уроків, відео-уроків, тестів, текстових дидактичних матеріалів [3].

Сьогодні учитель постає не лише джерелом знань, але й організатором активної пізнавальної діяльності учнів, тому необхідно модернізувати форми навчання з основ правознавства, включати в практику навчання такі способи діяльності учнів, які б дозволяли створити умови для поглиблення знань з цього предмету.

Саме застосування інформаційно-комунікативних технологій дозволяє урізноманітнити і комбінувати засоби поглибленого вивчення учнями дисциплін правознавства. Вчитель повинен бути підготовлений до вирішення професійних завдань, які можуть змінюватись у відповідності з вимогами часу. Його завдання полягають в оптимізації діяльності учня під час оволодіння ним правовими знаннями.

Для цього важливо створити комплекс вправ і задач, що допускають реалізацію вказаними технологіями вивчення цього предмету і враховували особливості учнів сприймати навчальний матеріал (аудіально, візуально, тактильно); важливо забезпечити своєчасну доставку і встановлення електронних ресурсів з метою урізноманітнення навчального процесу; відбирати педагогічні ІКТ навчання з позицій відповідності дидактичним цілям, які необхідні для вирішення практичного завдання-засвоєння учнями основ правознавства, з врахуванням рівня засвоєння ними цих знань; забезпечити формування знань, умінь і навичок з даного предмету відповідно до вимог державного стандарту .

Важливо наголосити, що застосовування ІКТ учителем не варто обходитися тільки заучуванням самої дисципліни правознавства, повинно пробуджуватися і в гуманітарне його призначення. Використання ІКТ необхідно створювати в освітньому процесі для усього вивчення ряду правознавчих предметів, незалежно від їх специфіки, розмірів та сутності, а повинно бути дуже диференційоване відповідно до напрямку навчання [4, с. 375].

Згідно з отриманими даними, понад 50 % опитаних учителів львівських шкіл використовують елементи інформаційно-комунікативних технологій та вважають їх корисними. Вони зазначають, що ІКТ однаковою мірою підтримують різні види навчальної діяльності: від пасивних (вправи, практичні заняття) до більш активного навчання (самостійне навчання). Зазвичай вони використовують ІКТ для планування, організаційної роботи, і рідше – з педагогічною метою. Багато, хто з них тільки починає свою педагогічну діяльність, являється, що не зовсім готовий до застосовування ІКТ у класі, зокрема при викладанні правознавства в старших класах у закладах загальної середньої освіти.

Але, вчителів, що використовує ІКТ на заняттях правознавства, не варто забувати, що в площині будь-якого освітнього процесу є інформаційні освітні ресурси. Вони повинні допомогати їм бути більш продуктивними. Інформаційні освітні ресурси дозволять мінімізувати діяльність учителя, щоб освітній процес став більше дієвим. У закладах загальної середньої освіти ІКТ повинно облегшити функції учителя та допомогти йому зосередитися на особистій і більш творчій діяльності.

Таким чином використання учителем ІКТ дозволяють йому у легкій та очній формі донести до школярів теоретичну інформацію з права. Особливий позитив у тому, що систематичність використання комп'ютерних презентацій на заняттях з права полягає у тому, що інформаційно-комунікативні технології надають якісну наочність школярам, де в сучасних ЗЗСО з даного предмета ІКТ переважно відсутні.

Без сумніву, ІКТ не замінюють учителя, а є лише способом реалізації освітньої діяльності, тобто його помічником. Навіть при цьому доброякісність засвоєння предмету правознавства учнями, а ще вплив на активізацію їх пізнавальної функції, як показує практика, суттєво зростає. Учитель, котрий застосовує елементи ІКТ, отримує величезне знаряддя щодо надання інформації у різних формах. В основному джерелами інформації можуть використовуватись освітні програмні засоби та особисто утворені учителем презентації щодо даного предмета.

Таким чином, в основному, ІКТ є особливо потрібною та дієвою освітньою технологією, завдяки характерній гнучкості і інтеграційності в різних видах

навчальної інформації. Учитель враховуючи інтереси учнів до додаткового вивчення правознавства застосовує додаткові джерела для їх вивчення. Вони як способи навчання є далекосяжними та високоефективними інструментами, що дозволяють подавати учням інформацію у великому обсязі, а ніж сакраментальні джерела інформації в отій черговості, що відповідає закономірності вивчення правознавства. Завдяки застосуванню ІКТ в освітньому процесі рівень якісної освіти піднімається.

Висновки. Слід зазначити, що ІКТ підштовхують учителя до активізації та підвищення особистого фахового росту та компетентності, активності до академічної діяльності школярів в ході викладання правознавства, все-таки впровадження ІКТ у заклади загальної середньої освіти не урахує специфіки діяльності фахових учителів, для котрих інформатика не є спеціальним предметом, що порушує внутрішній супротив до використання інформаційно-комунікативних технологій в освітньому процесі.

Ураховуючи стрімкі темпи оновлення засобів сучасних інформаційно – комунікативних технологій (за окремими досліджуваннями, цей період є 3,5-5 років), тенденція до скорочення періоду застарівання реального матеріалу, чергове дослідження ставить запитання щодо формування у майбутніх учителів закладів загальної середньої освіти належної фахової компетентності.

Для цього вони повинні навчитися основних потрібних знань і збагатити свій власний досвід та фахово використовувати комп'ютерні технології, мати загальнокультурну та методичну підготовку з метою їх застосування в освітньому процесі.

Список використаних джерел.

1. Розина И.Н. Педагогическая коммуникация в электронной среде: теория, практика и перспективы развития // *Educational Technology & Society*. 2004. № 7(2). 310 с.
2. Интел. Навчання для майбутнього. К. : Видав. група BHV, 2004. 416 с.
3. Недзельська В.М. Деякі аспекти використання комп'ютера на уроках правознавства // *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2000. №3. С.37.
4. Жалдак М.І. Педагогічний потенціал інформатизації навчального процесу; у 2 ч. // *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002 рр. : зб. наук. праць до 10-річчя АПН України*. Харків : ОВС, 2002. Ч. 1. С. 371-383.

УДК 378:371.134

Коваль М.С., кандидат педагогічних наук, професор
ректор Львівського державного університету безпеки життєдіяльності

Литвин А.В., доктор педагогічних наук, професор
завідувач кафедри практичної психології та педагогіки
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності,
Львів, Україна

УДОСКОНАЛЕННЯ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Анотація. Розглянуто окремі аспекти досвіду освітньої діяльності відомчих ЗВО ДСНС України. Особистісно орієнтований підхід і випереджувальний характер освіти, які покладені в основу роботи з удосконалення підготовки фахівців у галузі цивільного захисту, як переконують автори, спроможні задовольнити пізнавальні та професійні запити молоді завдяки використанню створених, апробованих і реалізованих педагогічних технологій підготовки фахівців до дій у надзвичайних ситуаціях, що активно поширюються і невпинно корегуються. Практична доцільність застосованих педагогічних інновацій, зокрема створення інформаційно-освітнього середовища інноваційного типу, отримала підтвердження, однак питання вдосконалення змістового і технологічного забезпечення освітнього процесу потребують подальшого системного та послідовного розвитку в теорії та практиці підготовки фахівців цивільного захисту у ЗВО зі специфічними умовами навчання.

лючові слова: ДСНС, інформаційно-освітнє середовище, освітній процес, педагогічні інновації, професійна підготовка, фахівці служби цивільного захисту.

Koval M.S., PhD (Pedagogic Sciences), Full Professor
Rector of Lviv State University of Life Safety
Lytvyn A.V., Doctor (Pedagogic Sciences), Full Professor
Head of practical psychology and pedagogic departments
Lviv, Ukraine

IMPROVEMENT OF THE CIVIL PROTECTION SPECIALISTS' TRAINING

Abstract. Some aspects of the experience of educational activities of universities of the SES of Ukraine are considered. Personally oriented approach and forward-looking nature of education, which underlies the work on improving the training of specialists in the field of civil protection, as the authors persuade, are able to satisfy the cognitive and professional needs of young people through the use of created, tested and implemented pedagogical technologies, training of specialists for action in emergency situations, actively propagating and tirelessly adjusting. The practical expediency of applied pedagogical innovations, in particular the creation of an innovative type of informational and educational environment, has been confirmed, but the issue of improving the content and technological provision of the educational process requires further systematic and consistent development in the theory and practice of training civil protection specialists in the higher education institutions with specific learning conditions.

Key words: SES, informational and educational environment, educational process, pedagogical innovations, vocational training, specialists of civil protection services.

Соціально-економічна та політична ситуація в Україні та світі актуалізують потребу переосмислення теоретико-методологічних концепцій і практичних рішень, пов'язаних із підготовкою кваліфікованого персоналу різного рівня та профілю. Нині недостатньо, щоб освіта відповідала вимогам сучасності, – вона має випереджати розвиток суспільства. Тому, як слушно зазначає В. Кремень, «модернізуючи освіту, маємо по-новому відповісти на ряд запитань: чого навчати, як учити, на чому вчити, скільки вчити...» [2].

Система професійної підготовки працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС), що функціонує в нашій державі, забезпечує безперебійне й ефективне комплектування особовим складом органи і підрозділи, що відповідають за виконання аварійно-рятувальних, пошукових та інших невідкладних робіт, запобігання, локалізацію та ліквідацію надзвичайних ситуацій та усунення їх наслідків. Проте, суспільство потребує нової, інноваційної системи освіти, яка формує в майбутніх фахівців здатність до мобільності, креативності, відповідальності, віри в себе і свою професійну компетентність і готовності до її неперервного поповнення.

Поряд із нормативно затвердженими в освітньо-кваліфікаційних характеристиках знаннями і вміннями, рятувальники мають володіти специфічними фізіологічними і морально-психологічними якостями, які розглядають як професійні вимоги і перевіряють під час добору на навчання. На їх основі розроблені відповідні тести і методики, засновані на результатах експертного оцінювання. Відомо також, що для успішного проведення аварійно-рятувальних робіт рятувальники повинні виробити низку якостей, до яких відносять такі [3, с. 17]:

- динамічне мислення – вміння у стислий час оцінити ситуацію, що склалася, поставлене завдання та прийняти оптимальне рішення;
- хороша реакція – швидкі правильні дії в несподівано змінних обставинах;
- загальна фізична підготовленість – спроможність витримувати великі навантаження під час проведення рятувальних робіт і на тренуваннях (у тому числі швидкісна та силова витривалість, спритність – здатність виконувати координаційно-складні рухові дії);
- технічна підготовленість – володіння різними технічними прийомами, навичками ефективного використання всіх аварійно-рятувальних засобів, долання в найкоротший термін перешкоди із застосуванням спорядження;
- тактична підготовленість – вміння обирати правильну послідовність рухів і виконання прийомів із використанням спорядження, злагоджено діяти в команді під час аварійно-рятувальних робіт, добирати і застосовувати обладнання, правильно оцінювати різні способи боротьби з причинами і наслідками надзвичайних ситуацій;
- морально-психологічна стійкість – здатність стійкості до зовнішніх впливів, відсутність емоційних зривів, здатність позитивно впливати на товаришів і показувати максимально можливі результати в екстремальних ситуаціях під час аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

Професійна діяльність особового складу органів і підрозділів ДСНС має низку специфічних соціально-психологічних рис [1, с. 18], які розподіляють на професійно-психологічні, фізіологічні, ергономічні, соціально-психологічні, інженерно-технологічні, управлінські. Вони детермінують особливості та методи підготовки фахівців цивільного захисту. Основними напрямками підготовки фахівців до аварійно-рятувальних робіт є такі [3, с. 17-18]:

- вивчення психологічних навантажень і особливостей діяльності в умовах типових надзвичайних ситуацій.

- організація та проведення навчань і тренувань з імітацією елементів типових надзвичайних ситуацій.
- проведення рольових, ділових, творчих і організаційно-діяльних ігор із ключових питань виконання пошуково-рятувальних робіт.
- навчання самоаналізу психологічних особливостей та їх самокорекції.
- навчання психічної саморегуляції (аутогенного тренування).
- проведення психодіагностичного тестування з метою корекції підготовки до виконання пошуково-рятувальних та інших робіт.
- навчання ефективним способам запам'ятовування важливої інформації.
- формування професійного мислення за допомогою тестових і ситуаційних завдань, пов'язаних з використанням суперечливої, неправдивої інформації, прогнозуванням за неявними ознаками.
- вироблення навичок швидкого оцінювання ситуації за зовнішніми проявами і швидкого реагування.
- проведення ідеомоторних тренувань і тренувань, спрямованих на вироблення здатності до антиципації (передбачення).
- проведення занять і тренувань, спрямованих на розвиток витривалості, координації рухів, силових і швидкісних якостей.
- навчання комплексу релаксувальних вправ.
- проведення заходів з первинної профілактики можливих захворювань, що викликаються впливом надзвичайних ситуацій (особливих умов діяльності).
- підготовка із використанням тренажерів, автоматизованих навчальних систем, комп'ютерних імітаційних засобів.
- вироблення навичок адаптації до умов надзвичайних ситуацій.
- вироблення навичок міжособистісної комунікації та взаємопорозуміння.

Традиційно вважається, що успішне вирішення цих завдань дає найбільший ефект, якщо навчання проводиться в умовах, максимально наближених до реальних. При цьому майбутні фахівці мають багаторазово пережити інтелектуальні, емоційні, психологічні та емоційно-вольові труднощі і проблем, з якими вони можуть зустрітись під час ліквідації надзвичайних ситуацій. Після проведеної підготовки кожен курсант має до дрібниць знати, що, чому, як, і в якій послідовності треба робити, щоб успішно вирішити завдання і виключити можливість травматизму. Для формування в психологічній підготовленості до дій в надзвичайних ситуаціях велике значення має вироблення у фахівців чіткого уявлення про усі аспекти службових обов'язків у всіх деталях, а також виховання впевненості у технічних засобах і засобах захисту, що використовуються.

Нині особливу роль у підготовці рятувальників відіграють тренажери, застосування яких дозволяє сформувати у майбутніх фахівців необхідні для роботи вміння і навички, підвищити рівень майстерності, скоротити терміни підготовки. Оптимальні результати навчання досягаються в разі використання спеціалізованих тренувально-тренажерних комплексів, а також психолого-тренувальних полігонів, смуг перешкод, трас-лабіринтів, спеціальних центрів і містечок, моделей споруд, транспортних засобів, навчальних пожежно-рятувальних частин тощо.

Професійна підготовка стає ефективною, якщо навчальний матеріал цікавий для курсантів і заняття є емоційно забарвленими, що сприяє інтенсифікації освітнього процесу. Одним з комплексних інструментів для такого навчання є інформаційно-освітнє середовище інноваційного типу, здатне до швидкого переналаштування і динамічного режиму використання, що володіє потужним професійно-інформаційним потенціалом. Таке середовище має охоплювати: інформаційно-модульний комплекс зі створення, впровадження, технічного та методичного супроводу та підтримки (інноваційний освітній технопарк); базу типових рішень щодо ліквідації надзвичайних ситуацій, яка становить основу освітнього контролінгу та консалтингу; систему навчання методам і прийомам роботи в конкретній комп'ютерній системі, на базі якої забезпечується перебіг освітнього процесу, його дидактичний супровід, науково-методичне забезпечення та психологічна підтримка; центр інтелектуального моделювання безпечного майбутнього, оснащений необхідними ІКТ, що дозволяє актуалізувати професійний потенціал курсантів у режимі віртуального моделювання та відпрацювання алгоритмів професійної діяльності. Застосування інформаційно-освітнього середовища сприяє: формуванню позитивних мотивів освітньої діяльності; професійної спрямованості та практичної значущості навчання; усвідомленню курсантами найближчих і кінцевих цілей навчання; емоційній привабливості, пізнавальній актуалізації інформації, форм і методів підготовки [5, с. 124-125].

Вважаємо конче необхідними дослідження питань інтенсифікації та оптимізації діяльності закладів вищої освіти, спрямованої оновлення змісту, методів і технологій навчання відповідно до нової, особистісно орієнтованої парадигми освіти з урахуванням здобутків вітчизняної та світової науково-педагогічної думки. Серед пріоритетних завдань – дослідження проблем неперервної професійної підготовки, інформаційно-комунікаційних технологій у вищій освіті, зокрема формування інформаційного освітнього середовища закладу вищої освіти, науково обґрунтованого психологічного супроводу навчально-виховного процесу, міждисциплінарного та прогностичного підходів до проблем підготовки висококваліфікованого персоналу з урахуванням провідних тенденцій [4, с. 132], а також вивчення проблем педагогіки і психології підготовки фахівців до діяльності в екстремальних умовах.

Висновок. Багаторічний досвід освітньої діяльності ЗВО ДСНС свідчить про те, що особистісно орієнтований підхід і випереджувальний характер освіти, які покладені в основу їхньої роботи, спроможні задовольнити пізнавальні та професійні запити молоді, використовуючи потужний потенціал створених, апробованих і реалізованих педагогічних технологій підготовки фахівців у галузі цивільного захисту, що активно поширюються та невпинно корегуються. Практична доцільність застосованих педагогічних інновацій отримала підтвердження, однак питання удосконалення змістового і технологічного забезпечення потребують подальшого системного та послідовного розвитку в теорії та практиці підготовки фахівців у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання.

Список використаних джерел.

1. Козяр М. М. *Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Вінниця, 2005. 37 с.
2. Кремень В. Г. *Модернізація освіти – важливий чинник соціального, економічного і політичного розвитку України* [Електронний ресурс] // Вісник НАН України. 2001. № 3. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/All/herald/2001-03/7.htm>.
3. Легошин В. Д., Запорожец А. И. *Научно-методические вопросы профессионального отбора и подготовки спасателей МЧС России* // Технологии гражданской безопасности. 2007. № 1. С. 16–21.
4. Литвин А. В., Руденко Л. А. *Модернізація професійної освіти України : науково-методичні засади* // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2014. Вип. 37. С. 128–132.
5. Чиж Л. В., Лукьянец В. Г. *Информационно-образовательная среда как фактор достижения эффективности профессиональной подготовки курсантов* // Юбилейный сб. науч. тр. Командно-инженерного ин-та МЧС Республики Беларусь. Мн., 2008. С. 122–126.

УДК 372.8:78

Голешевич Бронислав,

доктор педагогических наук, профессор

кафедры музыки и эстетического образования, доцент

УО «МГУ имени А.А. Кулешова», Могилев, Республика Беларусь

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ МЕТОДОМ КОРРЕЛЯЦИИ АУДИО-ВИДЕОИНФОРМАЦИИ И ОЗВУЧИВАЕМОЙ НОТАЦИИ

Аннотация. Одним из основных направлений совершенствования системы образования правомерно считать внедрение в учебный процесс инновационных технологий преподавания дисциплин. Масштаб проникновения данной идеи в сферу педагогической науки и практики впечатлителен. Учитывая существующую тенденцию, в статье предлагается рассмотреть сущность метода корреляции аудио-видеоинформации и озвучиваемой нотации.

Ключевые слова. Музыкальное искусство, научный аспект, проектирование, профессиональная педагогика, система, эвристический генезис.

Goleschevich Bronislav, *doctor of pedagogical sciences,*

professor of the department of music and aesthetic education, associate professor

A.A. Kuleshov Mogilev State University, Mogilev, Republic of Belarus

PEDAGOGICAL MODELING OF THE AUDIO-VIDEO- INFORMATION AND DUBBING NOTATION BY THE METHOD OF CORRELATION

Abstract. One of the main directions of improving the education system is to consider the introduction of innovative technologies of teaching disciplines into the educational process. The range of the penetration of this idea into the sphere of pedagogical science and practice is impressive. Taking into account the recent tendency, the article suggests to consider the presence of the method of correlation of audio-video information and musical notation.

Key words. Musical art, the scientific aspect, planning, professional pedagogy, system, heuristic genesis.

Следует выделить два аспекта понятия инновационных технологий применительно к сфере педагогики. Их суть сводится к внедрению в учебный процесс принципиально новых (не столько отличительных от прежних, сколько прогрессивных) методик преподавания предметов, с одной стороны, и

новейших технических средств обучения – с другой. Формальное использование компьютерной техники на уроке без определенной учебной цели, прочного знания его устройства и функциональных возможностей становится бессмысленным. По мнению В.А. Трусовой, «когда все возможно, нужно точно знать, чего хочешь» [1, с. 1]. Весьма актуальным данное наблюдение является и для общего музыкального образования. Из-за специфичности этой отрасли педагогики, в меньшей степени представленной в области науки, проблема использования инновационных технологий в рамках ее компетенции особенно очевидна. Оптимальная модель решения сложившейся антиномии видится в интегративном внедрении в учебный процесс прогрессивных методов преподавания и мультимедийных технических средств обучения.

Основной смысл деятельности учителя на уроке музыки заключается в формировании у детей положительного эмоционального отношения к ней на основе восприятия, стремления к осознанному постижению содержания музыкального искусства, деятельностно-практическому воплощению творческих замыслов в процессе ее исполнения. Решение этих задач в современной общеобразовательной школе необходимо осуществлять прогрессивными методами с использованием соответствующих технических средств обучения. В этой связи назрела обоснованная необходимость введения в учебные планы музыкально-педагогических факультетов и профилирующих кафедр вузов, готовящих будущих учителей соответствующей квалификации, курсов по подготовке их к работе с компьютерными музыкальными программами. Это обусловлено как неизбежностью динамичного развития электронных технологий, при котором появление новых образцов способствует их же модернизации по формуле геометрической прогрессии, так и несоизмеримым преимуществом учебного процесса с использованием мультимедийного компьютера по сравнению с уроками, проводимыми на основе исключительно традиционных средств обучения.

Под техническим обеспечением музыкальных занятий подразумевается достаточно большой арсенал современной видео- и аудиовоспроизводящей аппаратуры, музыкальных инструментов, методических приспособлений и заготовок. Наличие его в кабинете музыки весьма желательно, невзирая на спорадичность использования отдельных устройств в учебном процессе, обусловленном их уникальностью и педагогической целесообразностью применения. Непредсказуемость творческой деятельности оказывается зачастую причиной возникновения нестандартных ситуаций, в которых учителю, возможно, есть что сказать, но нет соответствующих средств обучения, с помощью которых это можно было бы сделать максимально доходчиво и эффективно.

Позитивное эмоциональное отношение к музыке детерминировано соответствием ее художественного содержания эстетическим потребностям учащихся, уникальностью информационного контекста и качеством воспроизведения звуковой записи. Это стимулирует решение задачи перевода эмоционального уровня музыкального восприятия в стадию осознанного анализа художественного содержания произведения, его эвристического сличения с жизненными прототипами. Известно, что интенсификация оригинального мышления и его практического воплощения может осуществляться в различных видах художественной деятельности на уроке. Обоснование особенностей организации музыкального восприятия на основе эвристического постижения образного содержания произведений позволяет перевести внимание на специфику проведения вокально-хоровой работы с применением мультимедийного компьютера. Так же, как и при слушании музыки в данной ситуации используется оригинальный способ объективации музыкальной эвристики, названный методом «Корреляция аудио-видеоинформации и озвучиваемой нотации». Схематически его модель выглядит следующим образом:

Содержание действий учителя	Форма действий	Вектор активации	Содержание деятельности учащихся	Форма деятельности
Организация восприятия инструментального звучания песни (попевки)	Практическое исполнение на инструменте (демонстрация фонограммы)	↔	Определение жанра, образной (литературной) основы, предполагаемого названия произведения	Слушание музыки
Организация восприятия оригинального звучания песни (попевки)	Озвучивание фонозаписи (личное вокальное исполнение с аккомпанементом)	→	Сличение собственных образных представлений с художественным оригиналом, определение ритмической основы произведения	Слушание музыки
Нотное изображение и компьютерное озвучивание фрагментов сольфеджио песни с последующим комплексным его проигрыванием в программе Finale	Визуально-звуковая демонстрация фрагментов мелодии песни	→	Наблюдение за курсором с фиксацией движения мелодии, слоговое воспроизведение сольфеджио (с названием нот и возможной их записью в личных тетрадах)	Визуально-слуховое восприятие мелодии песни

Подбор ритмических сэмплов в программе Cubase	Исполнение на Midi-клавиатуре	←	Демонстрация образцов ритмического аккомпанемента к мелодии	Практический показ на детских ударных инструментах
Аранжировка мелодии для названного учащимися ансамбля VST-инструментов	Вариативное музицирование	←	Подбор возможного (оптимального) типа инструментального сопровождения к созданной композиции	Словесное обоснование логики предлагаемых инструментов
Озвучивание «синтетического» аккомпанемента детскому хору	Вокально-инструментальная поддержка на фоне компьютерной аранжировки произведения	↔	«Генеральное» исполнение песни хором	Хоровое пение
Интроспективный анализ результатов собственных действий			Интерииоризация музыкального творчества	

Приоритетность ознакомления учащихся с инструментальным вариантом музыкального произведения объективирует осознанное определение его жанровой принадлежности, возможного содержания литературного текста, соответствующего эмоциональному настрою музыки. В процессе звучания оригинальной версии сочинения у ребёнка появляется возможность сличения субъективных представлений с образцом музыкально-культурного наследия. Это, без сомнения, может считаться его собственным образовательным приобретением, значительно более устойчивым внешних назидательных воздействий учителя. Структурированное по фразам аудио и видеовосприятие мелодии песни с последующим или синхронным её вокальным воспроизведением интегрирует комплекс психофизиологических свойств ребёнка, индуцирует спорадически востребуемые резервы его организма. Субъективный подбор ритмического аккомпанемента и возможного состава инструментального ансамбля также является художественно-эвристической деятельностью учащихся.

Наполнение представленной модели метода корреляции аудио-видеоинформации и озвучиваемой нотации релевантной его содержанию информацией является этапом проектирования вокально-хорового творчества на уроке музыки. Непосредственное воплощение обсуждаемого метода во время занятия следует считать конструированием педагогического процесса. В качестве примера к обсуждению предлагается вероятностный алгоритм

применения метода корреляции аудио-видеоинформации и озвучиваемой нотации во II классе¹.

Тема второго полугодия: «Средства музыкальной выразительности».

Тема урока: «Темп в жизни и музыке».

Содержание музыкального репертуара: попевки «Разные ребята».

СОДЕРЖАНИЕ ДЕЙСТВИЙ УЧИТЕЛЯ	СОДЕРЖАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ
Исполняет на инструменте попевки «Спокойные ребята» и «Непоседы» без произнесения их названий	Определяют жанр, образное содержание, литературный сюжет, предполагаемые названия произведений
Озвучивает попевки в вокальном исполнении с аккомпанементом	Сличают собственные образные представления с художественным оригиналом, определяют ритмическую основу попевок, фиксируют внимание на идентичности мелодии миниатюр, несмотря на различие темпа их исполнения и применяемых длительностей нот (восьмых, четвертных)
Попфразно фиксирует ноты на дисплее компьютера и озвучивает сольфеджио попевок с последующим комплексным их проигрыванием в программе Finale	Наблюдают за курсором с фиксацией направления движения мелодии, воспроизводят названия нот с возможной записью их в личных тетрадах
Подбирает ритмические сэмплы в программе Cubase	Демонстрируют образцы ритмического аккомпанемента к мелодии
Аранжирует мелодии для названных учащимися VST-инструментов	Подбирают возможный тип инструментального сопровождения к попевкам («Спокойные ребята» – виолончель), («Непоседы» – ксилофон)
Озвучивает синтетический (компьютерно-традиционный) аккомпанемент детскому хору	Исполняют попевки всем классом под аккомпанемент учителя на фоне компьютерной ритмической поддержки
Совершенствует музыкальную запись и архивирует ее	Фиксируют и осмысливают домашнее задание

В процессе воплощения рассматриваемого метода уместно ответить на вопросы следующего содержания:

- Существует ли взаимосвязь между направлением письма (чтения) и повышением тонов на клавиатуре? (*Соотнести нотный стан, повышение-понижение звучания тонов с вертикальными и горизонтальными клавиатурами музыкальных инструментов*).

- Какая (визуальная) связь между взлетающим самолётом, удаляющимся автомобилем, эффектом тоннеля и движением мелодии?

- Какая речь собеседника инициирует у вас грустное, сочувствующее выражение лица и существует ли музыка, вызывающая аналогичное эмпатийное состояние?

¹ Раскрытие других тем уроков (четвертей) в 1–4-х классах на основе представленного метода осуществляется по аналогичному сценарию.

• По каким звуковым признакам вы представляете человека, который вас окликнул, выделяете звонок собственного мобильного телефона среди позывных телефонов, принадлежащих присутствующим рядом с вами, и можете ли мгновенно определить малознакомую мелодию, прозвучавшую в непривычном для вас инструментальном исполнении?

Очевидно, что предлагаемые вопросы являются открытыми и не сводятся к однозначным ответам. Каждому ребёнку предоставляется возможность высказывания собственного мнения на заданные темы. В подобном сотворчестве одновременно реализуется важнейшая задача музыкального образования связи музыки с жизнью.

Прогрессирующее движение цивилизации трансформирует сложившиеся представления человека о духовных идеалах в их технократические антиподы. Это во многом объясняет все более проявляющуюся формалистичность профессиональных и межличностных взаимоотношений людей. Именно поэтому наиболее комфортной средой самоутверждения и реализации конъюнктурных притязаний молодого человека являются объекты, возникающие вследствие экспансии информационно-инновационных технологий. Этот факт следует учитывать в учебном процессе.

В сфере общего музыкального образования компьютеризированное техническое обеспечение открывает необозримые горизонты для всех участников творческого процесса: композитора, программиста, аранжировщика, исполнителя, слушателя. Неоспоримым его преимуществом является возможность наглядной демонстрации нотного текста, элементов теории музыки, графических зарисовок, творческих заданий и видеоклипов, синхронного сопровождения музыки визуальным отображением её средств выразительности. В этой связи правомерным может считаться предположение о грядущих радикальных изменениях как в техническом оснащении учебных заведений и технологии преподавания музыки, так и совершенствовании компьютерных программ и цифровых музыкальных инструментов. Сбывается пророческое предвидение Б.В. Асафьева, запечатленное им еще в 20-е годы XX столетия в знаменитой работе «Музыкальная форма как процесс» о неизбежности появления аппаратов с «беспредельным миром звуко-тембров», с помощью которых композитор будет «записывать свои идеи», не заботясь об исполнителях и составе оркестра [2]. Эта же тенденция наблюдается в организации моделирования, проектирования и конструирования вокально-хорового творчества на современном уроке музыки.

Список использованных источников

1. Трусова В. А., Медведев Е. В. Музыкальная азбука на РС. С.-Пб.: БХВ-Петербург, 2003. 496 с.
2. Асафьев Б. В. Музыкальная форма как процесс. Ленинград : Музыка, 1971. 376 с.

УДК 378.147.111(045)

*Бахмач Л. А., кандидат педагогічних наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Київ, Україна*

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ТЬЮТОРСЬКОЇ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ

***Анотація.** Автор статті проаналізував походження та розвиток освіти в Великобританії. У статті розглядаються основні принципи роботи викладача, історико-педагогічний зміст тьюторської технології навчання як допомоги та підтримки студентів. У статті розкрита сутність впровадження тьюторської технології навчання в освітню систему зарубіжних країн, зокрема, у заклади вищої освіти Великобританії.*

***Ключові слова:** тьютор, тьюторська технологія навчання, університети, Великобританія, зарубіжний досвід.*

***Bakhmach L. A., PhD (Pedagogical Sciences),
Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine***

FOREIGN EXPERIENCE OF THE IMPLEMENTATION OF TUTOR TEACHING SYSTEM

***Abstract.** The author of the article has done an analysis of origin and development of tutoring in British educational practice. In English language “tutor” means a teacher, usually instructing individual pupils and often engaged privately (at universities, colleges, etc); a member of staff responsible for the teaching and supervision of a certain number of students. The article reviews basic principles of tutor work, historical and educational meaning of tutoring as a technique of help and support of learners.*

***Key words:** tutor, technology of tutoring, universities, Great Britain, foreign experience.*

Тьюторська технологія навчання розглядається як аспект загальної модернізації освіти та як спосіб розвитку пізнавальних інтересів здобувачів освіти. Істотний внесок у розробку тьюторства як технології та методу навчання зробили українські вчені А. Бойко, Н. Дем'яненко, Т. Лукіна, М. Голубєва, А. Жулківська, І. Семененко, Л. Семеновська, О. Літовка та інші.

Впровадження тьюторської технології в освіту бере свій початок з досвіду європейських університетів. Тьюторство походить з Великобританії і зародилось в класичних англійських університетах – Оксфорді (XII ст.), пізніше – Кембриджі (XIII ст.), головним завданням яких була підготовка духовенства. Університети на той час були осередком відтворення культури, де надавали переважно гуманітарну освіту, сповідували єдині цінності, говорили однією мовою і визнавались одні наукові авторитети.

На відміну від німецької моделі університету, що ґрунтувалась на системі кафедр і навчальній програмі, закріпленої за кожною кафедрою, англійський університет не дбав про те, щоб студенти слухали певні курси, але при цьому надавав студентам великі освітні можливості. Студенти з одних коледжів могли бути слухачами лекцій професорів з інших коледжів. Студент сам вирішував, яких професорів і які предмети він обере. Відмінною рисою всього

університетського співтовариства того часу була свобода (викладання і навчання).

Університет висував вимоги до студентів виключно на іспитах, і студент повинен був сам вибрати той шлях, яким він досягне знань, необхідних для отримання ступеня освіти по завершенню навчання. У цьому йому допомагав тьютор. Тьютор здійснював функцію посередництва між вільним професором і вільним студентом. Його завдання полягало в з'єднанні на практиці змісту життя студента з академічними ідеалами. Тьютор визначав і радив студенту, які лекції і практичні заняття найкраще відвідувати, як скласти план своєї навчальної роботи, стежив за тим, щоб його учні добре займалися і були готові до університетських іспитів. Таким чином, процес самоосвіти був основним процесом отримання університетських знань і тьюторство спочатку виконувало функції супроводу цього процесу самоосвіти. Тьютор (від англ. Tutor) означає домашній вчитель, наставник, опікун, репетитор. Починаючи з XIV століття, ми можемо говорити про тьюторство як уже сформованої форми університетського наставництва [3]. І до сьогодні тьютор залишається офіційно визнаним складником системи англійської університетської освіти, де він – радник студента щодо вибору навчальних курсів, складання плану навчальної роботи, підготовки до іспитів з урахуванням індивідуальних особливостей і можливостей.

В кінці XVI ст. тьютор стає центральною фігурою в університетській освіті Англії, відповідаючи головним чином за виховання своїх підопічних.

З 1700 по 1850 рік у англійських університетах, взагалі, не було публічних курсів і кафедр. До іспитів студента готував тьютор. До XVII ст. сфера діяльності тьютора розширилася: все більшого значення стали набувати не тільки освітні, а й виховні функції. Тьютор став найближчим радником студента і помічником у всіх його труднощах, фактично, тьютор замінював студенту батьків [1].

У XVII столітті тьюторська система офіційно визнається частиною англійської університетської системи, поступово витісняє професорську (німецьку) модель. Л. Богданович виділив три основні напрямки тьюторської діяльності в англійських університетах того часу: навчальний, виховний і дозвільневий [2] (див табл.1).

Прихильники англійської системи освіти завжди виступали проти введення німецької моделі організації навчального процесу в університетах, що підтверджує наступний факт: рада ректорів Оксфорда на початку XIX століття виступав з протестом. «Відміна тьюторства, - писали вони у своїй петиції, - буде підміняти освіту інформацією, а релігію – псевдовченням» [1].

Таблиця 1.

Основні напрямки тьюторської діяльності в англійській системі навчання
(за Л. Богдановичем)

Характеристика діяльності	Напрями діяльності		
	Навчальна	Виховна	Дозвільнева
	Тьютор відповідав за індивідуальну підготовку кожного студента до складання іспиту, орієнтував студента у навчальному матеріалі, поглиблюючи і розширюючи знання (прагнув, щоб його підопічні зайняли перше місце в рейтингу успішності)	Тьютор стежив за виконанням студентом правил в університеті: поведінкою студента, відвідуванням ним церкви, зовнішнім виглядом (костюмом), відвідуванням лекцій, дотриманням правил режиму дня, участю в загальних обідах.	Тьютор брав активну участь у поза-аудиторних заходах, спортивних заняттях, іграх і розвагах (полювання, крокет, шахи, політичні товариства, футбол).

Коли в кінці XIX століття в університетах з'явилися вільні кафедри (приватні лекції) і колегіальні лекції, то за студентом протягом усього часу навчання завжди залишалося право вибору професорів і курсів. Протягом XVIII-XX століть в найстаріших університетах Англії тьюторська система не тільки не здала своїх позицій, але, навпаки, зайняла центральне місце в навчанні; лекційна система в багатьох сучасних університетах досі служить лише доповненням до тьюторської. В Оксфорді та Кембриджі тьютори досі займають важливе положення в навчальній і виховній роботі, будучи штатною одиницею. Англійські педагоги вважають, що студент формується як фахівець тільки в умовах так званого тісної академічної спільноти, де існує зворотний зв'язок між студентом і викладачем, і всім професорсько-викладацьким складом, а тьютор є сполучною ланкою, що забезпечує цілісність академічної освіти [4].

Традиційна структура тьюторської системи включає в себе три елементи: керівництво заняттями (кураторство), що забезпечує навчання студентів і роботу в канікулярний час; моральне наставництво, що означає супровід життя студента в університеті в найширшому сенсі слова; власне тьюторство, що здійснює навчання студента протягом триместру або навчального року.

Ф. Форстер, Д. Хоунсел, С.Томпсон, характеризуючи тьюторську систему навчання, стверджують, що у британських університетах тьютори виконують такі обов'язки:

1. Тьютор керує групою студентів та здійснює взаємодію в межах певної програми, обговорювати основні питання з лекцій і/або курсові матеріали за чіткою програмою, тьюторські заняття можуть мати різні форми, у тому числі такі, що базуються на розв'язанні проблемних питань.

2. Наставник готується до кожного заняття заздалегідь: здійснює необхідну підготовку з вивчення матеріалу та підготовки тем для того, щоб керувати

дискусією та відповідати на питання, які можуть виникнути під час виконання вправ. Він надає консультації щодо матеріалів підручника чи посібника з курсу та інших навчально-методичних матеріалів.

3. Тьютор у разі потреби може звернутися за порадою до інших членів професорсько-викладацького складу або до організатора курсу. Такий вихователь повинен створювати сприятливу психологічну атмосферу для студентів. При цьому необхідно пам'ятати про те, що тьютор не є відповідальним за навчання студентів.

5. Тьютор підтримує справедливі, чесні та професійні стосунки зі студентами-магістрантами. Це завжди дуже важливо, як для студента, так і для тьютора.

6. Приходить на тьюторські заняття у чітко встановлений час. Заняття не можна скасовувати або переносити без серйозної на те причини.

7. Тьютор обізнаний про будь-які проблеми студентів, пов'язані з їхнім здоров'ям і безпекою, питаннями матеріального стану та вирішує їх з організатором курсу [4].

Науковці стверджують, що ідея тьюторської технології відродилась на основі потреби розвитку сучасних положень: контекстуальної підготовки фахівця; особистісно-орієнтованої освіти і виховання; розвивального навчання; модульного розподілу навчального матеріалу і рейтингової оцінки знань; ігрових форм навчання тощо [1].

Тьюторство – це форма індивідуальної роботи студентів і викладача, спрямована на розвиток мотивації й інтересу до професії, активізації самостійного формування особистості майбутнього фахівця, підвищення якості знань.

Аналізуючи тьюторську систему Англії, С. Подпльота для країни характерна така структура тьюторської системи: керівник занять (Director of Studies), який контролює процес навчання студентів; моральний наставник (Moral Tutor), який несе відповідальність за життя студента в університеті; тьютор (Tutor or Supervisor in Cambridge), який відповідає за навчання протягом навчального року [3]. У деяких університетах, наприклад Оксфордському, ці три функції може виконувати одна й та сама особа. На сьогодні тьютором може стати лише висококваліфікований фахівець, який володіє глибокими знаннями іноземної мови, комп'ютера, психології та загальною культурою. Тільки такий професіонал може створити умови для розвитку студента, які б не обмежували його свободи і сприяли б вихованню відповідальності у виборі та прийнятті рішень, забезпечували реалізацію потреб, інтересів та творчого потенціалу.

Таким чином, тьюторське навчання – це історично сформована педагогічна технологія, яка забезпечує можливість розробки індивідуальних освітніх

програм студентів, супроводжуючи процес індивідуального навчання у закладах вищої освіти, системах додаткової і безперервної освіти.

Список використаних джерел.

1. Дем'яненко Н. М. Система тьюторства : актуалізація ретродосвіду Великої Британії. Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. Полтава, 2006. Вип. № 6 (57). С. 72–75.
2. Иностранные университеты. Сост. под ред. [и с предисл.] Л.А. Богдановича. Вып. 1-3. Москва: О-во распространения полез. кн., 1899-1900. –19 с..
3. Подпльота С.В. Тьюторська система освіти в навчальних закладах Англії. В кн. Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej "Pedagogika. Badania podstawowe i stosowane: wyzwania i wyniki" (30.08.2016 - 31.08.2016). Warszawa: «Diamond trading tour», 2016. S. 87-90
4. Forster F., Hounsell D., Thompson S. Tutoring and Demonstrating: A Handbook. Centre for Teaching, Learning and Assessment, University of Edinburgh, 1995. 94 p.

УДК 378

Воронежцева Алла, старший викладач
Чорна Ольга, канд.пед.наук, старший викладач
Кафедра довузівської підготовки
Одеський державний екологічний університет
Одеса, Україна

СОДЕРЖАНИЕ АФФЕКТИВНОГО КОМПОНЕНТА СОЦИОПРАГМАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ- ИНОСТРАНЦЕВ

Аннотация. В данной статье рассмотрены факторы, оказывающие влияние на успешность деятельности студентов-иностранцев как субъектов взаимодействия культур, рассмотрен аффективный компонент как один из структурных компонентов социопрагматической компетентности. Даны критерии оценки сформированности аффективного компонента: толерантность, эмпатийность и социокультурная внимательность.

Ключевые слова: студент-иностранец, аффективный компонент, толерантность, эмпатийность, социокультурная внимательность.

A. Voronezhitseva, Senior Lecturer
O. Chorna, PhD (Pedagogy), Senior Lecturer
Pre-university Training Department
Odesa State Environmental University
Odesa, Ukraine

AFFECTIVE COMPONENT OF FOREIGN STUDENTS' SOCIOPRAGMATIC COMPETENCE

Abstract. The article examines the factors influencing the success of foreign students' activity as subjects of culture interaction. The affective aspect as one of the structural components of sociopragmatic competence is eliminated; tolerance, empathy, sociocultural attentiveness.

Key words: foreign student, sociopragmatic competence, affective aspect, tolerance, empathy, sociocultural attentiveness.

Успешность обучения иностранных студентов, уровень полученной профессиональной подготовки в огромной степени зависят от их социальной адаптации в стране пребывания. Перед принимающей стороной стоит задача обеспечения наилучших условий жизни и учебы иностранных студентов с

учетом сложного процесса их приспособления к новому образу жизнедеятельности.

Одной из важнейших компетентностей, формирование которой позволяет студентам-иностранцам успешно адаптироваться в другой стране, является социопрагматическая компетентность.

Определение социопрагматической компетентности дается таким образом – это совокупность знаний, отношений и умений, позволяющая им эффективно и безопасно осуществлять межкультурное социальное взаимодействие, а также достигать собственных целей в соответствии с социокультурным контекстом страны обучения [1, с. 253]. Важными компонентами социопрагматической компетентности являются когнитивный компонент (знания), вторым – аффективный (отношения), третьим - предметно-практический (умения).

В данной работе мы бы хотели остановиться на втором компоненте.

Критерий оценки его сформированности мы назовем регулировочным. Согласно позиции И.Ф. Харламова [2, с. 52-59], отношение в известном смысле выступает как определенное внутреннее эмоционально-чувственное переживание человека, которое возникает у него в процессе той или иной деятельности. Отношение можно объяснять как выражение определенных эмоционально-чувственных переживаний, которые устанавливаются между личностью и другими людьми (различными событиями, сторонами окружающего мира), затрагивая сферу ее потребностей, знаний, убеждений, поступков и волевых проявлений.

Влияние отношений имеет временной аспект. Один из них являются быстро преходящими, носят кратковременный характер. Другие же не только вызывают достаточно сильные переживания, но и часто повторяются, приобретая определенную устойчивость, постоянство и характеризуют развитие соответствующих личностных качеств.

Мы считаем, что одним из показателей отношенческого критерия сформированности социопрагматической компетентности студентов-иностранцев является толерантность.

Толерантность – это ценностное отношение человека к людям, выражающееся в признании, принятии и понимании им представителей иных культур. Толерантность (в переводе с лат. слова *tolerantia* – терпение) – это моральное качество личности, для которого характерны сдержанность моральных оценок, неагрессивный способ восприятия действительности, стремление учитывать интересы других людей.

В социальном контексте толерантность может определяться как готовность человека позволить другим людям выбирать себе стиль жизни и поведения при ограничении таких отрицательных явлений, как насилие хулиганские действия

и поступки, компрометирующие общество или угрожающие его благосостоянию.

Толерантность – способность человека принять отличный от него образ другого человека, его убеждения, верования, поведение, право на собственную жизненную стратегию. При этом было бы некорректно ограничивать толерантность только этнической характеристикой.

С нашей точки зрения, актуальным для формирования толерантности у студентов-иностранцев будет также являться и отношение к иным взглядам, уровню мировоззрения, общественным нормам. Студентам – иностранцам придется столкнуться даже с иной организацией пространства и времени, которые также будут способствовать возникновению сложностей в принятии культуры другой страны.

Еще одним из показателей аффективного (отношенческого) критерия сформированности социопрагматической компетентности студентов-иностранцев является эмпатийность.

Эмпатийность (от греч. *Empatheia* – сопереживание) – это свойство личности, которое может носить познавательный (способность понимать и предвидеть), эффективный (способность эмоционально реагировать) и активно-деятельностный (способность к соучастию) характер [3].

Для студентов-иностранцев, которые взаимодействуют с представителями другой культуры, проявление эмпатии будет означать не только «адаптацию» к различиям с другой культурой, но и проникновение и принятие их как собственных.

Иначе говоря, проявление эмпатии у студентов-иностранцев в процессе взаимодействия будет заключаться в мысленном, интеллектуальном и эмоциональном проникновении во внутренний мир представителя культуры страны пребывания, при этом студент остается представителем родной культуры. То есть, иностранные студенты должны уметь встроиться в культуру другой страны через подражание внешнему поведению собеседника, проникновение в быт или обычаи и т.п. [4, с. 117-124].

Говоря о процессе формирования эмпатийности у студентов-иностранцев в рамках достижения цели формирования социопрагматической компетентности, подчеркнем, что данный процесс должен происходить одновременно с приобретением ими социокультурных знаний. Не представляется возможным ожидать от студентов-иностранцев «мгновенного» перехода от предвзятого отношения к выражению эмпатии к представителям культуры страны обучения.

Третьим показателем аффективного (отношенческого) критерия сформированности социопрагматической компетентности студентов-иностранцев является социокультурная внимательность.

Если человек привыкает все делать внимательно, то внимание, являясь постоянной особенностью, перерастает во внимательность, которая, как черта личности, имеет большое значение в общем психическом облике человека. Тот, кто обладает этим качеством, отличается наблюдательностью, способностью лучше воспринимать окружающее. Внимательный человек реагирует на события быстрее и переживает их часто глубже, имеет большую способность к обучению; круг его интересов, как правило, шире, чем у человека невнимательного. Окрашивая определенным образом психические процессы, внимательность в некоторой степени характеризует человека в целом как личность [5].

Социокультурная внимательность обеспечивает более успешную ориентацию студентов-иностранцев в социокультурном контексте чужой страны, посредством распознавания как существенных, так и малозаметных свойств ее общества и культуры. Другими словами, она определяет эффективность восприятия социокультурной информации.

Отметим, что в последнее время внимательность как психологическая категория по своей сущности, привлекает все большее внимание исследователей в области методики обучения иностранным языкам. В качестве примера может выступить следующее требование внимательности для школ с углубленным изучением языка: способности вести социокультурные наблюдения при работе с видеоматериалами для определения табу в одежде, манере взаимодействия между людьми и пояснять их причину (например, национальные/ этнические традиции, религиозные мотивы).

Данное требование по своему содержанию наглядно показывает важность развития внимательности для успешного взаимодействия студентов-иностранцев с иноязычной социокультурной действительностью. Желание, внимательное отношение и способность видеть и анализировать особенности другой культуры позволит студентам-иностранцам избежать возможных межкультурных трудностей.

Подчеркнем, внимательность нами рассматривается в рамках формирования социопрагматической компетентности, которая, как отмечалось ранее, шире по содержанию, чем иноязычная коммуникативная компетентность, определяющая цель обучения иностранным языкам. Следовательно, деятельность студентов-иностранцев в соответствии с содержанием социопрагматической компетентности не ограничивается овладением иностранным языком, а охватывает весь спектр возможных действий для достижения своих целей в стране обучения. Принимая во внимание все сказанное выше, нами было определено собственное понимание социокультурной внимательности как качества личности, заключающегося во внимательном и доброжелательном отношении к существенным свойствам

культуры и общества, ее представителям, позволяющего успешно и бесконфликтно достигать студентами-иностранцами поставленных целей своими действиями в стране обучения.

Список использованных источников

- 1.Черная О.В., Воронежцева А.А. Когнитивный компонент как один из структурных компонентов социопрагматической компетентности студентов-иностранцев / Сучасні тенденції розвитку освіти й науки: проблеми та перспективи: зб.наук.праць / [Упоряд. Ю.І. Колісник-Гуменюк]; [переклад англ. О.В. Дубовик]. Львів: СПОЛОМ, 2017. Вип.1. 400 с.
- 2.Харламов И.Ф. Формирование личностных качеств в процессе воспитания // Педагогика. 2003. № 3.
- 3.Елеференко И.О. Формирование эмпатийности у студентов творческих специальностей: дис. канд. пед. наук. СПб., 2005. 200 с.
- 4.Берберян А.С. Эмпатия как основополагающий метод изучения этнопсихологических особенностей представителей различных культур в процессе межкультурной коммуникации / Этнопсихологические и социокультурные процессы в современном обществе. Балашов: Изд-во БГУ, 2005.
5. Гонаболин Ф.М. Психология. М.: Просвещение, 1973. 240 с.

УДК 37.042.2

Gontcharova Evguenia,

PhD (Pedagogical Sciences), Associate Professor,
Associate Professor of the Department «Vocational Education and Pedagogy»
engineering and pedagogical faculty, Belarusian National Technical University
Minsk, Republic of Belarus

INTELLECTUAL SKILLS OF THE STUDENT IN THE CONTEXT OF THE REQUIREMENTS OF THE LABOR MARKET

Abstract. The article discusses current issues of revising the content of vocational education in the direction of its intellectualization in the labor market; the necessity of forming a transdisciplinary level among future specialists is substantiated.

Key words: intellectual skills, vocational education, labor market, transfection, trans-professionalism, transdisciplinary level, specialist self-development.

Гончарова Евгения

кандидат педагогических наук, доцент,
доцент кафедры «Профессиональное обучение и педагогика»
инженерно-педагогического факультета
Белорусского национального технического университета,
Минск, Республика Беларусь

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ УМЕНИЯ СТУДЕНТА В КОНТЕКСТЕ ТРЕБОВАНИЙ РЫНКА ТРУДА

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы пересмотра содержания профессионального образования в сторону его интеллектуализации в условиях рынка труда; обосновывается необходимость формирования трансдисциплинарного уровня у будущих специалистов.

Ключевые слова: интеллектуальные умения, профессиональное образование, рынок труда, трансфессия, транспрофессионализм, трансдисциплинарный уровень, саморазвитие специалиста.

Modern human lives in a post-industrial society. In the historical aspect over the past twenty to thirty years, tremendous changes have taken place in the development

of human civilization. But today we are stating that the future is coming extremely rapidly. It is in changes in politics and economics, culture and the social sphere, in the transformation of individual and social relations, in the revision of ideal models of lifestyle and its variations. Leading scholars in the field of pedagogy argue that the key role in the new conditions of the labor market belongs to education, and the latter needs fundamental changes [2].

For the first time, labor market issues in a postindustrial society were raised in 1959 by a professor at Harvard University, D. Bell, who, speaking at an international sociological seminar in Salzburg (Austria), stated that the industrial sector is beginning to lose its leading role in society. The development potential of society is increasingly determined by the scale of information and knowledge that it has. The results of human intellectual activity in modern society are becoming a direct productive force along with traditional factors of production. Thus, over the past three decades, the share of intellectual property in the value of industrial products increased on average by 15 times.

The post-industrial nature of the world economy is manifested not so much in the increase in world trade, as in the change in its structure: if in 1976 the share of high-tech goods produced in the world was about one fifth of the total, then after 20 years the share of traditional goods and goods created using high technology, almost equal. A patent indicator of the intellectualization of society is the patent issuance statistics: if in 1987 around 1.5 million of them were issued, then in 1994 this figure was almost 2,5 million, and in 2005 - about 2,9 million [1].

The new society, in which knowledge becomes the capital and the main resource of the economy, makes new demands on vocational school. The society in which intellectual workers predominate makes new and even more stringent requirements for the social responsibility of people. Teachers and researchers emphasize that today, in the professional training of a specialist, it is necessary to reconsider what an educated person is [2].

Teachers and psychologists argue about the consequences of the impact on the mental processes of the student intellectualization of technology and product. Researchers note the clipsiness of thinking (mosaic thinking), changes in the processes of memorization and reproduction, attention disorders, etc. In the scientific literature, the concept of «generation Z» has appeared, which characterizes modern youth. Representatives of the generation Z are actively using tablets, virtual reality (3D), are interested in science and technology, as well as art.

A number of researchers note the following features of the new generation of thinking: 1) interact on an intuitive level with various electronics and communicate with the outside world mainly through mobile phone screens, computer displays; 2) are active consumers of high technology and gadgets; 3) difficult to make friends in

the real world; virtual communication prevails over personal. A new generation of future professionals requires new approaches to learning.

Reflection by the society of its own transformation from the end of the 20th century gave grounds to speak of it as post-industrial and consumption-oriented. At the stage of post-industrial society, quantitative and qualitative changes in the structure of professions take place, and the nature of labor is shifting towards the dominance of intellectual operations. The external explanation of human adaptation to the socio-economic conditions of existence as a factor of self-determination gives way to the internal logic of self-development. According to S.Z. Gontcharov, self-development becomes a «mass-like» sociocultural need, a condition and result of the ideological, political, socio-cultural and scientific and technological progress of modern society [5].

The labor market has become popular and successful workers who are able to build a trans-professional (poly-variate) career and be trans-professionals. According to G. Perkin, under the conditions of the third industrial revolution, new professionals of a new type, capable of working in an interprofessional environment, are replacing traditional professionals. These socio-technological transformations necessitate the formation of trans-professionalism, a qualitatively new qualification characteristic of stakeholders [3]. According to scientists, in the post-industrial society the world of professions has significantly changed: it has become more dynamic, uncertain, unpredictable. Some professions disappear, others are transformed, others arise for the first time. These changes are due to the socio-technological development of the economy. The notion of «profession» has lost its original meaning as an area of social division of labor, the essential characteristics of which were systemic certainty, specific forms and types of actions (activities), the finished result [6]. It is obvious that one of the main prerequisites for entering a specialist at the transdisciplinary level can be his developed intellectual sphere.

Transfessions, according to E.F. Zeers, have a network structure, have a universal qualification characteristic, because they imply the use of convergent technologies from different areas of professional activity. The thematic core of transfessions is transfessionism - the ability to perform a wide range of specialized activities. Socio-humanitarian technologies determine the trans-professionalism of the socio-economic group of the profession, thematic core of which is soft skills (flexible, social competences): adaptability, communication, tolerance for uncertainty, etc.

Transprofessionalism is a challenge to the traditional understanding of competence and qualifications. The phenomenon of transprofessionalism is manifested in polyprofessionalism, the use of convergent technologies, the development and implementation of not only related, but also completely distant from each other professions, readiness to go beyond the framework of the experience

that has been formed. Only then the specialist will be ready to meet with the social and professional innovations of the future. [7].

Researchers emphasize that trans-professionalism does not deny the importance of the initial, basic profession, but contributes to going beyond its limits, enriches it with knowledge, competencies and technologies from other professional activities [8].

A.S. Batyshev and A.M. Novikov, in the preface to the 3rd edition of the textbook «Professional Pedagogy» of 2009, recognize that from 1999 to 2009 the situation in the world in the context of professional activity changed in many ways: the post-industrial era, the information society, the society of services and etc. All this required substantial revision of many sections of the book, withdrawals of some of them, and writing new ones. Acknowledging the costs of previous editions, the authors state that professional pedagogy was interpreted by them as pedagogical vocational education. «This science is relatively young, in many ways only developing» [4, p. 6]. «It is necessary to overcome the still prevailing ideas about professional pedagogy as a kind of purely applied knowledge system, designed to serve only and exclusively the process of forming a professional at its final stage, when it is important to bring the purely professional qualities of a worker or specialist of a particular profile to the required perfection. Such a “narrow” view of the status of professional pedagogy, while remaining necessary, can no longer be considered sufficient, although, of course, it does not lose its eternal significance by itself»[4, p. 8].

In our opinion, it is possible to overcome the narrow understanding of the issue through the dominance in the teaching of the discipline of topics relating to the individual creative potential of the employee, his ability to do not the details, but himself in the harsh labor market conditions. The labor market in the post-industrial society is extremely dynamic. In the 21st century, the forecasting of the future, not only in the sphere of professional activity, but also in social relations, is carried out within the framework of the emerging «futurology» direction, which makes it possible to understand the trends, risks, and prospects of a post-industrial society. Modern pedagogy is increasingly focused on universal values that it is advisable to lay in the student, starting from an early age.

The pedagogical experience of the author proves that the student's powerful intellectual potential can significantly develop very average professional skills. And, on the contrary, a student who possesses enviable professional skills for others can «safely» reduce them to a minimum mark with poorly developing intellectual skills.

The active influence of the information society on modern production fundamentally changes the system of requirements imposed by professions on human abilities. The requirements for motor skills (physical strength, large amplitude, or high accuracy of movements) are replaced by increased requirements for intellectual

skills (non-standard thinking, analytical skills, observation, speed of highlighting significant characteristics of objects, etc.). Inquiries of practice stimulate the search for those components of student abilities that can ensure the high success of a future specialist in various fields of activity.

References

1. Losev S. S. *Fundamentals of Intellectual Property Management: studies. method. manual.* Minsk: BSEU, 2007. 127 p.
2. Novikov, A. M. *Post-industrial education.* М.: Egves, 2008. 136 p.
3. Perkin G. *The Third Revolution: Professional Society in International Perspective* // London: Routledge, 1996. 272 p.
4. *Professional pedagogy: a textbook for students enrolled in pedagogical specialties and areas* / ed. S. Ya. Batysheva, A. M. Novikov. 3rd ed., revised. М.: EHWES, 2009. 456 p.
5. *Psychology of human self-development in the system "Education – profession – society": approaches and research results: a collective monograph* / Rus. state Prof.-ped. un-t; by ed. M.M. Dudina. Ekaterinburg: publishing house RGPPU, 2015. 270 p.
6. Zeer E.F., Symanyuk E.E. *Methodological guidelines for the development of trans-professionalism of vocational education teachers* // *Education and Science.* 2017. № 8. P. 9–28.
7. Zeer E.F. *Psychological and pedagogical platform for the formation of trans-professionalism of a teacher of vocational education* // *Professional education. Capital.* 2017. № 6. P. 5–9.
8. Zeer E.F. *Transprofessionalism as a predictor of adaptation to the professional future of the individual* // *Innovations in professional and vocational pedagogical education: materials of the 23rd International Scientific and Practical Conference, Ekaterinburg, April 24–25. 2018* / Ros. state Prof.-ped. un-t; under the scientific ed. E.M. Dorozhkina, V.A. Fedorov. Ekaterinburg, 2018. P. 375–378.

УДК 316.614-053.2:316.362.35

Горленко В. П., канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедры педагогики ГГУ имени Ф.Скорины
Гомель, Беларусь

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РИСКА СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ: МНОГОДЕТНАЯ СЕМЬЯ*

Аннотация. Рассматривается проблема социализации детей в неблагополучной многодетной семье. Анализируются факторы риска социализации: экономические, материально-бытовые, медико-социальные, психологические. Социально-негативный оттенок придают многодетной семье факторы риска, связанные с ослаблением социальных контактов, нарушением детско-родительских отношений, конкуренцией сиблингов.

Ключевые слова: социализация, факторы риска, трудная жизненная ситуация, семейное неблагополучие, многодетная семья, микроклимат семьи.

V. Gorlenko, PhD (Pedagogy), Associate Professor
Assistant Professor of Pedagogy Department F. Skorina State University
Gomel, Belarus

SOCIO-DEMOGRAPHIC RISK FACTORS OF CHILDREN SOCIALIZATION: A MULTI-SIBLING FAMILY

Abstract. Deals with the problem of socialization of children in a dysfunctional large family. The risk factors of socialization are analyzed: economic, material and domestic, medical and

* Стаття подготовлена в рамках темы «Создание модели педагогического пространства для нравственного саморазвития обучающихся из категорий социального риска» (№ госрегистрации 20181189), выполняемой по договору № Г18-136 с Белорусским республиканским фондом фундаментальных исследований.

social, and psychological. The socially negative tinge gives a large family risk factors associated with a weakening of social contacts, a violation of parent-child relationships, and sibling competition.

Key words: *socialization, risk factors, difficult life situation, family distress, large family, family microclimate.*

В социальной педагогике отдельно выделяется такой тип многодетной семьи, как неблагополучная, ее еще называют экономически уязвимой (В.Л. Кокоренко), дисфункциональной (Н.А. Бутрим), социально-дезадаптированной (В.В. Солодников). Данную категорию составляют семьи группы риска, в которых многодетность является незапланированной и нежеланной. Родители ведут асоциальный образ жизни, не работают, страдают алкоголизмом или наркоманией, зачастую бывают вовлечены в противоправную деятельность. В связи с этим авторы учебного пособия «Социальная работа с детьми и подростками» пишут: «Жизнь и здоровье детей в таких семьях не представляет для родителей ценности, вследствие чего они пополняют ряды беспризорных и безнадзорных, социальных сирот, несовершеннолетних правонарушителей» [1, с. 83]. Этот тип многодетной семьи является источником множества проблем, которые негативно сказываются на социализации детей и создают ситуации попадания их в группу риска. Рассмотрим наиболее значимые проблемы неблагополучной многодетной семьи.

Социально-экономическая уязвимость многодетной семьи.

Социологические исследования показывают тесную взаимосвязь между числом проживающих в семье детей и доходами, приходящимися на каждого члена семьи, а в более общем плане – степенью бедности. Многодетные семьи являются наименее обеспеченными, с низким среднемесячным доходом на одного члена семьи, что ведет к увеличению издержек на питание, одежду, транспортные расходы и т. д. Доля затрат на продовольственные товары у многодетных семей выше, а рацион питания менее разнообразен. Материальные проблемы лежат в основе большинства опасений и тревог многодетных семей. Как отмечает Н. А. Бутрим, эти опасения и тревоги связаны с ростом цен, платности образования и медицинских услуг, недоступностью сферы дополнительного образования и т. д. [2, с. 173].

Учитывая трудности и проблемы многодетной семьи, государство разрабатывает и постоянно совершенствует меры по их поддержке и социальной защите, что отражается в специальных законах, указах и постановлениях Республики Беларусь (Закон Республики Беларусь «О государственных пособиях семьям, воспитывающим детей», Указы Президента Республики Беларусь «О государственной адресной социальной помощи» и «О дополнительных мерах государственной поддержки семей, воспитывающих

детей» и др.). Так, многодетные семьи с детьми школьного возраста пользуются следующими льготами: а) бесплатное питание учащихся учреждений общего среднего образования из малообеспеченных семей и семей, имеющих трех и более детей; б) бесплатное одноразовое питание учащихся 1–4 классов из семей (в том числе и многодетных), находящихся в социально опасном положении; в) снижение на 50 процентов платы за пользование учебниками и учебными пособиями для обучающихся из многодетных семей; г) преимущественные права для абитуриентов из многодетных семей при зачислении в высшие и средне специальные учебные заведения.

Еще одна острая проблема для многодетной семьи – *жилищная*, которая оказывает как прямое, так и косвенное влияние на развитие детей. Первое заключается в том, что в период взросления детей стесненные жилищные условия вынуждают их к пассивности, недовольству, выражению претензий к родителям. Негативное влияние состоит в том, что внутрисемейные отношения в ограниченных жилищных условиях более конфликтны, создают напряженную эмоциональную атмосферу, вызывающую у детей тревогу и психологический дискомфорт. Находясь в ограниченном пространстве, дети не могут расслабиться и отдохнуть от избыточных контактов друг с другом.

Острота жилищной проблемы многодетных семей во многом снимается с помощью государственной поддержки при строительстве или реконструкции жилья для таких семей. Так, по Указу Президента Республики Беларусь «О некоторых вопросах предоставления гражданам государственной поддержки при строительстве (реконструкции) или приобретении жилых помещений» многодетные семьи: а) имеют право на внеочередное предоставление земельных участков на безвозмездной основе; б) подлежат включению в списки на получение льготных кредитов для строительства квартир и жилых домов; в) имеют право на предоставление льготного кредита на срок до 40 лет под один процент годовых; г) имеют право на предоставление финансовой помощи государства в погашении задолженности по льготным кредитам при наличии троих несовершеннолетних детей – в размере 75 процентов, при наличии четырех и более несовершеннолетних детей – 100 процентов от суммы задолженности по выделенным кредитам; д) имеют право на получение жилого помещения социального пользования при условии, что состоят на учете нуждающихся в улучшении жилищных условий.

В многодетной семье имеют место и *медико-социальные проблемы*. В такой семье дети болеют значительно чаще, чем дети из других семей. У детей наблюдается ослабленное здоровье из-за низкого уровня санитарно-гигиенической культуры, невозможности пользоваться качественными медикаментами, поздней диагностики хронических заболеваний, беспечного отношения родителей к инфекционным и респираторно-вирусным

заболеваниям детей. На здоровье детей в многодетных семьях влияет также питание, которое, как правило, является неполноценным и плохо сбалансированным, калорийность достигается за счет мучных и макаронных изделий и картофеля, потребление фруктов и овощей носит сезонный характер.

Проблемы социализации и воспитания детей в многодетной семье. В глазах социального окружения многодетная семья достаточно часто относится к группе *потенциального риска*. В обществе сохраняется к ней крайне настороженное отношение, доходящее до социального неодобрения и даже отторжения. «Несмотря на необходимость естественного воспроизводства общества и поддержки демографической политики, – подчеркивает В.С. Пшеничникова, – многодетная семья зачастую является поводом для обсуждения, причем не всегда положительного» [3, с. 58]. Этот факт подтверждает также Н.И. Попова: «В настоящее время отношение к многодетной семье модно называть негативным, начиная от расхожего «нищету плодить» до официальных определений многодетной семьи как семьи социального риска, наравне с семьями алкоголиков, наркоманов» [4, с. 302].

Большое количество детей в многодетных семьях ведет к снижению социального возраста старших детей. Они рано взрослеют и менее тесно связаны со своими родителями. В таких семьях отсутствуют территориальные границы каждого ребенка, что часто приводит к затяжным длительным ссорам между детьми. Конфликты нередко возникают из-за плохой успеваемости в школе, пропусков занятий, вредных привычек. В таких семьях сложный психологический климат: заниженный уровень взаимопонимания с родителями и в то же время повышенная потребность в родительской поддержке.

В неблагополучных многодетных семьях дети вырастают, имея заниженную самооценку, тревожность, неуверенность в себе, неадекватное представление о собственной значимости, потому что воспринимают себя как часть большого коллектива и мало задумываются о ценности своего «Я». В подростковом возрасте это может обернуться гиперкомпенсацией: ребенок начнет самоутверждаться всеми возможными и невозможными способами, доказывая свою уникальность и неповторимость. У детей могут формироваться такие негативные качества, как ревность, зависть, соперничество. В исследовании М.В. Сафроновой и Е.В. Гавриловой, посвященном вопросам психического здоровья и личностно-психологических особенностей детей в зависимости от многодетности делается вывод: «многодетность является фактором риска проблем общения со сверстниками, эмоциональных проблем и боязливости у мальчиков и проблем поведения, снижения общительности, положительных эмоций и интеллекта – у девочек; сочетание многодетности и малообеспеченности формирует застенчивость и просоциальное поведение, снижает уровень упрямства и открытости опыту» [5, с. 158].

Как любой сложный организм, многодетная семья нередко сталкивается с серьезными проблемами в *воспитании детей*. Назовем в этом плане наиболее часто встречающиеся недочеты и минусы в семейном воспитании.

Недостаток родительского внимания. Примерно в 70 % воспитание в многодетной семье лежит на матери, которое требует от нее больших физических и моральных сил. В связи с чрезмерной занятостью домашними делами она не может в полной мере принимать участие в школьных делах детей, в организации их досуга вне дома. Дети обделены вниманием и со стороны отца: они много работают, мало времени уделяют воспитанию и в связи с этим теряют навыки постоянных контактов с детьми.

Жесткий контроль и чрезмерная требовательность. Жесткий контроль со стороны родителей лишает детей свободы в принятии решений, самостоятельности действий и поступков, в результате чего они становятся скованными, закомплексованными, безынициативными, пассивными. Кроме того, дети в таких семьях находятся в неравном положении в зависимости от возраста: к старшим детям родители предъявляют более строгие требования, возлагают обязанности по ведению хозяйства и контролю за поведением младших братьев и сестер. У старших детей в связи с этим может возникнуть ощущение того, что взрослые перекладывают на них слишком много своих обязанностей, постоянно заставляя их отказываться от чего-либо в пользу младших. Подобная ущемленность прав одних за счет других детей ведет к деформации процесса социализации и личностного развития.

Нарушения в системе детско-родительских отношений. Реалии жизнедеятельности неблагополучной многодетной семьи позволяют говорить о взаимном отчуждении родителей и детей, ослаблении эмоционального характера общения, преобладании индифферентного или попустительского стиля воспитания, игнорировании проблем безопасного поведения детей. Кроме того, расстройство системы детско-родительских отношений выражается в отсутствии целенаправленного формирования положительных потребностей, интересов, ориентаций, нравственных ценностей, их обедненности, неразвитости привычек самоконтроля и неспособности к сопротивляемости неформальной микросреде. Все это достаточно легко ведет к возникновению ощущения неприкаянности, скуки, обездоленности, отчуждению от семьи, выходу из-под ее влияния и попаданию в сферу негативного воздействия извне.

Проблемы sibлинговых отношений. В многодетной семье большое значение имеет общение детей между собой в общей семейной ситуации, т. е. sibлинговые отношения [6]. Неумелое руководство sibлинговыми отношениями может приводить к неадекватному поведению sibлингов, которое выражается в детской ревности, конкуренции за внимание взрослых,

борьбе за лидерство, ссорах за собственность, спорах за свою территорию, ябедничестве, жалобах друг на друга, детских конфликтах, драках и др.

Как видим, факторы риска социализации детей в неблагополучной многодетной семье весьма многообразны. Дети чувствуют себя недостаточно защищенными в условиях постоянной нехватки самого необходимого, что крайне деструктивно влияет на их социальное развитие: формируется неадекватная самооценка, развивается чувство неуверенности в себе, создается негативный образ ребенка среди сверстников. Многодетность является фактором риска проблем общения детей со сверстниками, формирования неадекватной потребностно-мотивационной и эмоционально-чувственной сферы, развития негативных поведенческих реакций на жизненные ситуации, появление в связи с этим возможности выбора асоциального образа жизни. Неблагополучная многодетная семья провоцирует развитие у детей взаимной агрессии, черствости, снижение родственной привязанности, закрепляет негативный родительский образ, создает вероятность приобретения детьми вредных привычек.

Список использованных источников

1. Кокоренко, В.Л., Кучурова Н.Ю., Маргошина И.Ю. Социальная работа с детьми и подростками : учеб. пособие для студ. учреждений высш. образования. 2-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия», 2014. 256 с.
2. Бутрим Н.А. Специфика проблем современной многодетной семьи // Система ценностей современного общества. 2012. № 22. С. 172–176.
3. Пиеничникова В.С. Анализ основных проблем многодетных семей и пути их решения в условиях мегаполиса // Социальные отношения. 2016. № 1. С. 56–60.
4. Попова Т.И. Проблема социальной незащищенности многодетных семей // Социология в современном мире: наука, образование, творчество. 2009. № 1. С. 300–302.
5. Сафронова М.В., Гаврилова Е.В. Психологическое здоровье и индивидуально-психологические особенности детей, воспитывающихся в многодетных семьях // Ученые записки РГСУ. 2010. № 7. С. 158–162.
6. Красильникова Е.Н., Дерши Ф.В. Взаимосвязи характеристик sibлинговых и детско-родительских отношений // Вестник Пермского государственного университета. Серия : Психологические и педагогические науки. 2014. № 1. С. 47–56.

УДК 378.147

Грицак Наталія Русланівна

докторант кафедри методика викладання світової літератури
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Київ, Україна

ЗМІШАНЕ НАВЧАННЯ – ПОТРЕБА СТУДЕНТА Z

Анотація. У статті розкрито особливості впровадження змішаного навчання в освітній процес вищої школи. Показано, що залежність студентів Z від цифрових технологій і глобальної мережі Інтернет впливає на організацію навчального процесу і потребує застосування змішаного навчання.

Ключові слова: змішане навчання, покоління Z, студент Z, навчальний процес, вища освіта.

Hrytsak N.R.

*Doctoral Candidate of the Methodology of world literature education department
M.P. Dragomanov National Pedagogical University
Kyiv, Ukraine*

BLENDED LEARNING – Z STUDENT'S NEEDS

Abstract. *The article reveals the peculiarities of the implementing blended learning in the educational process of higher education. It is shown that the dependence of Z students on digital technologies and the global Internet network affects the organization of the educational process and requires the use of mixed learning.*

Key words: *blended learning, generation Z; students Z; educational process, higher education.*

Американські дослідники Нейл Хоув (Neil Howe) і Вільям Штраус (William Strauss) у 90-х р. розробили «теорію поколінь», головна ідея якої полягала у тому, що моделі поведінки людей однієї вікової групи протилежні моделі поведінки представників іншого покоління у цьому ж віці. Учені оперують поняттям «базові цінності», які формуються у підлітків до 11–14 років під впливом зовнішніх факторів, зокрема суспільних, економічних, політичних, соціокультурних тощо. На думку Нейла Хоува та Вільяма Штрауса, саме ці «базові» цінності визначають формат соціальної поведінки людей. Крім того, учені позиціонують думку, що ці «поколінські» цінності стають підсвідомими для учасників тієї чи іншої вікової групи, але найголовніше, що протягом усього життя поведінка людина зумовлена саме цими «базовими цінностями». Справедливим є твердження В.О. Кірвасова, який, вивчаючи проблему навчальної мотивації сучасного студента, акцентує, що ця мотивація «повинна вибудовуватися з урахуванням сенсу, цінностей та характеристик різних категорій тих, хто навчається, а це означає, що необхідно враховувати особливості різних поколінь» [3, с. 288].

Студент, який зараз навчається на перших курсах у закладах вищої освіти, є представником нової генерації Z. Цих молодих людей називають цифровими аборигенами, людьми цифрової доби чи англійською мовою «Digital Native», що у перекладі означає цифрова людина. Це покоління, яке народилося та зростає у часи потужного технологічного розвитку. Мереживі комунікації, соціальні мережі (Twitter Instagram та ін.), а також інші відомі медіа-ресурси (YouTube), стали визначальними у формуванні їхніх цінностей, поглядів і життєвих цілей. Серед них виокремлюємо такі: проблема уваги, пам'яті та зосередженості; наявність кліпового мислення; відсутність довготривалої концентрації на якомусь одному предметі; здатність швидко переключатися з об'єкта на об'єкт; складність сприймання довгих повідомлень; «сканують», але не читають складні тексти; зосередженість на короткострокових цілях; орієнтованість на швидкий результат від отриманих знань; перевага віртуального спілкування у порівнянні з реальним. Утім, доцільно наголосити й на позитивних (унікальних, яскравих, неординарних) особливостях: здатність

отримувати перехресну освіту; спрямованість на глобальне мислення, потяг до досліджень і розробок; вміють фільтрувати, синтезувати і аналізувати різноманітну інформацію; прагнуть до внутрішньо особистого навчання, до професійного зростання, до майстерного володіння практичними вміннями і навичками; націленість на працьовитість, толерантність, самоствердження.

Отже, стислий огляд домінантних характеристик сучасного студента Z актуалізує потребу зміни традиційної форми навчання, для якої притаманним є послідовна передача теоретичних і практичних знань та вмінь від одного покоління до іншого. Маємо констатувати, що здебільшого традиційна модель навчання не спонукає сучасного студента до розвитку творчих індивідуальних здібностей, не активізує прагнення до професійного зростання, не відповідає запитам молодшої людини, яка прагне самостійно керувати власним навчанням. Студента генерації Z цікавить, насамперед, творчий і нетиповий підхід до викладання навчального матеріалу, який чітко структурований, поданий блоками у поєднанні зі застосуванням новітніх технологій навчання. Продуктивним вирішенням окресленої проблеми є впровадження в сучасній освітній процес змішаного типу навчання.

У контексті нашої розвідки доцільно зосередитись на визначенні сутності змішаного навчання (blended learning). Так, К.Л. Бугайчук пропонує це поняття розглядати у вузькому і широкому значенні. У вузькому сенсі, нотує дослідник, це «цілеспрямований процес здобування знань, умінь та навичок, що здійснюється освітніми установами різного типу в рамках формальної освіти, частина якого реалізується у віддаленому режимі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій і технічних засобів навчання, які використовуються для зберігання і доставки навчального матеріалу, реалізації контрольних заходів, організації взаємодії між суб'єктами навчального процесу (консультації, обговорення) та під час якого має місце самоконтроль учня (студента) за часом, місцем, маршрутами та темпом навчання» [1, с.5]. У широкому сенсі, наголошує учений, це «різні варіанти поєднання форм і методів організації формального, неформального, інформального навчання, а також самонавчання, що здійснюються для досягнення особою заздалегідь визначених навчальних цілей зі збереженням механізму контролю за часом, місцем, маршрутами та темпом навчання» [1, с.5]. Я.Б. Сікора змішане навчання тлумачить, як «цілеспрямований, організований, інтерактивний процес взаємодії студентів та викладача, що дидактично оптимально об'єднує технології традиційного й он-лайн навчання, яке базується на інформаційно-комунікаційних технологіях й орієнтоване на індивідуальні запити студентів незалежно від їх розміщення в просторі й часі» [4, с.236]. Т.С. Шроль розуміє змішане навчання як «цілеспрямований процес формування їх ІКТкомпетентності в умовах інтеграції аудиторної та позааудиторної

навчальної діяльності суб'єктів освітнього процесу на основі використання і взаємного доповнення технологій традиційного, електронного, дистанційного і мобільного навчання при наявності самоконтролю студентом часу, місця, методів і / або темпу навчання» [6, с.42].

Отже, змішане навчання розглядаємо як варіант освітньої моделі, для якої притаманна органічна інтеграція кращих методів, прийомів, видів традиційної та електронної системи з метою отримання й оволодіння студентами високим рівням професійних компетенцій.

Слід зазначити, що у змішаному навчанні саме студент перебуває у центрі навчального процесу. Ця модель освіти передбачає не просто використання ІКТ у навчальній діяльності студентів, адже змішане навчання – це насамперед такий процес навчання, для якого характерна єдність, цілісність, взаємодія усіх компонентів, що у своїй сукупності створюють оптимальне навчальне середовище. Доцільність застосування змішаного навчання у навчальному процесі закладів вищої освіти аргументуємо наступним: посилення відкритості і гнучкості навчального процесу; залучення великої кількості студентів; персоналізація навчального процесу; створення ситуації незалежного (автономного) планування / організації власної навчальної діяльності.

Антична література для факультету іноземних мов

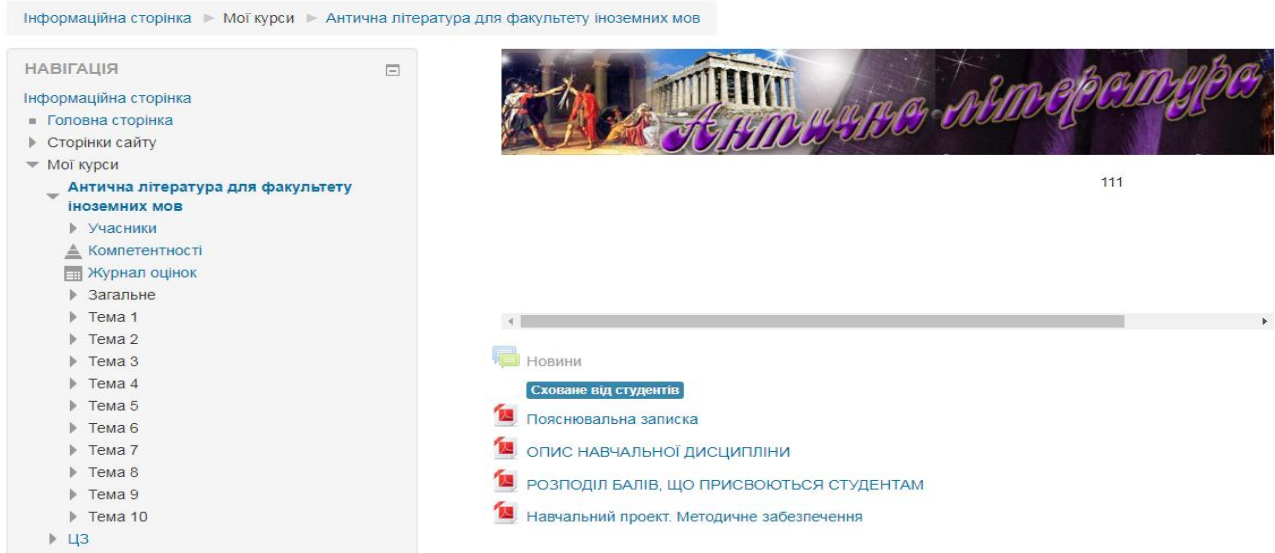

Рис. 1 Скріншот головної сторінки електронного курсу «Антична література».

Особистий викладацький досвід засвідчує, що ефективним є, зокрема, поєднанням елементів традиційної форми з електронним навчальним курсом. Застосування електронного курсу дозволяє студентам значною мірою полегшити умови для самостійного опанування навчального предмету; дистанційно виконувати завдання, самостійно при цьому обирати темп і обсяг вивчення учбового матеріалу; забезпечити персональний графік роботи студента.

Зазвичай структура електронного курсу та специфіка організації навчальної роботи може передбачати: 1) потижневий (ознайомлення з навчальним матеріалом розподіляється за тижнями, протягом яких планується вивчення курсу); 2) тематичний (розподіл навчального матеріалу не пов'язаний із календарем, натомість запропоновано вивчення матеріалу за модулями, темами, розділами); 3) форум [5].

Як бачимо, електронне забезпечення навчального предмету містить: стислий опис курсу; навчально-методичні матеріали з кожного модуля; завдання для самостійної роботи студентів; рекомендовану літературу; матеріали для проведення підсумкового контролю (рис. 1).

Докладніша інформація про структуру навчальної дисципліни «Антична література» представлена у наступній статті [2].

Отже, урахування психофізіологічних і когнітивних особливостей генерації Z допомагає викладачу вищої школи ефективно організувати навчально-пізнавальну діяльність студента. Впровадження у сучасний освітній процес змішаного навчання дозволяє підвищити зацікавленість навчальним матеріалом, оптимізувати навчальний час, реалізовувати творчий (нетиповий) підхід до викладання учбового матеріалу.

Список використаних джерел

1. Бугайчук К.Л. Змішане навчання: теоретичний аналіз та стратегія впровадження в освітній процес вищих навчальних закладів. Інформаційні технології і засоби навчання. 2016. Т. 54, вип. 4. С. 1-18. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2016_54_4_3.
2. Грицак Н.Р. Використання електронного навчального курсу «Антична література» під час підготовки студентів-філологів. Journal «ScienceRise: Pedagogical Education». 2017. №12 (20). С. 17–22.
3. Курвас В.А. Формирование информационно-коммуникационной компетентности современных студентов с учетом особенностей поколения. Системы обработки информации. 2014. № 2 (118).– С. 288-292.
4. Сікора Я.Б. Реалізація змішаного навчання у вищому навчальному закладі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2016. Вип. 2. С. 236–239. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2016_2_64.
5. Вишинівський В.В., Гніденко М.П., Гайдур Г.І., Ільїн О.О.. Створення електронних навчальних курсів та електронних тестів. Навчальний посібник. Київ: ДУТ, 2014. 140 с.
6. Шроль Т.С. Шроль Т. Особливості трансформації ролі суб'єктів освітнього процесу при переході від традиційної до змішаної моделі навчання. Ukrainian Journal of Educational Studies and Information Technology. 2017. Том. 5. № 2. С.41–45. Режим доступу: <http://www.ojs.mdpu.org.ua/index.php/itse/article/view/1862>.

УДК 378

*Деревинская А.А., кандидат биологических наук, доцент
Жудрик Е.В., кандидат биологических наук, доцент,
БГПУ им. М. Танка, Минск, Беларусь*

НАПРАВЛЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Аннотация. Статья посвящена применению информационных технологий при изучении учебной дисциплины «Генетика». Отмечается, что использование информационных технологий является важным условием модернизации системы образования, так как электронные ресурсы создают больше возможностей для улучшения качества обучения и формирования профессиональных компетенций студентов.

Ключевые слова: информационные технологии, профессиональные компетенции, дистанционное обучение, программное обеспечение ActivInspire, интерактивные приемы обучения.

*Dzeravinskaya A.A., PhD (biological sciences), senior lecturer
Zhudrik E.V., PhD (biological sciences), senior lecturer
M. Tank Belarusian State Pedagogical University, Minsk, Belarus*

DIRECTIONS FOR THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCES OF STUDENTS

Abstract. The article is devoted to the use of information technologies in the study of the discipline "Genetics". It is noted that the use of information technology is an important condition for the modernization of the education system, as electronic resources create more opportunities to improve the quality of education and the formation of professional competencies of students.

Key words: information technology, professional competence, distance learning, ActivInspire software, interactive learning techniques.

С каждым годом к профессиональной деятельности преподавателя предъявляются все более высокие требования. Новому поколению студентов необходимо новое поколение преподавателей, обладающих актуальными знаниями, владеющих новыми технологиями, мыслящих нестандартно и умеющих принимать своевременное нестандартное решение в любой ситуации.

Интеграция информационных технологий в повседневную учебную практику – важное условие модернизации системы образования, так как использование компьютерных технологий и ресурсов дает больше возможностей для улучшения качества обучения и формирования профессиональных компетенций студентов [1, 2].

Сегодня информационные технологии можно рассматривать как:

- совокупность методов и средств, используемых для сбора, хранения, обработки и распространения информации;
- в образовании: условие развития более эффективных подходов к обучению и совершенствование методики преподавания;
- быстро меняющуюся среду, в которой всегда много новшеств: практически ежедневно появляются самые разнообразные проекты и разработки.

Направления использования информационных технологий при изучении учебных дисциплин более чем разнообразны и позволяют преподавателю не только выбрать форму организации образовательного процесса, но и повысить его качество:

- использование на лекциях мультимедийных средств: подготовка обучающих презентации как неотъемлемой части образовательного процесса;
- интерактивность и наглядность усвоения содержания материала;
- поиск, обмен и работа с информационными ресурсами сети интернет.
- подготовка документов, учебных пособий; обработка и оформление результатов эксперимента;
- подготовка учебно-методических материалов с использованием различных компьютерных программ;
- дистанционное обучение;
- экономия учебного времени;
- повышение уровня профессиональной подготовки;
- мотивация учебной деятельности
- контроль знаний студентов.

В данной статье представлена методическая разработка учебного занятия для студентов по теме «Механизмы изменчивости генетического материала» с использованием возможностей компьютерного обеспечения *ActivInspire*, позволяющего создавать флипчарты для интерактивной доски с использованием различных интерактивных педагогических приёмов.

Вид учебного занятия: практикум по применению знаний.

Цель занятия: организовать деятельность студентов по обобщению и систематизации знаний по теме «Механизмы изменчивости генетического материала».

Средства обучения: дидактический материал, интерактивная доска и проектор.

Формы работы, методы и приемы обучения: групповая форма работы; элементы технологий интерактивного обучения и критического мышления.

Ход учебного занятия

I. Организационный этап

Приветствие, создание рабочей атмосферы на занятии. Деление участников на три группы с использованием методического приема «Фортуна»: для этого заготовлен комплект визитных карточек разной формы или цвета с фамилиями и именами всех обучающихся, что быстро и легко позволяет разделить студентов на микрогруппы. Перед началом работы карточки перетасовываются и кладутся стопкой на стол преподавателя. Одна из карточек, оказывается наверху. Именно её владельцу и будет предложено ответить на тот или иной вопрос, который возникнет по ходу учебного занятия. Таких вопросов

будет много, поэтому каждый человек из группы будет опрошен таким способом.

II. Мотивация учебной деятельности

Использование приема «Картинная галерея»: каждой группе предоставляется возможность подобрать ассоциации с увиденными на интерактивной доске изображениями: «Приходится только сожалеть, что мы с вами не в Дрезденской картинной галерее. И вот почему. Там мы могли бы увидеть фантастические полотна нидерландского художника Иеронима Босха. Посмотрите на изображения, кто это может быть, знакомы ли Вам данные объекты? А вот генетик мог бы сказать – это мутационная изменчивость».

III. Целеполагание

Формулировка темы занятия «Механизмы изменчивости генетического материала». Использование приема «Постановка проблемных вопросов»: каждая группа случайным образом выбирает себе один вопрос, ответы на который будут обсуждаться на завершающем этапе занятия.

- Возможно ли существование таких организмов или они плод фантазии художника?

- Мутации – это парадокс или закономерность?

- Влияет ли изменчивость на процесс эволюции?

IV. Актуализация опорных знаний студентов

Групповая работа студентов с инструктивными карточками: необходима для актуализации в памяти тех знаний, которые будут необходимы для дальнейшей работы.

Содержание инструктивных карточек

Группа 1

1. Раскрыть суть термина «модификационная или фенотипическая изменчивость».

2. Объяснить, почему считают, что: модификации не наследуются, однако способность к ним (пределы нормы реакции), безусловно, наследуется, т.е. является генетически детерминированной.

3. В чем отличие или сходство адаптивных модификаций, морфозов и фенкопий. Привести примеры.

Группа 2

1. Объяснить, почему дети обычно похожи на своих родителей, но не являются их точной копией, раскрыв суть понятия «комбинативная изменчивость».

2. Назвать процессы, которые служат источником комбинативной изменчивости генетического материала и раскрыть значение комбинативной изменчивости.

3. Объяснить понятие «онтогенетическая изменчивость».

Група 3

1. Раскрыть суть терминов «мутации» и «мутационная изменчивость», «спонтанный и индуцированный мутагенез».
2. Охарактеризовать свойства мутаций.
3. Классифицировать мутации.

По результатам работы в группах обсуждение организуется с выполнением заданий на интерактивной доске с использованием программного обеспечения в *ActivInspire*:

- Прием «Верные неверные утверждения»: выбор из предложенного списка характеристик модификационных изменений.

- Прием «Раздели на группы»: распределение предложенных примеров морфозов, фенкопий, адаптивных модификаций с обоснованием своей точки зрения.

- Прием «Найти соответствие»: определение по предложенным схемам механизмов комбинативной изменчивости.

- Прием «Найди лишнее»: работа с примерами онтогенетической изменчивости.

- Прием «Найди пару»: классификация геномных и генных мутаций.

- Прием «Восстанови текст»: работа с текстом по заполнению пропусков, текст включает информацию о мутагенах и антимутагенах.

V. Формирование новых понятий и способов действий

Просмотр видеофрагмента «Что такое эпигенетика?» с дальнейшим обсуждением двух точек зрения, отражающих классические и современные представления о формах изменчивости генетического материала.

Прием «Кластер»: составление схемы, в основе которой лежит три классификации изменчивости, первая из них отражает наследуемость различий; вторая иллюстрирует важнейшие факторы, непосредственно определяющие фенотип конкретного организма; третья классификация отражает конкретную молекулярную природу изучаемых различий.

VI. Закрепление изученного материала

- Прием решение биологической задачи: «*Листая роман «Война и мир»*».

Предположим, что в X – хромосоме у князя Николая Андреевича Болконского была редкая мутация. Такая же мутация была и у Пьера Безухова. С какой вероятностью эта мутация могла быть у:

- а) сын князя Андрея Болконского
- б) у сына Наташи Ростовой и Пьера Безухова
- в) сына Николая Ростова
- г) автора «Войны и мира»?

- Прием «Магический квадрат»: итоговая отработка терминов по теме.

VII. Подведение итогов учебного занятия

Обсуждение поставленных в начале учебного занятия проблемных вопросов.

VIII. Рефлексия

Прием «Все в твоих руках»: студенты на интерактивной доске рисуют ладонь, каждый палец обозначает определенную позицию, по которой надо высказать свое мнение:

- большой палец – для меня было важным и интересным...;
- указательный палец – по этому вопросу я получил конкретную информацию...;
- средний палец – мне было трудно...;
- безымянный палец – моя оценка психологической атмосферы...;
- мизинец – для меня было недостаточно...

Таким образом, технологические и информационные изменения в мире, происходящие настолько стремительно, приводят к пониманию того, что полученное однажды качественное образование сегодня уже не может быть гарантией конкурентоспособности специалиста. Без систематического и непрерывного самообразования и развития, без постоянного обновления ранее полученных знаний и сформированных умений, без непрерывного анализа ситуаций, результаты деятельности работника не могут быть признаны профессиональными. Личностный и профессиональный рост на протяжении всего периода работы – неперемное условие успешной деятельности преподавателя.

Список использованных источников

1. Казаченок В. В. Применение ИКТ в высшем образовании Республики Беларусь. Применение ИКТ в высшем образовании стран СНГ и Балтии: текущее состояние, проблемы и перспективы развития: аналитический обзор. Ин-т ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. СПб.: ГУАП. 2009. С. 41-54.
2. Соловова Н. В. Система методической работы в вузе: повышение методической культуры преподавателя. Вестн. Самар. гос. ун-та. Гуманит. серия. 2007. № 5/1. С. 166-173.

УДК 37.013.44

Колбышева С. И.

кандидат педагогических наук, ведущий научный сотрудник
Национального института образования
г. Минск, Республика Беларусь

ЭМОЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. Автор статьи рассматривает эмоциональную сферу личности во взаимодействии с произведением искусства; особенности эмоционального выражения автора и интерпретатора художественного произведения; значение эмоционально-оценочного фактора в системе художественного образования.

Ключевые слова: художественные эмоции, автор, интерпретатор, художественно-творческая деятельность, педагогика искусства.

S. I. Kolbysheva, PhD (Pedagogical Sciences), leading researcher
National Institute of education, Minsk, Republic of Belarus

EMOTIONS IN ART COMMUNICATION

Abstract. *The author identifies the emotional sphere in the interaction between a person and a work of art; explores the peculiarities of the emotional expression of the author of a work of art and its interpreter; analyzes the importance of the emotional-evaluation factor in the system of art education.*

Key words: *artistic emotions, author, interpreter, artistic and creative activity, pedagogy of art.*

В художественном образовании по-прежнему одним из актуальных остается вопрос взаимодействия человека с произведением искусства и, особенно, роли в этом процессе такого субъективного фактора как эмоциональная сфера участников художественно-коммуникативного акта – автора и интерпретатора (исполнителя, воспринимающего).

В научной литературе на вопрос о том, что такое художественная эмоция и в настоящее время не существует однозначного ответа. А.Н. Леонтьев описывает эмоции как «те внутренние сигналы, которые соединяют окружающую действительность с психикой человека, его жизненным опытом и потребностью в творческом самовыражении» [5, с. 100]; Л. С. Выготский, размышляя об эмоциональной сфере личности, пишет о том, что «душевный процесс при восприятии и образного, и лирического искусства подводится под формулу: от эмоции формы к чему-то следующему за ней. Во всяком случае, начальный и отправной момент, без которого понимание искусства не осуществляется вовсе...» [4, с. 53]. Представители эстетики утверждают, что художественная эмоция есть «жизненная энергия ее творца, преобразованная, трансформированная под воздействием художественной формы» [1, с. 195]. Общим в предлагаемых учеными подходах к определению является отношенческая составляющая: эмоции так или иначе отражают отношение и реакцию человека на художественные события и явления.

Автор произведения выражает свои эмоции выразительными средствами того или иного вида искусства «здесь и сейчас» [1, с. 130]: «... Мысль рождается из эмоций. Эмоция обобщается, трансформируется и появляется мысль...» [8, с. 4]. Заложенный творцом эмоциональный код передает общую смысловую палитру художественного высказывания, репрезентуя тем самым содержание и форму произведения, а также предлагая ключи к пониманию общего художественно-композиционного замысла. Каждый конкретный художественный текст потенциально способен вызывать у воспринимающего эмоциональный отклик, так как всегда найдется человек, для которого он окажется личностно значимым [8].

В ходе функционирования произведения искусства во времени и пространстве эмоциональный объем содержания расширяется, обрастая

новыми настроениями, состояниями, модальностями. С одной стороны, в связи с тем, что каждое художественное высказывание способно создавать свой собственный уникальный мир эмоций – сложный, иерархически организованный, связанный с социально-историческими и средовыми условиями. С другой – произведение искусства обогащается встречной интенцией интерпретатора: чем глубже жизненный и эстетический опыт воспринимающего, тем ярче и многослойнее будет эмоционально-чувственное приращение.

И в первом, и во втором случае художественная эмоция является не только источником и результатом деятельности автора и интерпретатора, но, продуцируя и обеспечивая деятельность воображения, памяти, мышления и других психических процессов, она становится мотивационным и регулятивным центром целостного творческого процесса. Отдельно следует отметить, что подвижность эмоциональной сферы (от смысла к значению и наоборот) нередко приводит к явлению реинтерпретации, то есть «тотальному переосмыслению первоисточника, в рамках которого прежние представления о произведении искусства претерпевают неизбежную трансформацию несмотря на то, что сам первоисточник остается без изменения» [2, с. 266].

Безусловно, есть и иные научные позиции, отрицающие роль эмоциональной сферы как потребностно-мотивационного центра в процессе осмысления художественной культуры, однако заметим, что согласно мнению ученых-психологов любая мыслительная деятельность человека активизируется тогда, когда у человека появляется потребность что-то понять [7].

Проблема воспитания культуры художественных эмоций и чувств личности в педагогике искусства занимает центральное место. Дидактическое значение данной проблемы заключается прежде всего в оценочном сегменте эмоциональной сферы личности. Иными словами, эмоциональность всегда оценочна, тогда как оценочность может быть и неэмоциональной. При этом следует отметить, что эмоциональная оценка шире рациональной. Известные исследователи Е. Я. Басин и В. П. Крутоус утверждают, что задача оценки и определения места в ценностной иерархии личности решается с участием не столько интеллекта, сколько эмоций [1, с. 20]. Эмоциями человек видит, слышит, оценивает; эмоции осуществляют отбор существенных характеристик художественного образа; эмоционально-чувственные раздражения выступают толчками к более сложной творческой деятельности [3]. То есть именно эмоционально-чувственная сфера управляет потребностями, знаниями, способностями человека, задавая определенное направление их развития.

В свою очередь художественные эмоции являются основой чувственной сферы личности, с одной стороны обусловленной и формируемой в социуме, с другой – отвечающей за социальное поведение человека и гармонизирующей

его жизнь. Несмотря на связь с социумом, эмоции и чувства глубоко личностны. Они отражают лишь то отношение к явлению или событию, которое является значимым для человека в разные периоды его жизни. И чем глубже личностный фактор, тем полнее личность переживает состояния эмпатии, творческой интенции, катарсиса, возникающие в процессе художественного творчества, и усиливающие понимание выбора своего действия, поступка. Культура чувств отдельного человека в конечном итоге определяет культуру общества [6, с. 237].

Список использованных источников

1. Басин Е.Я., Крутоус В.П. *Философская эстетика и психология искусства : учеб. пособие.* М. : Гардарики, 2007. 288 с.
2. Волкова П.С. *Эмотивность как метод постижения смысла художественного текста: вербальное и невербальное // Человек в коммуникации: от категоризации эмоций к эмотивной лингвистике : сборник научных трудов, посвященный 75-летию профессора В.И. Шаховского.* Волгоград : Волгоградское научное издательство, 2013. С. 263-281.
3. Выготский Л.С. *Мышление и речь: монография.* 5-е изд. М. : Лабиринт, 1999. 352 с.
4. Выготский Л.С. *Психология искусства.* СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2008. 448 с.
5. Леонтьев А.Н. *Проблемы развития психики.* 4-е изд. М. : Изд-во МГУ, 1981 584 с.
6. Панихина Е.А. *Культура чувств и ее воспитание в образовательном процессе // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова.* 2011. № 5-6. С. 232-236.
7. Рубинштейн С.Л. *Основы общей психологии.* СПб. : Питер, 2007. 713 с.
8. Шаховский В.И. *Лингвистическая теория эмоций: моногр.* М.: Гнозис, 2008. 416 с.

УДК 378. 037

Колісник-Гуменюк Ю. І., кандидат педагогічних наук
Відокремлений структурний підрозділ
«Львівський навчально-науковий центр професійної освіти»
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Львів, Україна

МИСТЕЦТВО ЯК НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮДСТВА

Анотація. Мистецтво – це викристалізована і закріплена форма освоєння світу за законами краси, в якій не лише естетичний зміст, а й художня концепція світу й особистості, а також образи наділені певним ідейно-емоційним змістом. Характер і міра сприйняття людиною того чи іншого витвору мистецтва є похідними від її здатності реагувати на нього не лише як на готовий результат творчої діяльності, але й як результат процесу творення. Важливими для глибокого сприйняття мистецтва є власні спроби людини створення витворів мистецтва навіть на непрофесійному рівні.

Ключові слова: художник, мистецтво, духовність, професіонал, творчість, особистість, творча діяльність.

Kolisnyk-Humenyuk Yuliya I., Ph.D., Senior Researcher
Separate structural subdivision
“Lviv Educational and Scientific Center of Professional Education”
M.P. Drahomanov National Pedagogical University
Lviv, Ukraine

THE ART AS INDEPENDENT PART OF THE SPIRITUAL CULTURE OF HUMANITY

Abstract. Art is a crystallized and fixed form of development of the world under according the rules of beauty, in which not only the aesthetic content, but also the artistic concept of the world and personality, as well as images endowed with a certain ideological and emotional content. The

nature and extent of human perception of a work of art is derived from its ability to respond to it not only as a result of creative activity, but also as a result of the process of the creation. Important for a deep perception of art is the artist's own attempts to create works of art, even at an unprofessional level.

Key words: artist, art, spirituality, professional, creativity, personality, creative activity.

Художник виражає в творах своє розуміння й подає оцінку відображуваного, виявляє власні найглибші почуття те, що він пережив, і що не залишає його байдужим. Художньо-естетичні цінності для майбутнього педагога-художника є джерелом його духовного збагачення, морального вдосконалення, співпереживання, розвитком його творчих сил і здібностей. У плідному спілкуванні з творами мистецтва вони набувають досвіду, який ушляхетнює важливі напрями діяльності, створює умови для всебічного використання можливостей художньої культури, що виховують і розвивають творчу особистість.

Варто зазначити, що прагнення охопити напрями всесвітньої мистецької цивілізації без міцної опори на національну художню основу містить небезпеку поверховості у сприйнятті та творенні художніх образів, мозаїчності, відсутності широти погляду на життя, зрідненості засобів художньої виразності. З історії розвитку мистецької освіти відомо, що яких би художніх методів чи стильових напрямів не дотримувався митець, сила його таланту, глибина художнього пізнання світу прямо і безпосередньо залежить від національного коріння художнього пізнання світу, художнього дару та творчих здібностей [11, с. 61].

Мистецтво – це невід’ємна частина духовної культури людства, завдяки його художньо-образній формі відбувається сильний вплив на особистість, що сприяє розвитку її активності, спрямованої на творення краси в навколишньому світі й на внутрішнє самовдосконалення [8, с.27]. Мистецтво є ефективним засобом розвитку особистості. Воно сприяє формуванню в людини здібностей і смаку, естетичного досвіду та ціннісних орієнтацій, сприяє вдосконаленню почуттєвої культури особистості [13, с. 29-30]. Вплив мистецтва на виховання людини визначальною мірою залежить від його художньо-естетичного розвитку, адже без знання законів художнього відображення дійсності, без розуміння мови і художніх засобів, мистецтво не збуджує ні думок, ні глибоких почуттів. Воно приносить задоволення і насолоду тільки людині, яка має відповідну підготовку і достатньою мірою естетично та духовно освічена. Завдання закладу освіти забезпечити необхідну естетичну підготовку студентів, ввести їх у великий світ мистецтва, зробити його дієвим засобом пізнання навколишньої дійсності, розвитку мислення і моральної досконалості.

Мистецтво є важливим чинником розвитку особистості професіонала, оскільки людина, вихована в оточенні мистецтва, сама стає гармонійною та

створює навколо себе своєрідне естетичне поле, що виявляється в естетиці її побуту, у якості її праці, мистецькому рівні її професійної діяльності [10, с. 191]. Митець – це надскладна особистість, що створює надскладний продукт на основі усвідомлюваних установок, мотивів, дій. Він переформовує відображувані об'єкти які підкорені специфічній систематизації. Сам процес відображення має системний характер, а продукт творчості розрахований на певні ефекти і вплив.

Уперше мистецтво як особливий вид духовної діяльності, що має самоцінне значення визначено в працях Арістотеля. У праці «Метафізика» зазначено: «...Через мистецтво виникають ті речі, форма яких знаходиться в душі» [2, с. 121]. У «Нікомаховій етиці» проаналізовано зв'язок у мистецтві чуттєвого (склад душі) та розумного начал: «Не існує ані такого мистецтва, яке не було б причетним судженню і мало такий склад душі, що передбачає творчість, ані подібного складу, який не був би мистецтвом (як майстерністю), оскільки мистецтво і склад душі, причетний істинному судженню і такий, що передбачає творчість, – це, очевидно, те саме. Будь-яке мистецтво має справу з виникненням, і бути майстерним – означає розуміти, як виникає дещо з речей, які можуть бути і не бути і чий початок у творці, а не в створюваному» [3, с. 176]. Тому твори мистецтва можуть бути і не бути, адже їх реальність постає як зумовлена складом душі, творчими уміннями і здатністю судження про якості речей і принципи їх побудови. Уміння митця, здібності та потреба творення постають для Арістотеля суттю поняття «мистецтво», тобто визначальними є духовні якості суб'єкта, від котрих залежить і результат – естетичні якості твору. Якщо немає вроджених здібностей, жодні технічні знання не можуть допомогти творити мистецтво, хоча практичним навичкам творчості філософ приділяє належну увагу. Арістотель ділив мистецтва на види за принципом наслідування (мімесісу): чому наслідують, як наслідують, якими засобами це наслідування здійснюється. Арістотель розглядав мистецтво, як особливий, заснований на наслідуванні вид пізнання і ставив його в якості діяльності, яка зображає те, що могло б бути вищим за історичне пізнання, що має своїм предметом відтворення одноразових індивідуальних подій [4, с. 195].

Відомий голландський художник кінця XIX ст. Ван Гог писав, що «мистецтво є щось більш високе, ніж наша власна здібність, талант, пізнання; мистецтво є щось таке, що створюється не тільки людськими руками, а й чимось, що вирує та клекотить із джерела, прихованого в нас у душі; вправність і технічна майстерність у мистецтві чимось нагадує мені фарисейство в релігії».

Французький філософ Д. Дідро вважав, що країна у якій би навчали малювати так само, як читати і писати, перевершила б усі інші держави в науках, мистецтвах і майстерностях. Адже мистецтво має здатність втілювати і передавати певні ідеї, почуття, відтворює інтелектуально-емоційну природу

творчого процесу. Впливає на особистість, виховує індивідуальність, впливає на розум і душу, формує цілісну особистість, виступає засобом морального, духовного, соціального вдосконалення людини. Мистецтво, як ніяка інша діяльність, вимагає забезпечення більшого, простору особистій ініціативі, індивідуальним схильностям, простору думкам і фантазії, форми і змісту, підтримки таланту і створення умов для реалізації художнього обдарування.

Мистецтво – це результат художньої діяльності, яка уособлює загальний характер художнього розвитку особистості, образно розкриває те, що пов'язує культуру з природою, суспільством та людиною [1, с.73-76]. Л. Виготський стверджував, що мистецтво є «суспільною технікою почуття, а інтелектуальний і емоційний фактори однаково необхідні для творчості, оскільки почуття, як і думка, рухають творчість людини [6, с. 17-19]. Мистецтво формує та розвиває творчий підхід до життя, збагачує уяву. Завдяки йому, людина може зрозуміти й усвідомити те, що не в змозі отримати від повсякденного життя та власного життєвого досвіду, оскільки в силу соціально-просторової та соціально-часової зумовленості досвід окремої людини завжди обмежений. Сила художнього мистецтва в його цілісному впливі на особистість, що зумовлено образною природою художніх витворів. Мистецтво через емоції та переживання змушує задуматися над тим, щоб не просто раціонально, а й критично відноситися до дійсності.

Мистецтво забезпечує творчість та індивідуально-особистісну спрямованість освіти та надає кожному унікальну можливість пережити чужий досвід, зберігаючи власну автономність, і зумовлює таку універсальну самовизначеність людині, якої б та ніколи не досягла, користуючись лише засобами та інструментами логічного пізнання.

На думку Г. Тарасова мистецтво перетворюється в соціальну творчість тоді, коли вона творить людину: створює ідеал моральної та гармонійної людини, показує її нові можливості та здібності, відкриває приховані властивості та породжує нові смисли та значення, ставить людину в світоглядні ситуації узагальненого ставлення до життя та до самого себе [14, с. 109].

Поєднання структури зовнішньої мети мистецтва та структури соціально-психологічної проблемної ситуації «середовища» стає для мистецтва провідною ланкою його існування. Емоції людей, які втілюються в ідеали – це своєрідний потенціал, який формується під час масових рухів історії та культури. Внутрішню мету мистецтва визначає функціональний інваріант системи, який є рушійною пружиною еволюції мистецтва. Внутрішні цілі мистецтва – знаходити та виділяти нові типи змістових проблемних відносин між людьми та дійсністю.

«Мистецтво – одна із форм суспільної свідомості, в основі якої лежить образне відображення явищ дійсності, насамперед життя людини, усіх

сукупностей людських стосунків, характерів, переживань тощо» [12, с.107]. Мистецтво є особливою формою духовного життя людства, виразником суспільної свідомості у продуктах індивідуальної чи колективної творчості, спеціально (красиво) виокремлена й оформлена дійсність, досконале поєднання форми і змісту. Мистецтво здатне фіксувати не тільки образ безпосереднього чуттєвого сприйняття, але й відображати розвиток подій у часі і динаміці, передавати психологію і емоційний стан, духовний світ людини. Воно є важливим “чинником гуманізації освіти, компонентом її змісту, фактором розвитку особистості, елементом соціокультурного середовища, детермінантом її етнічної та культурної ідентифікації” [9, с.13].

Мистецтво та наука розвиваються в системі культури у тісному взаємозв’язку. Так, мистецтво сприяє поступу науки, формуючи в людини необхідні для наукових звершень здібності і якості (уява, креативність, емоційна чутливість, соціальна відповідальність за результати наукових винаходів тощо). Без передуючого появи науки мистецтва, вона була б неможливою, наука не може розвиватися без високої здібності вчених до образного мислення. Розвиваючи образне мислення, мистецтво окрилює думку науковця, відкриває можливість широких екстраполяцій та узагальнень. Мистецтво породжує такі види інтелектуальної творчої діяльності, які утворюють гуманітарну науку як самостійну галузь наукових знань. Оцінюючи процеси наукового осмислення мистецтвом самого себе, Г. Гегель у своїй філософській рефлексії висловив думку, що „мистецтво отримує своє істинне підтвердження лише в науці [7, с. 50-53].

Мистецтво є спеціалізованою формою творчості. Культура, мистецтво покликані вносити гармонію у буття людини, врівноважувати чуттєво-емоційну й раціонально-інтелектуальну сфери свідомості, розвивати творче, продуктивне мислення. Мистецтво освоює культурно-естетичний досвід людства в художньо-образній формі. Культуротворення має глибокі антропологічні основи, тому «за допомогою процесів соціалізації та інкультурації людина стає об’єктом впливу культури, тобто стає творінням культури. Тим самим культура стає для людини не стільки світом штучним, суб’єктивно зміненим, а навпаки, власною природою людини, що дає змогу розглядати певні універсальні моделі культуротворчості та культурного впливу як на людину, так і від неї» [5, с.11].

У житті людини мистецтво виконує низку функцій: гедоністичну, науково-пізнавальну, комунікативну, художньо-естетичну, утилітарно-практичну, виховну, розвивальну та інші. Гедоністична (грец. «задоволення», «насолада») функція визначається чуттєво-емоційною природою і чарівністю мистецтва, красою образів, які при сприйманні, спогляданні приносять насолоду; науково-пізнавальна – як спосіб опановування певною сумою знань, навиків і умінь; комунікативно-інформативна – як засіб спілкування з митцями усіх часів та

народів, різних регіонів, країн і континентів; зберігання і передача інформації історії людства творами мистецтва; художньо-естетична функція задовольняється в середовищі краси і полягає у можливостях розвитку чуттєвої (сенсорної) сфери розвитку дитини, здатності відчувати колір, форму, фактуру тощо; утилітарно-практична функція – це прикладне (практичне) застосування, використання, призначення виробів, речей, творів мистецтва; виховна – мистецтво, краса позитивно впливають на людину (творець краси ніколи не буде руйнувати створене іншими).

Список використаних джерел

1. Антонович Є.А. Народне образотворче мистецтво і дизайн (мистецтвознавчо-педагогічний аспект) // Реклама і дизайн XXI сторіччя : освіта, культура, економіка : зб. наук. праць / [редкол. : М. П. Ліфінцев (голов. ред.), Є.А. Антонович (упоряд. і відп. ред.) Чебикін та ін.]. К. : ІППР, 2001. Вип. 2. С. 73-76.
2. Аристотель С. Метафизика; пер. с греч. А. Кубицкий. М. : Эксмо, 2006. 607 с.
3. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. М.: Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
4. Арістотель // Большая Советская Энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. М.: Сов. энциклопедия, 1970. Т. 2. А–Б. 631 с.
5. Балута В.В. Методологічні засади дослідження феномену культуротворчості // Інтелект. Особистість. Цивілізація: зб. наук. пр.; гол. ред. О.О. Шубін. Донецьк, 2009. № 7. С. 7-14.
6. Выготский Л.С. Психология искусства / Общ. ред. В.В. Иванова., 3-е изд. М.: Искусство, 1986. 573 с.
7. Гегель Г. Сочинения. Т. XIV. Лекции по эстетике. М.: АН СССР. 1958. 440 с.
8. Левитан К.М. Личность педагога : становление и развитие. Саратов: Изд-во Саратов. университета, 1990. 168 с.
9. Отич О. Педагогіка мистецтва: сутність та місце в системі наук про освіту // Мистецтво та освіта. 2008. №2. С. 13-16.
10. Отич О.М. Мистецтво у розвитку особистості професіонала // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: Збірник наукових праць / за ред. І.А. Зязюна та Н.Г. Ничкало. Київ, 2003. С.189–196.
11. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін). К.; Освіта України, 2008. 274с.
12. Педагогіка : хрестоматія / уклад.: А. І. Кузмінський, В. Л. Омеляненко. Київ : Знання-Прес, 2003. 700 с.
13. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: Навчальний посібник. К., 2002. 270 с.
14. Тарасов Г.С. О психологии искусства // Вопросы психологии. 1992. № 1-2. С. 105–111.

УДК 748.37.013.078

Кудрявицька Аліна Миколаївна

к.с.-г.н., доцент

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Київ, Україна

ПОШИРЕНА ПРОБЛЕМА В ПОВЕДІНЦІ ДІТЕЙ – ДИТЯЧА ЖОРСТОКІСТЬ

Анотація. Забезпечення емоційного комфорту дитини є основою її нормального психічного розвитку, гарантії зростання особистості, яка житиме в гармонії із собою та навколишнім світом, буде вдосконалювати себе, отримувати задоволення від спілкування з ровесниками та старшими людьми, вміти знаходити оптимальний вихід із конфліктних та нестандартних ситуацій.

Ключові слова: Сім'я, поведінка, дитинна, агресія, особистість, емоція, жорстокість.

Kudryavytska Alina Mykolayivna, Ph.D., Associate Professor
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

THE WIDESPREAD PROBLEM OF INFANT BEHAVIOR – CHILDREN'S CRUELTY

Abstract. Ensuring emotional comfort of a child is the basis of his normal mental development, guaranteeing the growth of the individual who lives in harmony with himself and the surrounding world, will improve himself, enjoy communication with peers and elderly people, be able to find the best way out of conflict and non-standard situations.

Key words: family, behavior, infant, aggression, personality, emotion, cruelty.

Кудрявицкая Алина Николаевна

к.с.-г.н., доцент

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

Киев, Украина

РАСПРОСТРАНЕННАЯ ПРОБЛЕМА ПОВЕДЕНИЯ ДЕТЕЙ - ДЕТСКАЯ ЖЕСТОКОСТЬ

Аннотация. Обеспечение эмоционального комфорта ребенка является основой нормального психического развития, гарантии роста личности. Ребенок сможет жить в гармонии с собой и окружающим миром, будет совершенствовать себя, получать удовольствие от общения со сверстниками и старшими людьми, уметь находить оптимальный выход из конфликтных и нестандартных ситуаций.

Ключевые слова: Семья, поведение, ребенок агрессия, личность, эмоция, жестокость.

Сім'я – мініатюрне відображення суспільства в цілому. У ній здійснюється соціалізація людини. Досвід, якого дитина набуває в сім'ї, визначає її індивідуальну поведінку, створює внутрішню модель реальності, на основі якої особа сприймає навколишнє середовище [1-3].

Незаперечним є факт того, що сім'я може бути як позитивним, так і негативним фактором формування особистості дитини, її рис характеру та особливостей поведінки. Але, як відомо, усі людські проблеми починаються й закінчуються в сім'ї...

За даними останніх опитувань серед населення України переважає думка, що найбільший вплив на формування типу поведінки дитини здійснює сім'я

(34% опитаних – проти 2 %, які надають перевагу школі, і 39 % опитаних, які окрім сім'ї, враховують вплив школи, однолітків, книжок та ЗМІ).

Більше того, дослідженнями українських фахівців встановлено, що в Україні 90-97 % неповнолітніх правопорушників – вихідці з неблагополучних сімей. Кожна п'ята дитина, хвора на невроз, перенесла розлуку з батьками, 60 % відстаючих учнів виховуються у родині без батька, 80 % – у сім'ях з нездоровою психологічною атмосферою [4-5].

Так, сім'я може народити забитих, безініціативних, байдужих, або агресивних, жорстоких, бездушних, істеричних, з різними захворюваннями нервової системи дітей. Часто агресія та жорстокість йде з родин алкоголіків, наркоманів, неповних сімей. Але спостерігається тенденція росту жорстокості й агресії стосовно дітей у родині, цілком благополучних і економічно забезпечених.

Чому ж дитина стає жорстокою, агресивною, некерованою у своїх вчинках? Питання одне, а відповідей на нього – безліч. Так, науковці зосереджують увагу на нейрологічний рівень психотерапії, який може передбачати виявлення типів аномальної поведінки дитини.

Практично для всіх людей характерна гранична модель поведінки у своїх уявленнях про ставлення до світу. Вона виражається у твердженнях типу «Усі люди говорять неправду», «Кожна людина прагне тільки до своєї користі», «Нікому немає справи до моїх проблем» тощо. Така «запрограмованість дитини» часто є основою для формування її самооцінки типу «Мені нічого не вдається», «Мені не везе», «Я така нещаслива (нещасливий)» тощо. Що в подальшому приводить до формування таких рис характеру, як агресивність, лицемірство, байдужість та жорстокість [5-7].

Отже, фактично відбувається створення моделі поведінки двійника, за допомогою якого дитина копіює його дії, вчинки, і власне ставлення до себе і оточуючих людей. Дитині притаманний менший рівень критичного мислення, і тому вона може сприймати це все за модель для наслідування.

Причини прояву дитячої жорстокості:

- особисті чинники: особливості характеру та світогляду дитини, її ціннісні орієнтації, стиль життя та взаємовідносини з однолітками або дорослими;
- вплив телебачення. Відомо, що приблизно 60 % школярів копіюють негативну поведінку своїх телегероїв-кумирів;
- агресивні комп'ютерні ігри – в яких домінують сюжети з війною, вбивством;
- субкультура, ближнє оточення дитини – пропонує широкий вибір агресивних моделей поведінки;

- сім'я – діти, яких часто карають батьки, зазвичай агресивно поведуться і з іншими. Батьки криками вимагають від них слухняності і так вчать їх: агресія – це метод розв'язання проблем;

- надмірна любов батьків. Але крім любові та турботи про дитину, роль батьків поширюються й на формування її особистості, світу її думок, почуттів, прагнень, на виховання її власного «Я». Якщо дитину, наприклад, надто балували, але при цьому не бачили в ній особистості, не поважали її, не враховували її думок, то навряд чи така дитина зможе сама прийняти будь-яке самостійне рішення. Схильна до зовнішнього впливу дитина, потрапивши в погану компанію, не в змозі буде протистояти стадним інстинктам поведінки своїх однолітків;

- потреба самоствердитись. Будь-яка поведінка дитини виробляється для певної мети, для того, щоб дитина в певній ситуації щось отримувала, до чогось пристосовувалася. Можливо, вона так захищається, передбачаючи напад? Можливо, вона так привертає увагу до себе, бо не знає, як інакше? Можливо, вона страшенно боїться зав'язувати стосунки, й агресія – це єдиний спосіб взаємодії з навколишніми? Потреби здорові, а спосіб вираження нездоровий. Потреби у всіх схожі, а от форму підібрати буває складно [4-5].

Практичні дії, щодо попередження жорстокості у дітей:

- Формування здорового оточення для дитини та батьків. Заняття спортом – це тренує волю, самодисципліну, зосередженість, самоконтроль. Ваговим є особистий приклад батьків;

- Навчання емоційної грамотності; контролювати свої емоції у нестандартній нетиповій ситуації. Ліквідація батьківської некомпетенції в питаннях вікової психології та педагогіки. Батьки повинні поважати та безумовно любити власних дітей такими, які вони є!;

- Заохочення дитини, щодо аналізу своєї поведінки, створення мотивів адекватної поведінки;

- Підтримання здорового психологічного клімату в сім'ї. Передусім у сім'ї має панувати атмосфера доброзичливості, довіри, любові, взаємодопомоги. Духовна серцевина справжньої материнської і батьківської любові полягає у тому, щоб дитина відчувала повагу до себе, прагнула бути хорошою цілеспрямованою працелюбною та адекватною людиною;

- Обмеження впливу на дитину сцен насильства, агресії та жорстокості, які транслуються в телепередачах та анонсах, відображаються в жорстких комп'ютерних іграх, в друкованій продукції тощо.

Отже, найкращим профілактичним засобом виникнення і прояву жорстокої поведінки у дитини мають бути добрі стосунки батьків до дітей, розуміння внутрішнього світу своєї дитини, її проблем, переживань, уміння ставити себе на її місце.

Відомо, що не існує готових рецептів та моделей формування особливостей поведінки дитини, які можна було б просто, не змінюючи, «застосувати» до неї.

Але деякі рекомендації щодо виховання не будуть зайвими:

*Повірте у неповторність своєї дитини, у те, що вона – єдина, унікальна, не схожа на жодну іншу та не є вашою точною копією. Тому не варто вимагати від неї реалізації заданої Вами життєвої програми й досягнення поставленої Вами мети. Дайте їй право прожити власне життя.

*Дозвольте дитині бути собою, зі своїми вадами, вразливими місцями та чеснотами. Приймайте її такою, якою вона є. Підкреслюйте її сильні сторони.

*Не соромтеся виявляти свою любов до дитини, дайте їй зрозуміти, що любите її за будь-яких обставин.

*Обираючи засіб виховного впливу, вдайтеся здебільшого до ласки та заохочення, а не до покарання та осуду.

*Намагайтеся, щоб ваша любов не перетворилася на всюдозволеність та бездоглядність. Встановіть чіткі межі дозволеного (бажано, щоб заборон було небагато – лише найголовніші) й дозвольте дитині вільно діяти в цих межах. Неухильно дотримуйтеся встановлених вами заборон і дозволів.

*Намагайтеся впливати на дитину проханням – це найефективніший спосіб давати їй інструкції. Якщо прохання не виконується, треба переконатися, чи воно відповідає вікові та можливостям дитини. Лише тоді можна вдаватися до прямих інструкцій, наказів, що буде досить ефективним для дитини, яка звикла реагувати на ввічливі прохання батьків.

*Не забувайте, що шлях до дитячого серця пролягає через гру. Саме у процесі гри ви можете передати необхідні навички, знання, поняття про життєві правила та цінності, зможете краще зрозуміти одне одного.

*Частіше розмовляйте з дитиною, пояснюйте їй незрозумілі явища, ситуації, суть заборон та обмежень. Допоможіть їй навчитися висловлювати свої бажання, почуття та переживання, тлумачити поведінку свою та інших людей.

*Пам'ятайте, що діти наслідують дорослих. Будьте позитивним взірцем для своїх дітей!

Список використаних джерел

1. Абрамова, Г.С. *Возрастная психология*. М.: Академія, 2007. 25 с.
2. Анохін П.К. *Вибрані праці. Філософські аспекти теорії функціональної системи*. М.: Просвещение, 2007. 318 с.
3. Анікеєва О. *Корекція емоційних порушень у дошкільників, пов'язаних із порушенням дитячо-батьківських стосунків* // Психолог. 2008. № 22-24.
4. Белкіна, В.Н. *Психологія раннього і дошкільного дитинства*. М.: 2010. С. 56-73.
5. Божовіч Л.І. *Про моральний розвиток і виховання дітей*. М.: 2007. № 5. С. 78-85.
6. Веккер, Л.М. *Психічні процеси*. М.: Сенс; «Академія», 2009. 544с.
7. Волков, Б.С., Волкова, Н.В. *Дитяча психологія: Логічні схеми*. М.: ВЛАДОС, 2002. 120 с.

УДК 378.14.015.62

Мудра С. В., кандидат педагогічних наук

доцент кафедри англійської мови для технічних та агробіологічних спеціальностей

НУБіП України, м. Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. Бурхливий розвиток міжнародних відносин в останні десятиріччя, глобалізація та інтеграція усіх соціально-економічних процесів обумовлює необхідність приєднання до них і України як незалежної європейської держави. Проблема в одному – низькій конкурентноспроможності вітчизняної економіки, яка може стати причиною не покращення, а погіршення економічного положення населення нашої країни при входженні її у Європейське співтовариство. Оскільки конкурентноспроможність економіки залежить від конкурентноспроможності фахівців, які працюють в організаціях (підприємствах), система вищої освіти веде підготовку таких фахівців, тому що метою даної статті є наукове обґрунтування шляхів підвищення якості вищої освіти у вищезазначеному напрямку.

Ключові слова – вища освіта, якість вищої освіти, освітній простір, система освіти, конкурентноспроможність фахівців.

Mudra S.V., PhD(Pedagogical Sciences),

Associate Professor of the Department of English for technical and agrobiological specialties

NUBiP of Ukraine, Kyiv, Ukraine

FORMATION OF THE UNITE CONCEPT OF INCREASING HIGHER EDUCATION QUALITY IN UKRAINE: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Abstract: The rapid development of international relations in recent decades, globalization and the integration of all socio-economic processes necessitates the accession of Ukraine to it as an independent European state. The problem in one – the low competitiveness of the domestic economy, which may cause not the improvement, but the deterioration of the economic situation of our country's population when it enters the European Community. Since the competitiveness of the economy depends on the competitiveness of specialists working in organizations (enterprises), the system of higher education prepares such specialists, because the purpose of this article is the scientific substantiation of ways to improve the quality of higher education in the aforementioned direction.

Key words: higher education, quality of higher education, educational space, education system, competitiveness of specialists.

Актуальність. Стратегія розвитку системи освіти не може бути відірваною від стратегії розвитку усього суспільства і загальної концепції перетворення тоталітарної держави в демократичну, соціальну, правову. Але, в той же час, якщо сьогодні немає чіткої стратегії і концепції, і офіційно не знайдений механізм подібного перетворення, це ще не означає, що в системі освіти не може зародитися шуканий механізм кардинального удосконалення системи державного управління. Тим більше, що саме системі освіти належить роль "тяглової конячки" будь-яких соціально-економічних перетворень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема підвищення якості вищої освіти в рамках розвитку стратегічного менеджменту в Україні певним чином розглядалася як з позицій удосконалення всієї системи управління освітою [1], [2], [3] так і з точки зору формування людського капіталу [4], [5], [6]. Однак, формування цілісної концепції підвищення якості вищої освіти у

контексті стратегічного розвитку системи освіти з точки зору підвищення якості (результативності), в науці ще не отримало відповідного обґрунтування.

Мета дослідження. На жаль, сьогодні вітчизняна система освіти цілком ігнорує аспект особистості, займаючись винятково підвищенням рівня загальних та професійних знань учнів та студентів (як не згадати слова відомого поета: “ Нас всех учили понемногу чему-нибудь и как-нибудь ...”).

У дослідженні застосовано такі **методи**: аналіз наукових та нормативних джерел, узагальнення, систематизація.

Результати дослідження. На думку автора, розробка нової стратегії розвитку системи освіти повинна починатися з формування її цінного кінцевого продукту (це поняття запозичене в Рона Хаббарда), який повинен бути чітко відображеним потім у кінцевих результатах діяльності персоналу як органів влади, так і закладів освіти усіх рівнів.

Саме якість цінного кінцевого продукту визначає якість вищої освіти, в тому числі і діяльність кожного вищого навчального закладу. Зі стін ВНЗ повинна вийти особистість, яка має бути адекватною суспільству, яке нам потрібно будувати, та Україні.

Але що означає, по суті, висловлювання "людина, адекватна громадянському суспільству"? Це людина, яка задовольняє потреби відповідних громадянських відносин. Іншими словами, у людини є три споживача: **навколишній соціум** (сім'я, як специфічний соціум, потім, шкільний колектив, трудовий колектив, люди на вулиці і на подвір'ї, в громадянському транспорті і просто перші стрічні і т.д.), **роботодавець** і, нарешті, **сама людина** зі своїм "ЕГО".

Яка людина потрібна навколишньому соціуму? Оточуючі хотіли б бачити в кожному з нас, по-перше, людину добру і чуйну (здатну прийти на допомогу у важку хвилину), надійну, ввічливу (тобто таку, що поважає нашу гідність), не закінченого егоїста, здатного заради загальних інтересів в певній мірі "пожертвувати" власними тощо. По-друге, вони хотіли б взаємодіяти з людиною досвідченою та ерудованою, з якою цікаво спілкуватися на різні теми. Крім того, бажано, щоб ця людина була, по-третє, творчою, з почуттям гумору, і, нарешті, по-четверте, фізично та психічно здоровою, не створювала навколо себе атмосферу нездоров'я і смутку на цьому ґрунті.

Наприклад, а якою повинна бути людина як продуктивна сила, задля того, щоб задовольняти потреби роботодавця в особі держави або приватної особи, або колективного власника засобів виробництва? Безумовно, по-перше, професійно підготовленою, по-друге, фізично та психічно здоровою, по-третє – надійною, поважаючою керівника та партнерів, по-четверте, творчою особистістю, здатною орієнтуватися в різноманітних ситуаціях і не губитися в умовах, які раптово змінюються.

Тепер бачимо, що і навколишньому соціуму, і роботодавцю потрібна людина освічена, творча, моральна, фізично здорова. По суті, мова йде про гармонійно розвинену людину, що і підтверджується стратегічними завданнями системи освіти, чітко задекларованими в Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), але так і нереалізованим на практиці.

А якщо споживачем є сама людина зі своїм «ЕГО»? Якою людина потрібна сама собі? Звичайно ж, самореалізованою в системі освіти, професійній діяльності (на роботі), в сім'ї, за місцем проживання та відпочинку. Це відбувається за умови, що людина із задоволенням іде до школи і навчається у Вузі, із задоволенням працює на своїй посаді, повертається до дому та проводить час в сім'ї, в якій панує взаєморозуміння, коли задовольняються її загальні потреби за місцем проживання.

Але для самореалізації людини в основних сферах її життєдіяльності необхідні не лише зовнішні умови, які сприяють вільному розвитку особистості і досягненню нею професійної вершини(акме). Ключове значення має тут знання людиною самої себе. Коли людина знає характерні риси своєї особистості, свої здібності, свої цінні установки, принципи поведінки, темперамент, інші психомоторні якості тощо, вона навряд чи припуститься серйозної помилки під час вибору професії, планування своєї кар'єри, визначення мотиваційних потреб, формування гармонійних відносин в сім'ї тощо. У цьому сенсі характерними є слова Антуана Сент Екзюпері про те, що *якщо людина добре знає себе, вона вже мудра*. Цей принципово вірний висновок має важливе значення для виявлення цінного кінцевого продукту діяльності всієї системи освіти, зокрема, вищої

Формування цілісної концепції підвищення якості вищої освіти у контексті вищезазначеного потрібно починати з осмислювання функціонування ВНЗ як "чорних ящиків" та шляхами їхньої взаємодії із зовнішнім середовищем. Мається на увазі системний підхід, який органічно поєднує зовнішні фактори взаємозв'язку на діяльність ВНЗ на вході та внутрішніх факторів функціонування, які перетворюють перші з метою отримання цінного кінцевого продукту.

В цьому випадку спочатку з'ясовуються ресурсні складові функціонування ВНЗ на вході без "зазирання" у внутрішній механізм (звідси й назва "чорний ящик"), а вже потім розкривається робота цього механізму. З цієї точки зору будь-який ВНЗ має три складові на вході: якість та кількість професорсько-викладацького складу – тільки висококваліфікований фахівець може підготувати висококваліфікованого фахівця; кількість та якість абітурієнтів – окрім знань, вони повинні мати якості особистості, притаманні майбутній спеціальності; кількість та якість економічних ресурсів – матеріально-технічне забезпечення навчально-виховного процесу. Взаємодія цих складових у

комплексі забезпечує вихід цінного кінцевого продукту- висококваліфікованого фахівця.

У системі вищої освіти якість підготовки фахівців оцінюється насамперед якістю навчально – виховного процесу. Головне його завдання – підготовка конкурентноспроможного, висококваліфікованого, гармонійно розвиненого фахівця, здатного відповідати на виклик часу. Важливо сформувати у студента стійкі мотиви навчальної діяльності, організувати навчальний процес так, щоб було цікаво вчитися. Необхідно переглянути методологію та методику навчання, змістивши акцент на самостійну роботу студентів. Також необхідно надати більшого значення контролю якості навчання і навчальної діяльності студентів, як найбільш ефективну методу підтримки рівня активності навчання. Контроль дасть можливість удосконалювати систему управління та систему підготовки фахівців. Це також дає можливість для самооцінки роботи викладачів. Контроль якості освіти також передбачений цілями Болонського процесу. Оцінка якості освіти повинна ґрунтуватися не на тривалості або змісті навчання, а на тих знаннях, уміннях, навичках, які набули випускники.

Наступним фактором, що забезпечує підготовку конкурентноздатного фахівця є конкурентноспроможність викладача. Це має бути фахівець, який відповідає вимогам сучасної освітньої практики. Постає завдання постійного розвитку професорсько – викладацького складу вищого навчального закладу. Такий розвиток передбачає не лише підвищення кваліфікації вчителів. Це має бути комплексний, безперервний процес. Мається на увазі не лише об'єднання різних форм і видів підвищення кваліфікації з різних напрямків роботи викладача. Також має бути забезпечено безперервність підвищення кваліфікації, як основний фактор збереження необхідного рівня знань, умінь і навичок професорсько – викладацького складу. Фундаментальною формою підвищення кваліфікації є саморозвиток особистості викладача як безперервний процес підвищення рівня власної конкурентноспроможності. Для цього потрібна мотивація – усвідомлення викладачем необхідності та важливості постійного розвитку своєї особистості незалежно від посади та трудового стажу. Тільки **Фахівець** може навчити та виховати фахівця.

В умовах розвитку науково – технічного прогресу змінюється роль і місце викладача у навчальному процесі. Більшій ролі набуває викладач – творець, вчений, науковець, який нестиме в студентську аудиторію власні розробки і результати власних наукових досліджень, тобто той навчальний матеріал, який неможливо знайти за комп'ютером. Отже серед цілей менеджменту ВНЗ, зокрема, особливостей побудови системи управління професорсько – викладацьким складом, найважливішим є завдання вибору системи мотивації ефективної діяльності.

Таким чином, маємо ефективний, творчий, конкурентноспроможний професорсько – викладацький склад, який прагне передати накопичені знання і досвід студентам. Отже, у студента має бути високий рівень мотивації до отримання та засвоєння нових знань, умінь та навичок для подальшого використання їх у своїй професійній діяльності. Протягом навчання студент оволодіває певною сумою знань, які дають можливість виконувати певний вид робіт. Але для високого рівня конкурентноспроможності студент повинен бути адекватним своїй майбутній спеціальності. Тобто окрім якісних знань, повинні бути сформовані певні моральні цінності, відбутися самопізнання самого себе як спеціаліста, який знає як побудувати свою кар'єру. Отже випускник ВУЗу повинен бути привабливим для роботодавця, тобто відповідати його вимогам на ринку праці.

Висновки та перспективи. У процесі формування людського капіталу як елементу продуктивних сил суспільства освіта та професійна підготовка закріплюють у людини навички й усвідомлення особливої значимості її здатності до праці як створюючої діяльності, формують і розвивають здатність до конкуренції у сфері праці. Освоєння навичок конкурентності та формування конкурентоспроможності відбувається за три етапи:

- на першому, початковому, етапі освіти більшість населення отримує загальну середню освіту, освоюючи елементи конкуренції в процесі навчання, дошкільного та позашкільного виховання;

- на другому етапі, під час первинного професійного навчання (в профтехучилищах, вищих навчальних закладах освіти, в аспірантурі тощо), також є своя специфічна для кожного типу навчання система оцінок та атестацій, що розвиває конкурентоспроможність майбутньої робочої сили;

- на третьому етапі, під час самовдосконалення та професійного розвитку у сфері трудової діяльності, триває індивідуальне і колективне нарощення кваліфікації, вдосконалення особистих та ділових рис, що є основою підтримання конкурентоспроможності працівників.

Отже, якість робочої сили – це основа конкурентоспроможності працівника на ринку праці. Більшість складових якості робочої сили і навички конкурентності формуються і/або розвиваються в процесі освіти та професійної підготовки. Таким чином, система освіти та професійної підготовки стає важливим елементом інфраструктури ринку праці.

Щоб реалізувати себе, щоб бути кращим з кращих, щоб сприяти розвитку держави, студент – майбутній фахівець своєї справи – прагне отримати якісну освіту. І сучасна вища школа повинна забезпечити його якісною та ефективною освітою.

Україна, яка сьогодні активно долучається до всіх соціально-економічних перетворень в різних сферах життєдіяльності, може стати світовим лідером в

максимально ефективному формуванні і використанні людського потенціалу. Це означатиме, що ми вже у видимому майбутньому доб'ємося видатних успіхів в економічному, етичному і фізичному оздоровленні українського суспільства, яке дійсно відповідатиме суті цивільного суспільства як ніяка інша країна в світі.

Таким чином, в результаті дослідження процесу формування цілісної концепції підвищення якості вищої освіти виявлено її основні елементи. Вони мають вплив на системно-ресурсний підхід до управління ВНЗ. Також розглянуто діяльність ВНЗ на шляху до отримання цінного кінцевого продукту, яким є конкурентноспроможній фахівець. Він має відповідати вимогам ринку(роботодавця), а також соціуму та власного ЕГО. Досягнути цього можливо через вдосконалення навчально-виховного процесу при відповідному забезпеченні економічними ресурсами.

Велике значення має якість вхідного контингенту майбутніх студентів, яка не завжди відповідає необхідним вимогам, з яких потрібно отримати на виході цінний кінцевий продукт. І це ставить перед шкільною системою освіти нові стратегічні завдання.

Список використаних джерел

1. Андреев В.И. Проблемы, базовые понятия и приоритетные стратегии педагогического мониторинга качества образования. // *Персонал*. 1999. № 5 (53), приложение № 4. с.72-76.
2. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. К.: Т-во „Знання”, КОО, 2001.–254 с.
3. Болонська Конвенція, спільна заява європейських міністрів освіти 18–19 червня 1996 року, м. Болонья// *Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003–2004 рр.)*. За редакцією В.Г.Кременя. Київ–Тернопіль, 2004. С.20 – 33.
4. Дарійчук Л. Система освіти в Україні: реформування чи оновлення? // *Вища школа*. 2004. №1. с. 29 – 40.
5. Дмитренко Г.А. Стратегічний менеджмент у системі освіти: навч. посібник. К.: МАУП, 1999.
6. Радкевич О.Д., Алькема В.Г. Формування кадрового потенціалу вищого навчального закладу – основний чинник підвищення якості вищої освіти. // *Персонал*. 1999. №5 (53), приложение № 4. С.84-86.

УДК 378.016

Чигирь С. Н., кандидат медицинских наук, доцент

Пугач В. В., старший преподаватель

Ковальчук Т. М., студент

БГПУ им. М. Танка. Минск, Республика Беларусь

ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ И ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК СИСТЕМНЫЕ ОСНОВАНИЯ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕЖЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с необходимостью рационального учета, при организации и осуществлении образовательного процесса, содержания, соответствующего основным понятиям по возрастной физиологии и физической культуре.

Ключевые слова: здоровье, возрастная физиология, физическая культура, здоровьесбережение, образовательный процесс, школьная гигиена.

Chigir S. N., PhD (Medical sciences), associate professor

Pugach V. V., senior lecturer

Kovalchuk T. M., student

BSPU by M. Tank. Minsk, Republic of Belarus

AGE PHYSIOLOGY AND PHYSICAL CULTURE AS SYSTEMIC BASIS FOR HEALTH SAVING IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. In this article questions, concerning substantiation of the need of forming of specific knowledge and skills in safe life-sustaining activity using methods of upbringing of subjective social activity of a student, are highlighted.

Key words: health, age physiology, physical education, health protection, educational process, school hygiene

Здоровье подрастающего поколения – это приоритетная задача педагогической профессиональной деятельности современного учителя. Современный учитель понимает, что сегодня у детей, подростков, юношей и девушек должно быть сформировано положительно ценностное отношение к индивидуальному здоровью и здоровью популяционному. Понимание и осмысление того факта, что здоровье является главной ценностью жизни позволяет молодому человеку видеть себя в перспективе успешным членом общества, иметь потенциальные предпосылки к созданию счастливой семьи, передавать опыт последующим поколениям выстраивания успешной жизненной траектории. Современный учитель нам видится не только как хороший специалист в конкретной предметной области, но и как компетентный профессионал в образовательной сфере способный целесообразно, в соответствии с педагогической ситуацией, и методически верно реагировать на разнообразные запросы к окружающему миру и к самим себе со стороны своих воспитанников. Огромный массив информации и соответственно ему, увеличивающиеся нагрузки и на педагогов и на школьников заставляют уделять пристальное, критическое внимание здоровьесберегающим технологиям обучения. «...В опоре на здоровьесберегающие технологии, сопровождение ребенка на каждом возрастном этапе является необходимым

условием для успешного развития, обучения и воспитания на разных уровнях образования» [1, с. 3]. Одним из элементов системы здоровьесбережения и здоровьеподдержания является физическая культура учителя, как объекта образовательного процесса и ученика, как субъекта педагогического воздействия. Физическая культура нами рассматривается не столько как отдельный самостоятельный модуль школьных программ в системе содержания образования. Физическая культура определена как некий мотив, цель, устремленность педагога к собственному гармоничному развитию. Это, в свою очередь, создаст предпосылки и возможности воздействия на школьника через целесообразное предметное содержание и организационные формы учебной деятельности в соответствии с запросами общества к молодому поколению и притязаниями личности самого ученика в настоящий момент и в дальнейшей его жизни. «...Обучение и воспитание на разных возрастных этапах должно строиться в соответствии с морфофункциональными особенностями развития организма ребенка и носить избирательный, специфический для каждого возраста характер» [2, с. 8-9].

В содержании занятий по возрастной физиологии и школьной гигиене, учитывая не профильное обучение основной массы студентов педагогического вуза с точки зрения подготовки их в качестве специалистов с высшим образованием в области физкультуры и спорта, нами были определены основные понятия: физическая культура, физическое развитие, физическое воспитание, физическая подготовленность, формы физической культуры. Полагаем, что данные понятия могут и должны быть сформированы в системе знаний профессионального педагога любой предметной специализации, в том числе и усилиями образовательных ресурсов учебной дисциплины «Возрастная физиология и школьная гигиена».

Только у физически и нравственно здорового общества есть интеллектуальное, духовное, репродуктивное будущее, обеспечивающее ему социально-экономическую, демографическую, внутри- и внешнеполитическую гармонию собственного развития как внутри отдельно взятой страны, так и в мировом сообществе. Именно поэтому важно, чтобы представители разных возрастных и социальных групп, общество в целом стремились к повседневному следованию правилам здорового образа жизни.

Специфика работы учителя, постоянный контакт с количественно большими группами детей, подростков, юношества позволяют говорить об интенсивности общения между педагогом и школьниками, о массовости как неотъемлемой черте самого педагогического труда. В соответствии с этим, мы можем говорить и о потенциальной возможности популяризации массовых оздоровительных форм работы с подрастающим поколением. Популяризация знаний о массовых формах физической культуры, способствующих

формированию принципов физического совершенствования и путей для полноценного внедрения физической культуры в образовательную среду, располагает и объективной стороной, объективным основанием. В нашем случае, таким основанием является содержание учебной дисциплины.

Знание объективно существующих возрастных физиологических закономерностей развития организма человека, помогает педагогу на научной основе строить учебно-воспитательную работу, избегать перегрузки учащихся, реализовывать их потенциальные возможности, использовать здоровьесберегающие технологии обучения. «Без знания строения человеческого тела, закономерностей деятельности отдельных органов и функциональных систем организма, особенностей протекания сложных процессов его жизнедеятельности невозможно должным образом организовать процесс формирования здорового образа жизни и физической подготовки» [3, с. 12].

Возрастная физиология и школьная гигиена являются научным фундаментом для методического обоснования психолого-педагогического сопровождения учебного процесса. Это же позволяет оптимизировать физические и мыслительные нагрузки на организм ребенка, неизменно возникающие в ходе проведения программных и внеурочных занятий.

Усилия педагога направлены на обеспечение оптимального развития и функционирования организма ребенка, сохранение физического и психического здоровья школьника. Увеличение количества детей школьного возраста с нарушениями высших психических функций требует от педагога знаний и умений по выявлению индивидуальных различий в развитии высших психических функций у детей. Понимание педагогом необходимости смены видов учебной деятельности школьника, нацеливает на осуществление индивидуального подхода к ребенку в образовательном процессе. Для решения проблемы взаимодополняемости внешней и внутренней познавательной деятельности учащихся нужно обладать соответствующими знаниями, методиками наблюдения и исследования в области возрастной физиологии. Плановая методическая работа педагога позволит корректировать физическое развитие школьника в соответствии с его психофизиологическими параметрами и параметрами конкретной возрастной группы. Это же влечет за собой соблюдение норм школьной гигиены, пропаганду и популяризацию массовых форм оздоровительной физической культуры. Массовые формы оздоровительной физической культуры приобретают свой статус показателя человеческой активности не только за счет количественных критериев и широкой доступности, но и по причине того, что сама форма начинает наполняться содержанием, объясняющим физиологические параметры человеческого организма в тот или иной период его существования.

На наш взгляд, оздоровительные массовые формы физической культуры – это показатель прогрессирующего общества, того, которое заботится о себе и о будущем. Поэтому требуется воспитание у подрастающего поколения потребностей в постоянном физическом совершенствовании, осознанном, грамотном отношении ко всем видам двигательной деятельности и средствам укрепления физического и психического здоровья.

Деятельностный аспект оздоровительной физической культуры предполагает целый ряд специфических знаний и умений, способных представлять организм человека как целостную, саморегулирующуюся систему. В процессе обучения будущие педагоги изучают основные положения возрастной физиологии и школьной гигиены. Эти знания приобретают статус субъективной ценности и позволяют каждого из обучаемых, студента – будущего педагога или школьника, сориентировать в выборе стратегии развития собственной физической, биологической составляющей. Так студенты усваивают такие понятия как гетерохронность и гармоничность развития, закономерности морфофизиологических особенностей детей и подростков. Научным обоснованием для регламентации физических нагрузок при использовании массовых физкультурных форм служит содержание о структурно-функциональных особенностях нервной, костно-мышечной, сердечно-сосудистой, сенсорной и других системах детей и подростков. Отдельное внимание уделяется вопросам организации и объема двигательной активности детей разных возрастных групп.

Будущие педагоги уделяют особое внимание вопросам школьной гигиены, здоровьесберегающих технологий в школьном образовательном процессе, современным технологиям обучения школьников и их влиянию на здоровье молодого поколения.

Предметно-ценностный аспект физической культуры лежит в области здоровья человека, скорее выражающий не самоцель индивида, а его самодостаточность. Педагогу необходимо понять и в последующем объяснить своим воспитанникам, что здоровье – понятие универсальное, имеющее отношение не столько к идеалу физическому, сколько к осознанию каждым человеком своей ценности и обществом ценности каждого человека.

Оздоровительные массовые формы физической культуры находятся в тесной взаимосвязи с содержанием предполагаемой деятельности. Возрастная физиология, опираясь на научно обоснованные закономерности развития человеческого организма, формулирует ряд условий и требований к сформированности тех или иных двигательных умений у школьников разных возрастных групп, позволяющих оценивать физическую подготовленность и физическое развитие воспитанников. Физическая культура практически реализуется в образовательной сфере через знания и умения педагога по

распределению во времени нагрузок на организм школьника, учету особенностей его утомления и необходимого времени на физическое восстановление. Это может означать, что рекомендации каждому отдельному ученику по вопросам его личного физического развития осуществляются строго индивидуально.

В соответствии с возрастом, психо-физическими показателями, ценностно-мировоззренческими установками рациональная и нормированная двигательная активность является одним из важных факторов поддержания в оптимальном функциональном состоянии органов и систем организма любого человека.

Список использованных источников

1. Ваторопина, С. В. Здоровьесбережение в современном образовательном пространстве [Электронный ресурс] // «Концепт». 2017. №59. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zdoroviesberezhenie-v-sovremennom-obrazovatelnom-prostranstve>. Дата доступа: 11.01.2019.
2. Московченко, О.Н., Ченцова Л.Д. Возрастная физиология и психофизиология. Красноярск: ФГОУ «Сибирский федеральный университет», 2008. 114 с.
3. Решетников Н.В., Кислицын Ю.Л. Физическая культура. М.: «Академия»; Мастерство; Высшая школа, 2000. 152 с.

УДК 37.07:005.33(477).

Яремчук Світлана

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та соціального управління,
Навчально-науковий інститут права та психології
НУ «Львівська політехніка», м. Львів, Україна.

Яремчук Віталій

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права,

Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна

ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ КЕРІВНИКА ЗАКЛАДУ ОСВІТИ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД

Анотація. Проаналізовано теоретичні підходи до визначення правової компетенції керівника закладу освіти у контексті європейської інтеграції України в умовах реформаційних процесів, що відбуваються в системі національної освіти. Запропоновано функціональний склад правової компетентності на основі професійних завдань керівника закладу освіти.

Ключові слова: освіта, правова компетентність, інтегративність, інноваційність, професійна діяльність.

Svitlana Yaremchuk, PhD (Historical Sciences), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Social Management,
Educational-Scientific Institute of Law and Psychology at the
National University "Lviv Polytechnic", Lviv, Ukraine.

Vitaliy Yaremchuk, PhD (Historical Sciences), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Theory and History of
State and Law, Constitutional and International Law
Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine

PROFESSIONAL AND LEGAL COMPETENCY OF THE HEAD OF THE EDUCATIONAL INSTITUTION: FUNCTIONAL APPROACH

Abstract. *The theoretical approaches to determining the legal competence of the head of the educational institution in the context of European integration of Ukraine in the conditions of the reform processes taking place in the system of national education are analyzed. The functional composition of legal competence based on the professional tasks of the head of the educational institution is proposed.*

Key words: *education, legal competence, integrity, innovation, professional activity.*

Актуалізація дослідження проблем, пов'язаних з правовою компетенцією керівника закладу освіти, продиктована відкритістю освітнього простору, стрімким ростом модерних процесів у правовому полі освітньої діяльності.

Все вказує на те, що заклади освіти активно набувають статус суб'єкта правовідносин в умовах формування правової держави; підвищується правова культура громадян і їх вимоги до якості освітніх послуг; в освітні відносини все більше залучаються суб'єкти – партнери, громадськість; активізується створення різних форм громадського контролю зі сторони інститутів громадянського суспільства за результатами освітньої діяльності; має місце перманентне реформування освіти, часта зміна правових норм в галузі освіти, що вимагає від керівника закладу освіти працювати в умовах невизначеності нормативно-правового поля, вирішувати проблемно-правові ситуації.

Правова компетентність керівника організації визначається як інтегративна властивість особи, яка дозволяє вирішувати проблемно-правові ситуації в професійній діяльності [1, с. 72]. Автори дослідження проблематики залучають сюди сукупність передумов (здібностей, установ, знань, умінь, навиків, особистих якостей), які дозволяють людині ефективно діяти в правовому полі [3, с. 245]. Професійна діяльність управлінця розпочинається з того моменту, коли він стає власником правової компетентності [2].

В основному, зміст категорії «правова компетентність» визначається шляхом предметної конкретизації загального визначення компетенції з виділенням структурно-змістовних і функціональних аспектів, а також з акцентом на такі загальні характеристики компетенції, як інтегративність, складність, системність, направленість на результат. При цьому структурно-змістова сторона поняття подається у двох вимірах: елементному (знання, вміння, навички і т. д.) і функціональному (формування особистих компетенцій, які складають правову компетентність особистості). В нових умовах розвитку освітньої сфери все більш актуальними стають ситуативний (пов'язаний з умовами фінансово-економічної самостійності) і акмеологічний (як вищий рівень розвитку особистості).

Правова компетентність керівника закладу освіти – інтегративна властивість особистості, яка дозволяє приймати участь в розробці рішень чи

самостійно вирішувати питання правозастосування на основі наявності правового мислення і здатності до правової діяльності.

Характеризуючи особливості правової компетенції керівника закладу освіти, акцентуємо, що саме вона визначає якість управлінської діяльності, яка виражена в здатності діяти адекватно, самостійно і відповідально в правовому полі системи освіти. Саме така якість робить її стрижнем професійної діяльності керівника [4].

Оскільки права компетентність містить установку на результат, вона однозначно виступає необхідною умовою соціально-економічної ефективності і психолого-педагогічної результативності освітньої діяльності закладу освіти.

Більшість дослідників до складу правової компетенції включають ціннісно-мотиваційний, когнітивний, оперативно-дієвий, дієво-вольовий і рефлексивний компоненти.

Нове бачення системи професійних завдань, на вирішення яких направлена професійно-правова діяльність керівника закладу освіти, дає можливість виокремити функціональний склад його правової компетентності.

Правозастосовча функція, пов'язана з тлумаченням і грамотним застосуванням діючих законів, нормативно-правових актів в галузі освіти.

Вимагає: знати – Конституцію України, закони, рішення Кабінету Міністрів України і органів управління освітою, основи права, організацію фінансово-господарської діяльності закладу освіти, адміністративне, трудове і господарське право; вміти – тлумачити і застосовувати закони, інші нормативно-правові акти, приймати правові рішення відповідно до закону.

Нормотворча функція, пов'язана з проектуванням локальних правових норм, розробкою і введенням локальних документів правового характеру, а також підготовкою нормотворчих ініціатив із вдосконалення муніципального і регіонального законодавства.

Вимагає: знати – основи юридичної техніки, вимоги до змісту, мови і оформлення нормативно-правових документів; вміти – аналізувати соціальні проблеми і процеси з метою виявлення проблем в нормативно-правовому забезпеченні, проектувати правові норми, розробляти документи правового характеру, прогнозувати можливі ризики від введення нових нормативних документів, здійснювати правову експертизу нормативних актів, обґрунтовувати висновки про необхідність вдосконалення муніципального законодавства.

Соціально-правова, пов'язана з організацією взаємодії закладу освіти з державними і муніципальними органами влади, з різними інститутами громадянського суспільства.

Вимагає: знати – особливості державного устрою і державного управління в Україні, свого регіону, основи місцевого самоврядування; вміти – аргументовано і коректно відстоювати інтереси свого закладу освіти.

Комунікативно-правова, пов'язана з організацією у закладі освіти правового спілкування і взаємодії, в результаті якого формується правова культура і правовий простір всіх учасників освітнього процесу, а саме: активна громадянська позиція, відповідальність, законність, повага до прав інших людей, вміння захищати свої права і виконувати свої обов'язки та ін.

Вимагає: знати – основи соціальної психології, основи конфліктології; вміти – здійснювати міжособистісне і ділове спілкування з усіма суб'єктами освітніх правовідносин в рамках правових норм, володіти технологіями вирішення проблемно-правових ситуацій в професійній діяльності.

Правозахисна, пов'язана із забезпеченням конституційних і законних прав всіх учасників освітнього процесу (здобувачів освіти, педагогів, науково-педагогічних працівників, а також батьків здобувачів, партнерів закладу освіти).

Вимагає: знати – українські і міжнародні документи про права дитини, основи сімейного законодавства; вміти – викривати і встановлювати факти правопорушень, визначати міру відповідальності і покарання винуватих, приймати необхідні міри для відновлення порушених прав.

Функція правової самоосвіти, пов'язана з неперервним підвищенням правової компетентності керівника в різних формах: неформальна самоосвіта, курси підвищення кваліфікації, перепідготовка, стажування і т. п.

Вимагає: знати – актуальні і перспективні напрями розвитку освітнього законодавства; вміти – ефективно планувати робоче навантаження з метою виділення часу для підвищення кваліфікації.

Правова компетентність керівника закладу освіти не є сталою константою, а повинна розвиватись і змінюватись паралельно із законодавством. Це визначає ще одну сторону правової компетентності – її інноваційність, яка пов'язана з вирішенням завдань розвитку закладу, що проходить під впливом внутрішніх імпульсів і зовнішніх викликів.

Недостатній рівень набуття правової компетентності керівником закладу освіти обумовлює низький рівень його правової відповідальності і загрожує тим, що такі управлінські рішення вийдуть за рамки його юридичної компетенції. А це, в свою чергу, може призвести до конкуренції неформальних правил, які пропонуються як ефективні, але містять ризики втрати авторитету управління і пов'язаного з ним механізму правового контролю.

Список використаних джерел

1. Агамиров А.К. Самопроектирование как эффективный способ формирования профессионально-правовой компетентности будущих специалистов неюридического

профиля. Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. Тамбов, 2008. № 12 (68). С. 72–76.

2. Бурдые П. Социология социального пространства / Пер. с фр., общ. ред. Н.А. Шматко. СПб.: Алетейя; М.: Ин-т эксперим. социологии : Алетейя, 2005. 288 с.

3. Денисенко И. К. Влияние институтов правовой социализации на формирование правовой компетентности и правового поведения личности. Историческая и социально-образовательная мысль. Краснодар, 2012. № 1. С. 245–248.

4. Маслов В. І. Наукові засади визначення змісту підвищення кваліфікації та підготовки керівників загальноосвітніх навчальних закладів. Післядипломна освіта в Україні. 2002. № 2. С. 63–66.

УДК 37.011:[159.923.07-044.352]

Снігурова Ірина

*старший викладач кафедри української, російської мов і прикладної лінгвістики
факультету міжнародної освіти НТУ «ХПІ»*

Харків, Україна

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Статтю присвячено вивченню структури психологічних аспектів толерантності особистості як базового елементу соціокультурної інтеграції особистості для створення оптимальних психологічно-педагогічних умов становлення професіоналізму майбутніх інженерів. Установлено, що психологічні складові толерантності мають міждисциплінарний характер, через що вони потребують комплексного наукового міждисциплінарного дослідження психологічних аспектів толерантності в процесі соціокультурної інтеграції. Також виникає питання про вивчення й аналіз взаємозв'язку рівня толерантності особистості та соціально-демографічних факторів, життєвих цінностей, етнічної ідентичності та самоідентичності, а також факторів, які є її ключовими психологічними аспектами. Доведено, що розуміння структури психологічних аспектів толерантності особистості сприяє створенню оптимальних психологічно-педагогічних умов становлення професіоналізму майбутніх інженерів.

Ключові слова: психологічні аспекти толерантності, освітньо-психологічне середовище, інтолерантність.

Snihurova Iryna

*Senior lecturer of Ukrainian, Russian languages and applied linguistics department,
Faculty of international education of NTU «KhPI»*

Kharkiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF PERSONAL TOLERANCE: PEDAGOGICAL ASPECT

Abstract. Article is devoted to study of psychological aspects of personality tolerance as basic element of person's socio-cultural integration for creation optimal pedagogically-psychological conditions of proficiency formation in future engineers. It was detected that psychological elements of tolerance have interdisciplinary nature and thus they initiated essential need in conducting their complex and interdisciplinary research focused on psychological aspects of tolerance in the process of socio-cultural integration. Also was occurred question about studying and analysis of interrelation between tolerance level of personality and social demographic factors, vital values, ethnic identity and self-identity, and also some factors that are its key psychological aspects. It was verified that understanding of structure psychological aspects of personality tolerance as basic element of person's socio-cultural integration for creation optimal pedagogically-psychological conditions of proficiency formation in future engineers.

Key words: psychological aspects of tolerance, educational-psychological environment, intolerance.

У сучасному українському суспільстві, на жаль, поки що простежуються прояви інтолерантного ставлення до думки інших, невизнання унікальності та рівноцінності інших людей, несприйняття світогляду інших людей, а також неповага до прав людини. Постійна міграція представників інших культур на територію нашої країни викликає в деяких українців занепокоєння та страх перед можливим обмеженням їх «національної гідності». Відтінки цього побоювання різні: від індиферентності до агресії, від холодної байдужості до виявів ксенофобії (ненависті до представників іншої нації).

Психологічна готовність особистості до формування толерантності в структурі етичного світогляду є цілісним психічним явищем, яке має супроводжуватися інтегрованими знаннями та навичками з діагностичної та корекційно-розвиваючої, а також консультативної та просвітницької роботи практичного психолога в системі освіти. Процес психологічної готовності до формування толерантності визначають такі закономірності в циклі професійної підготовки фахівців, як гетерохронність (різночасовість) та неоднорідність. Тому цей процес має бути зорієнтований на послідовне проходження трьох етапів формування толерантності в особистості: початковий, накопичувальний і практико-орієнтований, для кожного з яких характерною є притаманна саме йому мета та відповідний зміст діяльності [3, с. 52].

У сучасній психологічній науці існують різні підходи до розуміння сутності толерантності: психофізіологічний (Ф.Ю. Василюк, Є.Ю. Клепцова), інтеракційний (О.Г. Асмолов, І.Б. Гріншпун, В.В. Бойко), диверсифікаційний (Г.У. Солдатова), особистісний (Т. Адорно), екзистенційно-гуманістичний (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Г. Олпорт), соціально-психологічний (В. Москаленко), ситуаційний (М. Уолцер). Ці підходи охоплюють широкий спектр проявів і концепцій толерантності: нечутливість до несприятливих впливів; готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди й рівності, визнання **багатовимірності** та різноманітності людської культури; вільний і відповідальний вибір людиною толерантного буттєвого ставлення до життя; особистісні толерантні цінності, установки й смисли; терпимість до різних думок, неупередженість в оцінці людей і подій; здатність протистояти різного роду життєвим труднощам без втрати психологічної адаптації.

Для особистості функції толерантності проявляються у: різкій зміні кількості, обсягу та характеру конфліктних ситуацій у різних сферах життя, пов'язаних з формуванням позитивного ставлення до життя (це являє собою серйозну психофізіологічну терапію, дозволяючи долати стреси); толерантні установки впливають на зовнішні форми поведінки, сприяючи запобіганню агресивних форм спілкування та взаємодії, у тому числі й протиправного

характеру [5, с. 29-31]. На основі аналізу основних підходів до вивчення толерантності особистості Г. Л. Бардієр запропонувала узагальнену класифікацію проявів толерантності (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Підходи до вивчення толерантності особистості за Г.Л. Бардієр

№ з/п	Види класифікації	Критерії	Складові
1	2	3	4
1	Компоненти	Аспекти соціального ставлення	Афективний, когнітивний, конативний
		Компоненти активності особистості	Потреби, мотивації, норми, ціннісні орієнтації, стиль і сенс діяльності, особистісна та соціальна ідентичність
2	Види	Індивідуальні й соціально-типові детермінації	Міжвікова, соціально-економічна, міжособистісна, гендерна, міжкультурна, професійна, управлінська, міжконфесійна, політична
3	Типи	Суб'єкти толерантності	Особистісна, групова
		Об'єктами толерантності	Особистісна, групова, ситуативна, толерантність до невизначеності
4	Рівні	Рівні функціонування психіки	Психофізіологічна, психологічна, соціально-психологічна
		Рівні прояву	Низька, середня, висока
5	Форми прояву	Направленість інтолерантності	Гетероінтолерантність, аутоінтолерантність
		Ступінь відкритості	Відкрита, прихована
		Ступінь усвідомлення	Усвідомлена, неусвідомлена, декларована

Джерело: [1, с. 63-65].

Деякі дослідники пропонують вивчати психологічні аспекти толерантності за рівнями спілкування, на яких вона проявляється як індивідуальна, міжгрупова та міжособистісна толерантність. Існує типологізація толерантності за соціальними сферами її буття: (1) гендерна толерантність – неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині вад іншої статі, відсутність ідей про перевагу однієї статі перед іншою; (2) вікова толерантність – неупередженість до апріорних «вад» людини, пов'язаних з її віком. Вікова толерантність цілком може поєднуватися із прийнятою в багатьох культурах повагою до осіб похилого віку; (3) освітня толерантність; (4) міжнаціональна толерантність – ставлення до представників різних націй, здатність не переносити вади й негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинуватості»; (5) расова толерантність – відсутність упереджень до представників іншої раси; (6) релігійна толерантність – ставлення до догматів різних конфесій, релігійності з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесіональних груп; (7)

географічна толерантність – неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл й інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки; (8) міжкласова толерантність – терпиме ставлення до представників різних майнових груп – багатих до бідних, бідних до багатих; (9) фізіологічна толерантність – терпиме ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних осіб із зовнішніми вадами тощо; (10) політична толерантність – терпиме ставлення до діяльності різних партій та об'єднань, висловлювань їх членів; (11) сексуально орієнтована толерантність – неупередженість стосовно осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією; (12) маргінальна толерантність (толерантність стосовно маргіналів) – ставлення до безпритульних, жебраків, ув'язнених осіб та осіб з адиктивною поведінкою (наркоманів, алкоголіків).

Протилежними толерантності є прояви інтолерантності (нетерпимість, непоступливість, нерозуміння, небажання приймати іншу думку), тому важливо також враховувати види толерантності та інтолерантності за ієрархічним принципом: (1) протекціоністська толерантність полягає в тому, що суб'єкт толерантності (інститут, організація, індивід) не тільки абсолютно неупереджено ставиться до об'єкта, але й робить усе можливе, щоб допомагати тим організаціям або групам людей, які, на його думку, зазнають інтолерантного ставлення з боку суспільства в цілому або його окремих сегментів. Наприклад, надає квоти для одержання роботи або зарахування у вищий навчальний заклад представникам етнічних меншин; допомагає людям, які є об'єктами інтолерантних відносин через свої політичні погляди, фізичні вади або сексуальну орієнтацію. У випадку, якщо суб'єктом протекціоністської толерантності є держава або окремі її інститути, насамперед ті, які розподіляють матеріальні блага, то тут може виникнути тривала полеміка, пов'язана часто з дисонансом між принципами толерантності та соціальної справедливості; (2) ціннісна толерантність – це система цінностей і зразків поведінки, яка пов'язана з неухильним слідуванням принципам толерантності. Система цінностей повинна включати неупереджене ставлення до представників інших соціально-демографічних груп і готовність дослухатися до висловлювань та сприймати поведінку, що є відмінними від власних; (3) прихована інтолерантність виникає в ситуації, коли суб'єкт розуміє важливість принципів толерантності та небезпеку або моральну неадекватність декларацій ідей інтолерантності чи інтолерантних дій, але в силу внутрішніх симпатій і антипатій, власних настанов і поглядів ставиться упереджено до представників інших соціально-демографічних груп, а його ставлення й висловлення носять побутовий характер, тому не можуть впливати на суспільні настрої та дії; (4) вербальна інтолерантність – суб'єкт вважає за можливе й іноді навіть необхідне публічні висловлення стосовно представників тих чи інших соціально-демографічних груп; він вважає неможливим для себе які-небудь публічні дії

(насильство, заборони), але не вважає за необхідне приховувати свої погляди; (5) агресивна поведінкова інтолерантність проявляється, коли суб'єкт виправдовує підготовку та здійснення певних дій, спрямованих на заборону, обмеження діяльності або насильство стосовно об'єкта інтолерантності, а ці дії він пояснює розумінням соціальної справедливості, великим ступенем відчуження від об'єкта, низьким рівнем правової культури. Часто така поведінка пов'язана з рівнем соціалізації або навіть настановами на девіантну чи кримінальну поведінку. У тих випадках, коли суб'єктом виступає соціально-політичний інститут, це інтолерантність є проявом державної політики тоталітарного суспільства [6, с. 41]. Так, І.Б. Гріншпун виділяє такі взаємопов'язані параметри толерантності, які є характеристиками індивіда: (1) об'єктивна прив'язка толерантності (толерантність диференційовано проявляється до різних об'єктів у впливах різного типу); (2) діапазон толерантності (умовне позначення толерантності як індивідуальної характеристики визначається через кількість допустимих фруструючих впливів); (3) фокус толерантності. Типологічна характеристика, яка позначає стилістичну близькість одному з двох вищеназваних полюсів, або можливу біфокальність (баланс); (4) стійкість толерантності (тимчасова характеристика, яка характеризує динамічність толерантності й означає мінливість діапазону толерантності та її параметрів у часі). Але толерантність не є статичною, бо її процесуальний аспект передбачає принципову граничність явища та його динаміку з можливою зміною акцентів у плані наближення до одного з полюсів дихотомічної шкали [2, с. 33-37].

Також толерантність може бути пов'язана з параметрами когнітивного стилю, зокрема, з когнітивною складністю за твердженням І.П. Шкуратової, яка в рамках комунікативної толерантності виділяє: (1) ситуативну комунікативну толерантність (до іншої людини: шлюбного партнера, колеги, пацієнта, тощо); (2) типологічну комунікативну толерантність (до узагальнених типів особистостей або груп людей: представників нації, соціального прошарку, професії, типу чоловіків чи жінок); (3) професійну толерантність (до людей, з якими доводиться мати справу за родом діяльності); (4) загальну комунікативну толерантність [7, с. 45-46].

До зазначених вище функцій толерантності можна додати наступні категорії: синдикативні функції, які виражаються в згуртуванні груп; трансляційні функції, які проявляються в спільній діяльності, навчанні, передачі знань; адаптивні функції, які полягають у сприянні пристосування до несприятливих факторів оточуючого середовища; активні функції виражаються в можливості впливу на зміну чужої думки, поведінки, іншої людини; конгруентно-емпатичні, епістемілогічні та гедоністичні функції, пов'язані з формуванням толерантної поведінки та відповідного світогляду [4, с. 87-88].

Толерантність є показником упевненості в собі й усвідомленні надійності власних позицій, а також ознакою відкритості в спілкуванні. Сьогодні вона розглядається як цінність і норма цивілізованого суспільства, що проявляється в праві всіх індивідів й окремих груп бути різними; як відмова від домінування, готовність до розуміння й співпраці за наявних культурно-соціальних відмінностей, як визнання багатовимірності, багатовекторності та розмаїття людської культури, її норм і настанов. Отже, враховуючи неоднозначність поглядів на прояви толерантності, можна зробити висновок про те, що вона є найвищою цінністю, моральною нормою існування сучасного суспільства, яка розкривається в людських стосунках і передбачає розуміння, сприйняття відмінностей і конструктивного вирішення конфліктних ситуацій шляхом діалогу й співробітництва [8, с. 293-295] із збереженням власної точки зору та внутрішньої свободи мислення.

Список використаних джерел:

1. Барднер Г.Л. Социальная психология толерантности. Питер: СПбГУ, 2005. 120 с.
2. Гриншпун И. Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности (к вопросу о толерантности как психическом явлении) // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.-метод. статей. Воронеж: 2002. С. 31–40.
3. Капустина Н.Г. Готовность студентов-психологов к формированию толерантности у субъектов образовательного процесса // Высшее образование сегодня. № 9 (2009). Ч.: ООО «Чебоксарская типография 1», 2009. С. 51-56.
4. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности: Учеб. пособие. М.: Академ. проект, 2004. 176 с.
5. Солдатова Г.У. Толерантность-интолерантность: две грани межэтнического взаимодействия // Век толерантности. Научно-публиц. вест.. № 1-2. М.: 2001. С.19–37.
6. Тарасюк Л. С. Проблема культури толерантності в сучасному суспільстві // Гуманістичний часопис. 2013. № 1. С. 39-44.
7. Шкуратова И.П. Когнитивная сложность как основа толерантного мышления // Век толерантности. М., 2003. № 5. С. 44–51.
8. Christopher E. International Management: Explorations across cultures. London: Kogan Page Publishers, 2012. 408 p.

УДК 377.1

*Дубовик Оксана, викладач
ВСП «Львівський навчально-науковий центр професійної освіти»
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
Львів, Україна*

ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІКУЛЬТУРНОЇ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ У США

Анотація. У статті розглядаються питання розвитку полікультурної освіти. Аналізуються навчальні програми університетів і комунальних коледжів США.

Ключові слова: полікультурна освіта, комунальний коледж, загальноосвітні програми, професійна підготовка.

TRENDS IN MULTICULTURAL EDUCATION IN THE USA

Abstract. *The article deals with the development of multicultural education. The educational programs of universities and community colleges of the USA are analyzed.*

Key words: *multicultural education, community college, educational programs, vocational training.*

Пріоритет полікультурної освіти в американському суспільстві зумовлений питаннями формування американської нації, необхідністю вирішення проблем емігрантів, уникнення соціальних конфліктів, особливо на міжнаціональному ґрунті. Радикально змінюється ставлення до плуралізму культур. Прогресивні тенденції полікультурного і міжкультурного навчання приходять на зміну ідеї так званого «плавильного котла», що була популярною впродовж багатьох років.

На початку ХХ ст., не дивлячись на зростаючу плуралізацію американського суспільства, освіта мала відверто асиміляційний характер. Але у 40-50-х рр. минулого століття поширюється думка про сумісне навчання. Розуміння необхідності вивчення етнічних проблем, важливості полікультурної освіти та двомовного навчання було викликано боротьбою нових емігрантів і представників національних меншин – афро-американців, індіанців, мексикано-американців за рівні права й визнання. Було визнано, що емігранти зможуть зберегти власну культурну ідентичність, лише якщо отримують рівні права й визнання.

60-ті роки відзначились цілою низкою нових тенденцій, що визнавали цінність різних культур. Це, по-перше, програми етнічних досліджень, увага яких була сфокусована на видатних діячах, культурних традиціях різних етнічних груп і які розглядали процеси взаємодії та взаємовпливу різних культур. У результаті в навчальних планах університетів з'явилися курси присвячені проблемам жінок, представників Африки, Мексики, вивченню культури й побуту індіанців тощо. По-друге, програми двомовної освіти, які робили наголос на праві етнічних меншин отримувати освіту рідною мовою. Визнання необхідності для всіх розуміти культури, які відрізняються від їхньої власної, призвело до становлення у 70-х роках програм полікультурної освіти.

Новою соціальною, а відтак і освітньою орієнтацією стає позитивне ставлення до розмаїття культур, мов, звичаїв, поглядів у всіх галузях життя, яке отримало назву «міжкультурної компетентності». Культурологічні програми вводяться зараз в усіх закладах освіти країни. Так, в університеті Каліфорнії в Берклі наприкінці 80-х рр. минулого століття були сформульовані так звані «Полікультурні вимоги для випускників університету» або «Вимоги з

американських культур». Курси, розроблені для задоволення цих вимог, мали на меті поглибити й розширити розуміння расово й етнічно різнобічного американського суспільства. Курси вміщували п'ять обов'язкових блоків: вивчення культури американців – вихідців з Африки, Азії, Латинської Америки, Європи та вивчення культурної спадщини американських індіанців. Зараз у Берклі пропонується понад 85 курсів, які відповідають цим вимогам. Аналіз навчальних планів і програм окремих американських університетів (Північної Кароліни (Чепел-Хілл), Південної Каліфорнії, Старий Домініон (шт. Вірджінія), Ратжерс (шт. Нью-джерсі) та ін.), а також комунальних коледжів Філадельфії, Сієтла, Айронвуда (шт. Мічиган) свідчить, що культурологічна підготовка у закладах вищої освіти цієї країни відбувається протягом усього навчання. На здійснення культурологічної підготовки спрямовані передусім загальноосвітні програми, мета яких полягає у подальшому духовному розвитку молоді, підвищенні її загальнокультурного рівня, розвитку ерудиції та вміння спілкуватися з людьми, ознайомленні студентів з шедеврами світового мистецтва і літератури, усвідомленні ролі культури для розвитку цивілізації, допомозі молоді при орієнтації у суспільстві та адаптації до швидких суспільних змін [1].

У 90-х рр. минулого століття в Америці данні опитування виділили 10 основних цінностей, необхідних для молоді. Це – основні поняття добра й зла (98%), важливість освіти (92%), норми поведінки, що стосуються статевих відносин (83%), толерантність до людей різних рас, віку, поглядів (82%), важливість родинних та подружніх стосунків (77%), екологія (43%), патріотизм (29%), шанування культури та мистецтва (13%) [3]. Вважається, що сприйняття інших культурних цінностей, вміння знаходити компроміс, розуміння цінності не тільки власної незалежності, але й чужої, цінності діалогу й договорів – необхідні якості освіченої людини.

З початку ХХІ ст. завдяки переходу від постіндустріального до інформаційного суспільства, необхідністю адаптації до умов, що швидко змінюються, вимогам економічного споживання, розумінню необхідності неперервної освіти та соціального співробітництва змінився зміст поняття «кваліфікований спеціаліст». Якщо раніше перевага надавалася перш за все відмінним вузькопрактичним навичкам, то тепер висока кваліфікація спеціаліста передбачає оволодіння широким колом загальнокультурних і професійних знань.

Взагалі, полікультурна освіта розглядається різними вченими по-різному. Одні вчені виходять з того, що полікультурна освіта акцентує увагу на взаємозв'язку культур, одна з яких є, як правило, домінуючою, і передбачає міжнаціональну та міжетнічну взаємодію, розвиває почуття солідарності та взаєморозуміння, протистоїть будь-яким проявам дискримінації, націоналізму,

расизму. Полікультурна освіта концентрується на засвоєнні культурно-освітніх цінностей в плюралістичному культурному середовищі.

Інші розглядають полікультурну освіту як міжособистісні відносини, тобто як мережу освітніх процесів, які характеризуються співіснуванням дітей та дорослих – представників різних культурних поколінь й середовищ (В. Містер (W. Mitter)). Водночас полікультурна освіта – це процес, що спричиняє великий вплив на індивідуальний розвиток особистості, тобто процес, викликаний міжособистісним співіснуванням двох, або деяких культур (К. Леві-Стросс (C. Levi-Strauss)).

Аналіз наукової літератури з питань полікультурної освіти в США дозволяє зробити висновки, що:

1) теорії та концепції культурологічної підготовки спеціалістів ґрунтуються на ідеях Р. Вольфа (R. P. Wolff), Ч. Андерсена (Ch. Anderson), А. Уайхеда (A. N. Whitehead), К. Керра (C. Kerr) та інших видатних американських вчених про університет як центр культивування інтелектуальних та інших здібностей, розвитку внутрішнього потенціалу кожного, збагачення й поширення основних цінностей людства, цивілізацій та культур світу;

2) освітня політика спирається на положення Г. Джиро (H. A. Giroux), Р. Мак-Ларена (R. McLarren), Л. Бартоломі (L. Bartolomy) та ін. про вплив широкої культурної динаміки (мови, масової та поп культури, держави тощо);

3) одним з основних завдань освіти на сучасному етапі вважається виховання культури соціально відповідального рішення і вчинку, розуміння характеру й наслідків глобальних, загальносвітових подій для долі народів світу, виховання у студентів зацікавленості й поваги до культур народів світу, розуміння загальнолюдського й специфічного в цих культурах, виховання визнання рівноправними різних поглядів на світові явища й події;

4) поширеними у практиці роботи американських університетів є теорії полікультурного, поліетнічного навчання Дж. Бенкса (J. A. Banks), К. Гранта (C. Grant), М. Кеннеді (M. M. Kennedy), Г. Мак-Дайеміда (G. W. McDiarmid) та ін.;

5) дослідження відомих американських вчених Д. Брітцман (D. P. Britzman), К. Хоуей (C. Howey), Н. Зімфер (N. Zimpher), Р. де Віллара (R. DeVillar), Г. Джиро (H. A. Giroux), та багатьох інших свідчать, що при підготовці вчителів для роботи зі студентами-представниками національних меншин вкрай важливими й необхідними стають етнографічні знання, знання про різні культури, оскільки оволодіння духовним і матеріальним багатством різних культур надає індивіду можливості стати особистістю, здатною до свідомого будівництва життєвого простору, розумного ставлення до природи, людей, держави;

6) культурологічна підготовка у закладах вищої освіти Америки відбувається протягом усього навчання. На здійснення культурологічної підготовки спрямовані передусім загальноосвітні програми, мета яких полягає у подальшому духовному розвитку молоді, ознайомлення її з культурною спадщиною людства, вихованні поваги до культур народів світу;

7) особливості культурологічної підготовки спеціалістів у США полягають в її тісному зв'язку із спеціалізацією. Її характерною рисою є також велика увага до вивчення філософії в навчальному процесі, оскільки це розвиває вміння обговорювати складні проблеми, аналізувати суперечності, оцінювати різні явища, приймати швидкі рішення та ін.;

8) необхідним вважається ознайомлення молоді з кращими зразками духовної спадщини людства, підготовка до самостійних роздумів над моральними проблемами, якими насичене особистісне і професійне життя людини.

9) вміння вести конструктивний діалог, розуміти й аналізувати думки інших, розуміти протилежні погляди, чітко й тактовно висловлювати свої наміри, думки, ідеї, тобто розвиток навичок спілкування з людьми є особливо важливими у процесі формування професійної культури майбутніх спеціалістів [2].

Сучасний стан розвитку суспільства характеризується посиленням цілісності світу, взаємозв'язку і взаємозалежності країн, що проявляється у формуванні єдиного політичного, економічного, культурного, інформаційного простору, коли відбувається інтенсивний обмін результатами матеріального і духовного виробництва (В. Кремень). Це висуває нові вимоги до системи освіти. Аналіз зарубіжного досвіду – додаткове джерело напрямів реформування вітчизняної освіти. Але разом з цим треба підкреслити важливість й необхідність обережного відношення до традиційного й нового, оскільки від правильного співіснування між ними залежить ефективність й результативність процесу.

Список використаних джерел

1. Дубовик О. В. *Аксиологический подход в профессиональной педагогике. Problems of modern pedagogics in the context of international standards development: Materials of the XL International Research and Practice Conference and I stage of the Championship in Pedagogical Sciences. London, January 31—February 05, 2013). International Academy of Science and Higher Education. London: IASHE, 2013. С. 47–49.*

2. Дубовик О. В. *Полікультурні аспекти освіти та виховання у США. Психологічне забезпечення правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів: матеріали обласної науково-практичної конференції. Укладач : Василюк С. І. Львів, 2011. С. 47–51.*

3. Fitzpatrick J. G. *Teaching Values. Annual Editions: Education. 1997. № 23. P. 125–127.*

УДК 378.147.091.3

Zakonov Serhii, Teacher of English
Law Faculty, Taras Shevchenko Kyiv National University
Kyiv, Ukraine

TEACHER-STUDENT INTERACTION IN ON-LINE WRITING CONFERENCES

Abstract. *The paper addresses the issue of limited communication in the classroom as a main problem of developing writing skills. The author outlines some techniques to improve students' writing skills by means of on-line conferencing. Some key roles the teacher may perform during the on-line conferencing with a special emphasis on the role of the organiser have been highlighted. The general conclusion is made that this method is valuable because creates an opportunity for cognitive teaching.*

Key words: *communication, teacher-student interaction, writing skills, writing conference, feedback.*

Законов Сергій, викладач англійської мови
КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ, Україна

ВЗАЄМОДІЯ «ВЧИТЕЛЬ-СТУДЕНТ» В ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦІЯХ З ПИСЬМА

Анотація. *Стаття розглядає питання обмеженої комунікації під час практичних занять як основної проблеми розвитку навичок письма. Автор описує методiku використання онлайн конференції для покращення навичок письма студентів. Висвітлюються ролі, які відіграє вчитель у процесі онлайн спілкування, особлива увага приділяється ролі організатора. Цінність методики полягає в тому, що вона створює умови для пізнавального навчання.*

Ключові слова: *спілкування, взаємодія «вчитель-студент», навички письма, конференції з письма, зворотній зв'язок.*

W.B. Yeats said that “education is not the filling of a pail, but the lightning of a fire” [5]. In our experience, there is no better means to light students' fire than to involve them in authentic and challenging communication, inquiry, and problem solving using computers and the Internet.

In the article, we focus on developing written communication skills for common legal text types through on-line writing conferences. In order to investigate the impact of the teacher-student interaction on students' writing skill, the present study aims to analyse the ways teachers influence the process and define the benefits students can gain.

During their years of studying English language students often come across different issues; perhaps, one of the major problems that they face is limited communication in the classroom. Because of large classes and curricular activities, teachers and individual students often have insufficient opportunities to communicate. This problem can be particularly acute for the development of their writing proficiency; as such activities take a lot of time to complete in class and are often performed as homework. Just to make the process controlled, on-line communication opens up an extra channel of interaction and collaboration.

The author of the course book, *International Legal English*, emphasises the importance of writing proficiency for lawyers, as “whether they are drafting contracts, legal opinions, internal memos, case summaries or emails to clients, it is essential to use professional, accurate language. A misspelled word or a misplaced comma may dangerously change a meaning of a legal document, and lawyers need practice before they can get it right” [1, p. 14].

D. Graves defined a writing conference as “a one-on-one direct strategy, designed to guide and assist students through the process of writing. The primary purpose of writing conferences is to help unlock the potential of students as “writers” and to help them understand and realize their potential” [2]. Using individualized teaching, introspective questioning, and clear instructions for improvement students will gain a better understanding of the process of writing. The provision of prompt feedback and suggestions during the act of writing helps students to take a closer look at their work and improve it.

Modern theories of writing instruction are emphasizing “the importance of writing as a process, not just as the creation of a project. A good writing process involves multiple opportunities to plan, discuss, and revise writing, with the teacher playing the role of an interested and informed reader rather than a judge” [5, p. 34]. It is clear that the way a teacher and a student interact in different kinds of activities changes according to the nature and performing stages of the activities.

J. Hammer defines several roles of the teacher in the teacher-student interaction: a controller, an assessor, a corrector, an organizer, a prompter, a resource and an observer [3, p. 39]. All these roles are applied to the process of on-line communication, though there are some peculiarities to be discussed.

Perhaps the most important and difficult role the teacher has to play is that of the organiser. The success of many activities depends on good organization and on the students knowing exactly what they are to do. For a lot of time can be wasted if the teacher omits to give students vital information or issues conflicting and confusing instructions.

It is essential for the teacher to plan exactly what information the students will need. Therefore, at this stage the role of an organiser is similar to the role of a resource provider and a prompter. In certain cases, the teacher may well organise a demonstration of the activity before giving instructions.

As soon as the activity is presented and the process of writing is launched, it might be important to get the preliminary feedback from the students to see the extent of their success or failure and to be given ideas as to how their (language) problems might be solved.

J. Hammer makes a distinction between two different kinds of feedback on this stage of work. Content feedback concerns an assessment of how well the students performed the activity as an activity itself rather than as a language exercise. Form

feedback, on the other hand, does tell the students how well they have performed linguistically, how accurate they have been [3].

The most expected act from the teacher is to show the learners that their accuracy is being developed. J. Harmer [3] says that this is done through giving correction or by praising them. The students have to know how they are being assessed; the teacher should tell them their strengths and weaknesses, the students, then can have a clear idea about their levels and what they need to concentrate on.

Electronic communication is believed to assist this process. You can use writing conferences with students to help them choose a topic or explore their ideas. You can also receive drafts of student papers, review, and discuss these drafts. The role of the teacher here is to assess and to correct if needed. Holding writing conferences by e-mail allows more frequent exchanges, especially if a class meets only once or twice a week, and it provides a convenient written record of all drafts and communications.

On-line conferencing about writing has advantages and disadvantages. Electronic communication can be excellent for commenting on a few specific points in a medium that will be accessible to the student for post analysis. Teacher-student interaction provides immediate feedback and allows structuring the teaching process around the student's skill level and understanding. It creates a positive attitude among students towards writing and motivates them to improve their work [2]. Written conversations are valuable because it gives the students much more time on task to gain written fluency.

M. Warschauer mentions that while the writing conference "all students can "speak" at once, giving shy students a greater chance to participate". Besides, "students can notice, refer to, save, and reuse input, which allows them to assimilate vocabulary, collocations and grammar". One more benefit for the students is "greater control over the planning time for their output, which allows them to reach for more complex terms" [4].

One disadvantage of a teacher-student on-line conferencing is the amount of time it takes the teacher. By focusing instead on setting up on-line communication among students, a teacher can minimize this disadvantage while providing a valuable opportunity for peer interaction.

While students can benefit greatly from group feedback, there are times that call for more individualized attention. When instructors decide to respond to a piece of informal writing from every student, it is a good idea to do it publicly, for example, in a discussion board, and limiting instructor feedback to one formative point per student while encouraging students to read all of the class postings and the instructor responses. This helps students see what is working well in their peers' writing and can provide students with ideas about how to improve their own writing. We have found this practice particularly effective when used in conjunction with peer feedback because it creates an opportunity for the elements of cognitive teaching, and social

presence to emerge more overtly. In our experience, thoughtful, well-planned feedback can help students feel connected to their instructor and can empower them to take responsibility for their success in the course.

References:

1. Day J. *International Legal English, Teacher's book*, Cambridge University Press, 2011. 336 p.
2. Graves D. *A Fresh Look at Writing*, Heinemann, 1994. 432p.
3. Hammer J. *The Practice of English Language Teaching*. Harlow: Pearson Education Ltd, 2011. 636 p.
4. Warschauer M. *E-mail for English teaching*, Alexandria, VA: TESOL. 1995. 213p.
5. Warschauer M., Shetzer H. & Meloni C., *Internet for English teaching*. Alexandria, VA: TESOL, 2002. – 177 p.
6. https://quote-citation.com/topic/uilyam-batler-jejts_

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.942 (076)

Ірина Матійків

канд. психол. наук, ст. н. сп., доцент,

Львівський навчально-науковий центр професійної освіти

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Львів, Україна

ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ПСИХОЛОГА: СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

Анотація. У статті наведено структуру і тематичний план навчально-практичного курсу «Основи професійної майстерності психолога», висвітлено ключові принципи, переконання та ціннісні настанови, формування яких сприяє вдосконаленню особистості майбутнього психолога.

Ключові слова: вища освіта, професійна майстерність, навчально-практичний курс, інтерактивні методи навчання.

Iryna Matiykiv

PhD (Psychology), senior scient. lecturer, Associated professor

Lviv scientifically-practical center of vocational education

National Pedagogical University by M.P. Drahomanov

BASIS OF PROFESSIONAL PROFICIENCY OF PSYCHOLOGIST: STRUCTURE OF EDUCATIONAL COURSE

Abstract. The article presents the structure and thematic plan of the educational-practical course "Fundamentals of professional proficiency of psychologist", highlights the key principles, beliefs and values, the formation of which contributes to the improvement of the personality of the future psychologist.

Key words: higher education, professional skills, educational-practical course, interactive methods of teaching.

Актуальним завданням сучасної освіти є фахова підготовка психолога, професійна майстерність якого відповідала б європейським стандартам та потребам суспільства. Готовність психолога до професійної діяльності передбачає наявність не лише професійних знань, умінь і навичок, а й особистісних якостей, що забезпечують ефективність її виконання. Адже основним інструментом діяльності психолога є його особистість. Саме через свою особистість психолог чинить цілющий вплив на клієнтів.

Підвищення якості професійної підготовки майбутніх психологів потребує розвитку їх особистісної (ціннісно-мотиваційна сфера, самостійність, відповідальність, адекватна самооцінка, асертивність поведінки, об'єктивність, конгруентність, комунікативна толерантність, емпатійні здібності, емоційна стійкість, урівноваженість, цілеспрямованість тощо) і функціональної (володіння психологічним інструментарієм та технологіями, техніками, методами, необхідними для виконання різних видів професійної діяльності) готовності до майбутньої діяльності.

Незважаючи на значну кількість теоретичних досліджень з означеної проблеми, окремої уваги потребує розробка навчально-практичних

інтерактивних курсів, які б сприяли формуванню професійної готовності майбутніх психологів у період оволодіння професією.

Цій проблемі й присвячена стаття, мета якої полягає у висвітленні структури навчально-практичного курсу «Основи професійної майстерності психолога», розробленого на основі тренінгових технологій. Розроблений нами навчально-практичний курс має на меті вдосконалення професійно важливих умінь і особистісних якостей, необхідних для успішного здійснення майбутньої професійної діяльності [3]. Його програма підготовлена відповідно до навчального плану і складається з двох модулів: «Особистісне зростання психолога» та «Розвиток загальнопрофесійних умінь». Кожний модуль охоплює окремі теми, які розкривають зміст курсу.

Перший модуль присвячений формуванню індивідуально-психологічних якостей, переконань, цінностей, настанов, які необхідні майбутньому фахівцю для якісного виконання професійної діяльності.

Другий модуль передбачає засвоєння знань із галузі психології, оволодіння сучасним психологічним інструментарієм, прийомами і техніками психологічної практики.

Тематичний план змісту навчально-практичного курсу «Основи професійної майстерності психолога» складається з двох модулів і охоплює такі теми.

Тематичний план змісту навчальної дисципліни «Основи професійної майстерності психолога»

№ заняття	Назва	Кількість годин, з них:		
		Аудиторні заняття	Самостійна робота	Усього
МОДУЛЬ I. ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ ПСИХОЛОГА				
1	Особистість психолога як інструмент його професійної діяльності.	2	2	4
2	Цінності у професійній діяльності психолога.	2	2	4
3	Відповідальність як складова професійної майстерності психолога .	2	2	4
4	Усвідомленість життя. Сприйняття і визнання реальності.	2	2	4
5	Позитивна налаштованість і «магнетизм» психолога.	2	2	4
6	Асертивність і конгруентність психолога.	2	2	4
7	Психологічні кордони особистості.	2	2	4
	Модульний контроль знань 1.	2		2
	Усього за модуль 1	16		30
МОДУЛЬ II. РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНОПРОФЕСІЙНИХ УМІНЬ				
8	Мова як засіб впливу.	2	2	4
9	Невербальна комунікація.	2	2	4
10	Невербальна комунікація (продовження)	2	2	4
11	Мистецтво емоційної саморегуляції психолога.	2	2	4
12	Управління емоціями як професійно важливе уміння	2	2	4

	психолога.			
13	Комунікативна компетентність психолога.	2	2	4
14	Кроки назустріч. Позитивна взаємодія у складних комунікативних ситуаціях.	2	2	4
	Модульний контроль знань.	2		2
	Усього за модуль 2	16		30
	Усього за курс	32		60

Із психологічної теорії навчання відомо, що інформація тільки тоді стає внутрішнім надбанням особистості, коли вона випробувана, відпрацьована на реальних об'єктах, у реальних ситуаціях, хоч і навчальних [5]. Методичною особливістю курсу «Основи професійної майстерності психолога» є проблемність викладання, яка досягається через залучення студентів до обговорення різних питань, надання їм можливості висловлювати власну думку, робити висновки. Результативність засвоєння навчального матеріалу поліпшується завдяки застосуванню активних та інтерактивних методів навчання (дискусії, мозкові штурми, рольові ігри, евристичні бесіди, аналіз ситуацій, тренінгові вправи, тестування, тематичні вправи, ділові ігри, відео аналіз та ін.) [2; 4]

Також програмою передбачено самостійну роботу студентів, яка полягає в: складанні відповідей на запитання («Мотивуючий контроль»); виконанні домашніх завдань, які вміщують основний матеріал теми; заповненні щоденника; підготовці рефератів, повідомлень, доповідей на запропоновані теми та ін. Самостійна робота сприяє тому, щоб отриманий на заняттях досвід перетворився на практичні професійно і життєво важливі навички та уміння.

В основу навчально- практичного курсу покладено ключові принципи й переконання, ціннісні настанови, формування яких сприяє вдосконаленню особистості майбутнього психолога. До них віднесено такі:

1. Фокус уваги на цінностях. Лише усвідомлюючи та шануючи власні цінності, – розуміємо і визнаємо унікальність внутрішнього світу і цінності інших людей.

2. Відповідальність. В основі діяльності психолога – високий рівень особистісної відповідальності, інтернальність (внутрішній локус контролю), усвідомлення меж власної компетентності, уміння розподіляти відповідальність з клієнтом, самостійність в ухваленні рішень.

3. Позитивне налаштування щодо себе, інших людей, Світу. Само по собі ставлення до клієнтів з повагою, як до цілісної і дієздатної особистості, з великою ймовірністю викликає позитивний відгук з їх боку, забезпечує ефективність психологічного консультування.

4. Усвідомленість життя, процесу взаємодії, визнання реальності. Принцип усвідомленості полягає в присутності «тут і тепер», спостережливості до того, що відбувається усередині себе і навколо.

5. Асертивність, відчуття міри і такту забезпечують найбільш сприятливу атмосферу в комунікативних ситуаціях. Розглядаємо асертивність та уміння налагоджувати здорові психологічні кордони як професійно важливі для професії психолога.

6. Управління власними емоціями та думками. Для того, щоб працювати психологом потрібно навчитися управляти собою, зберігати внутрішню рівновагу й позитивне налаштування до співрозмовника незалежно від того, що відбувається усередині чи зовні.

7. Відкритість змінам. Завдяки змінам відбувається набуття досвіду, розвиток, вдосконалення особистості психолога.

8. «Магнетизм» особистості. Специфіка діяльності психолога полягає в тому, що саме його особистісні якості, енергетика, харизма, імідж, стиль роботи визначають вплив на клієнта або аудиторію, а також результат діяльності.

9. Позитивна взаємодія. Уміння позитивно взаємодіяти – це мистецтво слухати і чути, бачити і відчувати, розуміти співрозмовника і доносити до нього свої думки, конструктивно вирішувати комунікативні завдання, досягати позитивних результатів в сумісній діяльності.

10. Вдячність. Почуття подяки має велику силу творити і змінювати життя на краще, поліпшувати стосунки. Вміння знаходити позитивні моменти навіть у складних ситуаціях; радіти простим речам, цінувати те, що є, і бути вдячними є основою благополуччя.

Включення навчально-практичного курсу «Основи професійної майстерності психолога» в навчальний процес має важливе значення для підвищення його якості. Наукова інформація і практичні розробки, запропоновані авторами програми, можуть комбінуватися залежно від мети, завдань і умов. Творче використання запропонованих у посібнику матеріалів прискорить процес досягнення студентами особистісної зрілості та як суб'єктів діяльності, їхньої конкурентоздатності при виконанні функціональних обов'язків.

Список використаних джерел

1. Матійків І. М. *Тренінг емоційної компетентності : навч.-метод. посібник*. К. : Педагогічна думка, 2012. 112 с.
2. Матійків І. М., Якимів А. І., Черняк Т. Г. *Основи тренерської майстерності : навч.-метод. посіб.* Львів : "Манускрипт", 2012. 392 с.
3. Матійків І. М., Ковальчук З. Я. *Основи професійної майстерності психолога: навч.-метод. посібник*. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 340 с.
4. Мілютіна К. Л. *Теорія та практика психологічного тренінгу: навч. посіб.* К.: МАУП, 2004. 192 с.
5. Henson K. T. *Methods and strategies for teaching in secondary and middle schools*. N. Y.: Longman, 1988. X. 405 p.

УДК 159.9

Семенів Наталія

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри теоретичної та практичної психології

Національний університет «Львівська політехніка». Львів, Україна

ТЕРМІНИ ТА МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ ЕТНІЧНИМИ КОНФЛІКТАМИ В МІЖЕТНІЧНИХ ВЗАЄМИНАХ

Анотація: Розглянуто сучасний стан розробки термінів та методів вирішення міжетнічних конфліктів. Проаналізовано можливість їх застосування у практиці дослідження міжетнічних взаємин. Уточнено доцільність використання психологічної термінології при вирішенні етноконфліктів. Визначено особливості ведення переговорів в конфліктних ситуаціях. Окреслено перспективи подальших досліджень етнічних конфліктів.

Ключові слова: етнічні взаємини, міжетнічне напруження, вирішення конфліктів.

Semeniv Nataliya, Ph.D, docent

Assoc.prof. of Theoretical and Applied Psychology Department

Lviv Polytechnic National University. Lviv, Ukraine

TERMS AND METHOD OF MANAGING ETHNIC CONFLICTS IN INTERETHNIC RELATIONS

Abstract. Considered the current state of the development of methods for solving inter-ethnic conflicts. Analyzed the possibility of their use in the practice of research of inter-ethnic relations. Clarified the feasibility of using psychological terminology in solving ethnic conflicts. Have been identified the features of negotiation in conflict situations. Recognized the prospects for further research on ethnic conflicts.

Keywords: ethnic relations, interethnic tension, conflict resolution.

Нинішній етап розвитку людства характеризується безліччю тенденцій серед яких які можна виділити дві основні – інтеграційну і дезінтеграційну. Інтеграційні процеси у світі відбуваються у світі, проникаючи у все більш глибокі пласти людського буття, охоплюючи нові регіони проживання людей. Діалог і взаємозалежність культур, соціально-економічних систем, економічної та духовної сфери суспільства стає істотним чинником життя сучасної людини. Необхідність включення в процеси інтеграції диктується як умовами сучасного виробництва, так і нагальною актуальністю проблем, що мають глобальний характер.

Разом з тим, динаміка суспільного розвитку не вичерпується тільки тенденцією до інтеграції. Повноцінні відносини між соціальними системами або між різними культурами, завжди мають певну специфіку. Адекватне сприйняття іншого історичного досвіду вимагає від суб'єкта суспільних відносин, соціальної системи чи нації більш глибокого розуміння закономірностей власного досвіду, його своєрідності.

З другої половини вісімдесятих і особливо в дев'яності роки провідним предметом дослідження закордонної етноконфліктології стала проблема виходу із соціальних конфліктів, їх врегулювання й вирішення, яка базувалася на практичних аспектах застосування методик управління конфліктами.

Сучасні закордонні роботи з психології міжетнічних конфліктів мають насамперед прикладний характер. Галузь врегулювання етнічних конфліктів стала сферою наукових інтересів багатьох закордонних дослідників (J. Lukens 1979; K. O'Sullivan, 1994; G.C. Williams, 1992; C. Zullo, 1999; C. Moore, 2003; B. Schmelzle, 2006; M. Lerma, 2006; J. Coakley, 2009 та ін.). Більшість дослідників вважає, що область сучасних практичних досліджень повинна бути зосереджена на проблемі управління етнічним конфліктом, на організаційних процесах проведення міжетнічного і крос-культурного діалогу.

Зважаючи на певну розробленість поняття етнічного конфлікту, слід зазначити про розрив між теоретичними напрацюваннями ряду вчених та практичною реалізацією механізмів управління та врегулювання етнічних конфліктів. Також часто існує плутанина у використанні термінів «врегулювання конфлікту» та «вирішення конфлікту», що дає ґрунт для спекуляцій і невірною трактування таких методів у політичному та громадському житті суспільства.

Небезпека етнічних конфліктів вже не перший рік є предметом діяльності міжнародних організації та реалізовується в межах проектів. Найбільш відомими в даний час є наступні міжнародні проекти, спрямовані на підтримку гармонії в питаннях міжетнічних відносин: декларація «Пошук точок дотику» (Search for Common Ground, USA), декларація «Насіння Миру» (Seeds of Peace, USA), «Проект Громадських переговорів» (Public Conversations Project, USA), проект «Міжнародна тривога» (International Alert, UK), «Віденські партнери управління конфліктом» (Vienna Conflict Management Partners, Austria) .

Проте методи, що застосовуються в межах таких проектів не завжди є раціональними і сприяють вирішенню конфліктної ситуації. В межах міжнародних проектів було реалізовано типологію дій, які застосовувалися в сучасних умовах в різних країнах з метою врегулювання конфліктів на етнічному ґрунті: локалізація, акомодация, асиміляція, акультурація, переселення представників етносу на іншу територію, переміщення етнічних кордонів [1, 2].

Таким чином, формуючи державну політику в сфері міжетнічних взаємин, державні структури чи громадські об'єднання та організації повинні задекларувати свою прихильність або до ідеї інтегрального суспільства, яке адміністративними методами проводить політику боротьби з джерелами міжетнічної напруженості, або вибрати ідею інтеграції і, по суті, проводити політику аналогічно до відомого американського «плавильного котла». Невизначеність у засобах і методах управління конфліктами приводить лише до помилкових рішень і розпилення засобів, що могли б знизити градус міжетнічної напруженості. На нашу думку питання вибору подібної стратегії

гостро стоїть саме для українського суспільства, як перебуває у фазі гострих потрясінь, багато з яких пов'язані з етнічним питанням.

Серед практичних засобів врегулювання конфліктів, значна увага дослідників приділяється принципам вирішення міжетнічних конфліктів і процесу врегулювання міжетнічних конфліктів на увазі використання цілого комплексу різноманітних технік.

Однією з найпоширеніших і ефективних залишається техніка ведення переговорів. Поняття «переговори» являє собою не тільки і не стільки процес, спрямований на рішення якої-небудь однієї конкретної проблеми у взаєминах, а більш всеосяжний процес, спрямований на вирішення цілої серії певних проблем і припускає зміну установок, норм, відносин сторін [2].

Важливо забезпечити процедурою проведення розуміння того, що сам процес є справедливим, чесним, дозволяє висловлювати свою думку, яка не сприйматиметься упередженою. Емоційне задоволення виявляється в тому, що люди повинні відчувати себе комфортно щодо інших учасників переговорів. Людям необхідно відчувати, що їх уважно слухали, визнавали і поважали їх думку, були терпимі до відмінних поглядів і підходів щодо предмета переговорів [3].

У практиці переговорів у вирішенні етнічних конфліктів велике значення має емоційна температура перемовин. Відомі сотні ситуацій, коли переговори через неадекватну емоційну позицію сторін або заходили в глухий кут, або сприяли поширенню зовнішніх та внутрішніх меж конфлікту. Етноконфліктні ситуації насамперед відомі саме сильною емоційною складовою. D. Williams також робить акцент на процедурних і емоційних складових переговорного процесу. Велику увагу автор приділяє проблемі визначення культурного контексту. Автор зазначає, що також необхідно визначити, чий культурний контекст домінує в розробці самої процедури переговорів [5]. Згідно цієї концепції люди мають основні потреби, які виявляються в процесі комунікаційного обміну. Ми згодні з цими твердженнями, підкреслимо, що в сучасних умовах недотримання необхідного рівня підготовки переговорів приводить до того, що емоційні складові переговорного процесу досить часто призводять до зривів переговорів.

У роботах професора Пенсильванського університету В. О'Leary розвивається думка про різне розуміння складових частин етнічного конфлікту. Автор відзначають у своїй роботі, що доцільно розділяти процес врегулювання етнічних конфліктів на дві основні частини: конфлікт-управління і конфлікт-припинення, звертаючи особливу увагу на їх відмінності.

R. Fisher, творець теорії Гарвардського переговорного проекту, розрізняє два підходи: позиційний і інтерес-орієнтований. Підхід, орієнтований на інтерес, включатиме наступні питання: безпека, повага, економічний добробут,

почуття належності, визнання і контроль над своїм життям, у той час як підхід, орієнтований на позицію, буде визначатися як досягнення одного з цих питань. Успішне вирішення конфліктних ситуацій передбачає дотримання певних гуманістичних і демократичних принципів [6].

Розвиваючи теоретичне підґрунтя права законної влади держави у вирішенні етноконфліктних ситуацій, наведемо два основних принципи, або принципи, дотримання яких сприяє успішному веденню переговорів і вирішенню етнічного конфлікту: принцип законної влади держави і принцип визнання ідентичності [4]. Успішне вирішення етнічного конфлікту, на думку автора, можливе в тому випадку, коли держава демонструє жорстку політику, але при цьому дотримується демократичних принципів і принципів захисту прав людини. Однак, слід пам'ятати, що чим довше триває процес протистояння і чим більше в нього залучаються радикальні групи, тим більше радикалізм для них стає способом життя, і тим важче стає прийти до угоди для виходу з конфліктної ситуації». Таким чином, в ситуації будь-якого етнічного конфлікту бажано почати переговори якомога раніше. Це, хоч і не гарантує позитивного виходу із ситуації, проте значно підвищує шанси його досягнення.

Дотримання принципу визнання ідентичності є необхідною умовою успішного вирішення етнічних конфліктів. Застосування даного принципу вимагає, по-перше, знання особливостей культури етнічної групи, її історії, культури, звичаїв і релігії, обізнаності щодо основних проблем населення тощо; а по-друге, глибокого розуміння природи етнічності та культури як соціальних і соціально - психологічних феноменів.

Висновки. Процес врегулювання міжетнічних конфліктів має на увазі використання цілого комплексу різноманітних технік, при цьому однією з найпоширеніших і ефективних є техніка ведення переговорів. Сучасне вивчення міжетнічних стосунків переважно сфокусовано на галузі вивчення сучасної організації, позначаючи такі проблеми як інтегрування організаційних процесів в етнічну динаміку, використання етнічного потенціалу, організаційна культура та соціальні ролі та функції.

Перспективним і актуальним напрямком є вивчення міжетнічних відносин як «соціального капіталу» етнічної групи, заснованого на внутрішніх і зовнішніх зв'язках членів даної групи. У вивченні міжетнічних відносин як галузі наукового знання залишається деякий розрив між теоретичним описом міжетнічних відносин і їх прикладним практичним вирішенням.

Список використаних джерел

1. Коростелина К.В. *Социальная идентичность и конфликт*. Симферополь, 2003. 359 с.
2. Іжнін Ігор. *Етнічний конфлікт і проблеми втручання* // Вісник Львівського університету, 2001. Вип.4. С. 16-23.
3. Солдатова Г.У. *Психология межэтнической напряженности*. М.: Смысл, 1998. 389 с.

4. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: Философский и психологический анализ. К., 1999. 465 с.
5. Deutsch M. The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes. Yale University Press, 1973. 420 p.
6. Williams D. Race, Socioeconomic Status, and Health: The Added Effects of Racism and Discrimination. Annals of the New York Academy of Sciences, 1999. P. 173–88.

УДК 159.9.072.59:159.923:316.622-057.875:616.89-008

Сильченко И.В.

кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии
УО «Гомельский государственный университет им. Ф.Скорины»
Гомель, Республика Беларусь

ЛИЧНОСТНЫЕ КОРРЕЛЯТЫ СОВЛАДАЮЩЕГО ПОВЕДЕНИЯ У СТУДЕНТОВ С ПСИХОСОМАТИЧЕСКИМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ

Аннотация. В статье представлены результаты эмпирического исследования характера связи дисфункциональных личностных черт (агрессии, враждебности и перфекционизма) и стратегий копинг-поведения у студентов с психосоматическими заболеваниями. Показана специфика данных личностных факторов у студентов с психосоматикой по сравнению со здоровыми испытуемыми.

Ключевые слова: перфекционизм, агрессия, враждебность, копинг-поведение, психосоматические заболевания.

Silchenko I.V.

PhD (psychological sciences), associated professor,
the associated professor of psychology department
Gomel state university of Francis Scorina
Gomel, Republic of Belarus

PERSONALITY CORRELATES OF COPING BEHAVIOR OF STUDENTS WITH PSYCHOSOMATIC DISEASES

Abstract. The article presents the results of an empirical study of the nature of the relationship of dysfunctional personality traits (aggression, hostility and perfectionism) and coping strategies in students with psychosomatic diseases. The specificity of these personal factors in students with psychosomatic compared with healthy subjects is shown.

Key words: perfectionism, aggression, hostility, coping behavior, psychosomatic diseases.

Современные условия предъявляют повышенные требования к выпускникам вузов, чей высокий профессионализм и творческое долголетие возможно только при хорошем здоровье. Тем не менее, по разным данным в Республике Беларусь от 20 % до 40 % студентов имеют отклонения в состоянии здоровья, и число их в процессе обучения в вузе неуклонно растет. Возрастающая значимость этой проблемы диктует необходимость исследования и предупреждения предикторов соматических заболеваний.

В многочисленных исследованиях доказана роль стрессовых состояний в возникновении и развитии различных соматических расстройств (В.Д. Менделевич, 2002; И.Г. Малкина-Пых, 2005; Ю.В. Щербатых, 2006; Г.В. Погосова, 2007; Т.Н. Золотова, 2008; О.П. Ротарь, Е.А. Трифонова, Л.С. Коростовцева, 2011; А.А. Краснов, 2012).

В последнее время внимание исследователей сконцентрировано на копинг-поведении личности как факторе, опосредующем стрессогенные воздействия. Эмпирические данные подтверждают наличие связи стиля совладания с риском развития психосоматических расстройств [3; 7; 8]. На основании анализа современных теоретических и эмпирических исследований копинг-поведения в связи с риском развития соматических заболеваний Трифонова Е.А. пришла к выводу, что совладание со стрессом не является эмпирически доказанным самостоятельным фактором риска соматической патологии, а скорее выступает копинг-коррелятом известных психологических факторов соматических заболеваний [8, с. 99]. К наиболее часто упоминаемым предикторам психосоматических расстройств относятся враждебность, агрессия и перфекционизм.

В ряде исследований убедительно продемонстрировано значение агрессии и враждебности как самостоятельных предикторов развития ишемической болезни сердца, гипертонической болезни, нарушений сердечного ритма, метаболического синдрома, смертности от сердечно-сосудистых заболеваний, бронхиальной астмы. Отмечается, что враждебность является прогностическим критерием неблагоприятного течения аллергических, онкологических, вирусных заболеваний и расстройств личности [2; 5].

Существуют достоверные эмпирические данные о роли перфекционизма в этио- и патогенезе широкого круга психических и соматических расстройств (Гаранян Н.Г., Холмогорова А.Б., Юдеева Т.Ю., 2001; Юдеева Т.Ю., 2007; Ясная В.А., Ениколопов С.Н., 2007; Гаранян Н.Г., 2006; 2010; Парамонова В.В., 2011).

Установлена связь перфекционизма и враждебности студентов с такими дезадаптивными стратегиями совладания со стрессом, как «академическая прокрастинация (склонность откладывать начало выполнения учебных задач) и «социальное избегание» [4; 6].

Многие исследователи подчеркивают, что дисфункциональные личностные черты (агрессия, враждебность и перфекционизм), как своеобразный антиресурс, повышают вероятность использования неадаптивного копинг-поведения, что приводит к возникновению различного рода психических и соматических расстройств [1; 4; 9]. Следует отметить, что большинство исследований в этой области выполнено на материале психических расстройств.

С целью выявления особенностей перфекционизма, агрессии и копинг-поведения у студентов с психосоматическими заболеваниями было проведено исследование, в котором приняли участие 119 студентов в возрасте 18-20 лет. На основе опроса о состоянии здоровья и анализа медицинских документов

испытуемые были разделены на 2 группы: с психосоматическими заболеваниями и без отклонений в состоянии здоровья.

Для оценки уровня агрессии и враждебности использовалась методика диагностики показателей и форм агрессии А. Басса и А. Дарки (адаптация А.К. Осницкого) и проективная методика Э. Вагнера «Hand-test» (модификация А.В. Герасимова). Измерение перфекционизма проводилось с помощью многомерной шкалы перфекционизма П.Л. Хьюитта и Г.Л. Флетта (адаптация И.И. Грачевой), которая дала возможность определить как общий уровень перфекционизма, так и выраженность отдельных его компонентов – Я-ориентированного, объектно-ориентированного и социально предписанного перфекционизма. Диагностика копинг - стратегий осуществлялась с помощью методики копинг–механизмов Э. Хейма, адаптированной Л.И. Вассерманом.

По результатам опросника Басса-Дарки у испытуемых с психосоматическими заболеваниями зафиксированы достоверно более высокие, чем в норме, индексы агрессивности и враждебности. Наиболее высокие значения отмечены по шкалам «раздражительность», «подозрительность» «косвенная агрессия», обида. При этом показатели прямых и открытых форм агрессии по шкалам «вербальная и физическая агрессия» в данной выборке незначительно отличаются от нормативных, что свидетельствует о склонности данной категории испытуемых к накоплению агрессивного и враждебного потенциала при выраженном ограничении его проявления.

Полученные результаты подтверждаются данными теста «Рука»: в группе психосоматических больных выявлена достоверно более высокая, чем в здоровой группе, агрессивность, направленная на предметы (неживые объекты) ($p < 0.001$). По уровню агрессивности, направленной на людей, показатели в двух группах не различаются. У них также более выражены личностные качества, сдерживающие прямое выражение агрессии в поведении: межличностная зависимость, уступчивость, подчиняемость в сочетании с интенсивной потребностью в контактах. Кроме того, отмечается тенденция к более выраженному внутреннему диалогу, что косвенно может свидетельствовать о тенденции к «застреванию» на собственных переживаниях, постоянной проработке своих проблем.

С помощью U-критерий Манна-Уитни обнаружены значимые статистические различия по параметрам перфекционизма в двух группах. У студентов с психосоматическими заболеваниями все показатели перфекционизма (ориентированного на себя, ориентированного на других и социально предписанного перфекционизма) статистически значимо превышают значения данных параметров у условно здоровых испытуемых ($p < 0,05$). Можно заключить, что стремление человека к установлению нереалистичных стандартов для себя, чрезвычайно высоких стандартов для значимых людей из

близкого окружения и стремление соответствовать высоким стандартам, установленным в обществе, может провоцировать различные негативные эмоциональные переживания (тревогу, страх, беспокойство, ярость, враждебность, агрессию), тем самым, повышает субъективную стрессогенность жизни, что и приводит к возникновению психосоматических расстройств.

Выявлена также положительная связь социально предписанного перфекционизма и перфекционизма, ориентированного на других, с показателями агрессии ($r = 0,270$; $p \leq 0,05$;) и враждебности ($r = 0,377$; $p \leq 0,01$).

Сопоставление показателей выраженности копинг-стратегий у двух групп испытуемых показало, что 89 % студентов с психосоматическими заболеваниями используют неадаптивные копинг-стратегии. Среди здоровых студентов только 3% испытуемых прибегают к неконструктивному копингу, адаптивные копинг-стратегии используют 53% и относительно адаптивные копинг-стратегии – 44% испытуемых этой группы.

Значимая отрицательная связь показателей агрессии, враждебности и адаптивных копинг-стратегий ($r = - 0,378$; $p \leq 0,05$) обнаружена у студентов с психосоматическими заболеваниями.

Анализ стратегий совладания со стрессом у студентов с разным уровнем перфекционизма в общей выборке показал, что испытуемые с высоким уровнем перфекционизма демонстрируют более высокие показатели неадаптивного совладающего поведения, по сравнению с испытуемыми с низким уровнем этой личностной черты ($p \leq 0,05$).

Изучение характера связи показателей перфекционизма и копинг-стратегий в выборке испытуемых с психосоматическими заболеваниями обнаружило положительную корреляцию высокого уровня перфекционизма, ориентированного на себя, с такими неадаптивными копинг-стратегиями, как «подавление эмоций» ($r = 0,372$; $p \leq 0,05$) и «диссимуляция» ($r = 0,442$; $p \leq 0,05$), и отрицательную – с адаптивными и относительно адаптивными копинг-стратегиями «сохранение самообладания» и «придача смысла» ($r = - 0,250$; $p \leq 0,05$; $r = - 0,197$; $p \leq 0,05$).

Показатели перфекционизма, ориентированного на других, в этой группе испытуемых положительно коррелируют с неадаптивными копинг-стратегиями «агрессивность» и «активное избегание» ($r = 0,325$; $p \leq 0,05$), и отрицательно – с такими адаптивными и относительно адаптивными копинг-стратегиями, как «сотрудничество» ($r = 0,532$; $p \leq 0,05$) и «отвлечение» ($r = 0,485$; $p \leq 0,05$).

Социально предписанный перфекционизм положительно связан с неадаптивными копинг-стратегиями «подавление эмоций», «самообвинение», «агрессивность» ($r = 0,334$; $p \leq 0,05$), и отрицательно – с адекватными и относительно адекватными копинг-стратегиями как эмоциональная разрядка ($r = - 0,412$; $p \leq 0,05$) и пассивная кооперация ($r = - 0,435$; $p \leq 0,05$).

На основе проведенного эмпирического исследования можно заключить, что такие личностные качества, как агрессия, враждебность и перфекционизм снижают уровень продуктивности совладающего поведения. В свою очередь, использование неадаптивных копинг-стратегий приводит к увеличению стресса и негативным социальным последствиям, повышая тем самым агрессию и враждебность, которые выступают предикторами соматических нарушений. Следовательно, формирование навыков эффективного стресс преодолещающего поведения является важным направлением профилактики психосоматических расстройств у молодых людей.

Список использованных источников

1. Бодров В.А. *Психологический стресс: развитие и преодоление*. М.: ПЕРСЭ, 2006. 528 с.
2. Бутوما Б.Г. *Варианты проявления агрессивного поведения при некоторых соматических и психических заболеваниях (обзор)*. Журнал Невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. 1992. № 2. С. 122-126.
3. Винокур В.А. *Психологические факторы развития психосоматических заболеваний. Психодиагностика и психокоррекция. Руководство для врачей и психологов*. СПб.: Питер, 2008. 384 с.
4. Гаранян Н.Г. *Перфекционизм и враждебность как личностные факторы депрессивных и тревожных расстройств: автореф. ...дис. докт. психол. наук: 19.00.04*. М., 2010. 42с.
5. Ениколопов С. Н. *Враждебность в клинической и криминальной психологии*. Национальный психологический журнал. 2007. № 1 (2) сентябрь. С. 32–39.
6. Москова М. В. *Личностные факторы эмоциональной дезадаптации студентов: автореф. ... дис. канд. психол. наук: 19.00.13*. Москва, 2008. 34 с.
7. Сорокин Л.А., Максименко К.Н. *Стратегии совладания со стрессом в формировании риска неблагоприятного течения ишемической болезни сердца у женщин. Клиническая и медицинская психология: исследования, обучение, практика: электрон. науч. журн. 2014. № 3 (5). С. 11 [Электронный ресурс]. URL: <http://medpsy.ru/climp> (дата обращения: 12.02.19)*.
8. Трифонова, Е.А. *Стратегии совладания со стрессом и соматическое здоровье человека: теоретические подходы и эмпирические исследования*. Известия РГПУ им. А.И. Герцена. 2012. № 145. С. 96-108.
9. Цыганкова П.В. *Перфекционный стиль личности пациентов с нарушением адаптации и суицидальным поведением: автореф. ...дис. канд. психол. наук: 19.00.04*. М., 2012. 32с.

УДК 159.9.316.624

Шиделко А. В.

доцент кафедры психології, канд. соц. наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ
Львів, Україна

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Анотація. Висвітлено проблему девіантної поведінки в Україні. Представлено перелік сучасних українських наукових розвідок із питань профілактики, специфіки, психологічних особливостей девіантної поведінки. Розкрито розуміння дефініції девіантна поведінка. Виокремлено й охарактеризовано види девіантної поведінки.

Ключові слова: девіація, девіантна поведінка, види девіантної поведінки.

A. Shydelko

*Assistant Professor of Psychology Department, PhD in Sociology, Associate Professor
Lviv State University of Internal Affairs
Lviv, Ukraine*

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEVIANANT BEHAVIOR TYPES

Abstract. *The problem of deviant behavior in Ukraine is highlighted. The list of modern Ukrainian scientific researches on the issues of prevention, specificity, psychological peculiarities of deviant behavior is presented. The understanding of the definition of deviant behavior is revealed. The types of deviant behavior are singled out and characterized.*

Key words: *deviation, deviant behavior, types of deviant behavior*

В Україні проблема девіантної поведінки неповнолітніх набуває особливого значення й своєрідної гостроти та вимагає все більшої уваги з боку сім'ї, школи, церкви, держави. Оскільки підростаюча молодь формується у складних трансформаційних, політичних і соціокультурних умовах, серед яких детермінуючими чинниками появи девіацій у середовищі неповнолітніх стають низький рівень життя, безробіття, криза сім'ї, євро-сирітство, люмпенізація різних прошарків населення, девальвація духовних цінностей, соціальний паразитизм, інфантильність, байдужість до чужої біди тощо. Тому звернення до окресленої проблеми вважаємо актуальним і на часі.

Потреби переведення означеної проблеми з теоретичної у практичну площину спонукають сучасних українських вчених до нових науково-теоретичних, методологічних і практичних пошуків. Розробці психологічних, соціологічних, педагогічних аспектів девіантної поведінки приділили увагу у своїх дослідженнях: Апетик Н. М. «Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків» (педагогічна та вікова психологія, 2001), Кучерявенко Л. В. «Детермінація і специфіка девіантної поведінки в умовах промислового регіону (на прикладі Криворізького регіону)» (спеціальні та галузеві соціології, 2008), Каневський В. І. «Психологічні особливості парасуїцидальної поведінки особистості» (загальна психологія та історія психології, 2011), Афанасьєва В. В. «Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи» (соціальна педагогіка, 2011), Лазаренко О. О. «Профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності органів внутрішніх справ» (соціальна педагогіка, 2012), Яремчук В. В. «Соціальне сирітство як психологічний чинник девіантної поведінки підлітків» (соціальна психологія, психологія соціальної роботи, 2013), Рябчич Я. Є. «Соціально-психологічні чинники пресуїцидальної поведінки підлітків» (соціальна психологія, психологія соціальної роботи, 2013), Волошенко М. О. «Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до профілактично-корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки» (теорія і методика професійної освіти, 2016), Самойлов А. М.

«Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи» (теорія та методика виховання, 2017) та ін.

Мета статі – виокремити психологічні характеристики окремих видів девіантної поведінки.

Девіантна поведінка – це поведінка, що суперечить загальноприйнятим у певному суспільстві нормам і правилам, аксіологічним постулатам у реальному часі. Тобто така поведінка має у собі певні відхилення від моделей, що є загальновизнаними соціумом. До різновидів девіантної поведінки відносять: конфліктну, делінквентну, адактивну, дезадаптовану, аморальну, асоціальну, неадекватну, аутодеструктивну, акцентуйовану, агресивну, аномальну та кримінальну. Розглянемо характеристики окремих із перелічених видів.

Дослідники, відхилення у поведінці виділили в окремі групи. Це:

1) реактивно обумовлені (втеча, суїцидальна поведінка), детерміновані психотравмуючими подіями;

2) відхилення, пов'язані із низьким рівнем розвитку моральних якостей особистості (різного роду адикції, делінквентна поведінка), детерміновані деструкціями у вихованні;

3) відхилення, які виникають внаслідок патологічних потягів (схильність до садизму, неконтрольованої агресії та ін.), детерміновані фізіологічними і біологічними причинами.

Водночас існує думка, що деструктивні методи у вихованні дітей дошкільного віку, виховання не у колі родини – у закладах закритого типу та ін., в подальшому можуть виступати, як механізми появи і прояву девіантної поведінки. В основі розвитку аномально-особистісних новоутворень має місце певна модель поведінки, яка пропагувалася в несприятливому мікросоціумі, виявлялася як взірець поведінки для якої характерні аморальні особливості.

Вчені ще у 70-х рр. минулого століття, А. Амбрумова, Л. Жезлова, виділили чотири види девіантної поведінки. Поділ девіантної поведінки на групи опираються на соціально-психологічних критеріях. Це: антидисциплінарна; антисоціальна; делінквентна (дослідники до делінквентної відносять лише злочинну поведінку); аутоагресивна [1].

В. Кудрявцев висвітлив класифікацію девіантної поведінки з іншого боку. Основою його розподілу девіантної поведінки на групи лежить ознака цільової спрямованості і мотиви її порушення. Відхилення автор трактує, як відхилення від соціальних норм детерміновані мотивами злості, помсти, ненависті, корисливої й агресивної орієнтації [3].

Цей тип порушення пов'язаний із психологічними аспектами відчуження від соціуму і колективу. До відчуження від соціуму і колективу вчені відносять,

адикції: вживання спиртних напоїв, наркотичних речовин та ін., суїциди, тому що окреслені форми девіацій є формою відходу від активного життя тощо.

В. Ковальов [2] у процесі наукового дослідження щодо відхилень у поведінці виділив наступні види:

- 1) соціально-психологічний (антидисциплінарна, антисоціальна, протиправна поведінка);
- 2) клініко-психопатологічний (непатологічні і патологічні форми порушень поведінки);
- 3) особистісно-динамічний (реакції, стан).

Як зазначав А. Личко [4], класифікувати відхилення в поведінці, зокрема в підлітковому віці, необхідно в декількох напрямках:

- 1) за формою виявлення (делінквентна поведінка, догляд у родині, раннє вживання алкоголю, девіації на сексуальному ґрунті, суїциди);
- 2) по відношенню мотивації, яка лежить в їх основі (біологічні та соціо-психологічні основи). А. Личко водночас прописав основні види акцентуацій характеру підлітків і відповідні їм форми девіантної поведінки.

На думку Р. Мертон, детермінантами девіантної поведінки є невідповідність між метою суспільства та доступними, правильними засобами досягнення цих цілей. Більшість людей не тільки визнають, але і підтримують норми, які існують у соціумі. Тому намагаються досягати цілей і поставлених завдань керуючись легальними, нормативними цінностями. Існує як позитивна, так і негативна девіації. Було відзначено, що зростання числа проявів девіацій серед населення збільшується в кризові моменти розвитку соціуму. Р. Мертон позначив такі види девіантної поведінки [5]:

- 1) конформізм – це коли людина проявляє і повністю приймає норми, цілі соціуму, а також методи їх досягнення;
- 2) інноваційна поведінка – це коли індивід виявляє і повністю приймає норми, цілі соціуму, але при цьому реалізовує своїми нетрадиційними методами;
- 3) ритуалізм – це коли індивід повністю не визнає норми, цінності соціуму, але при цьому намагається жити відповідно до цих норм;
- 4) ескейпізм – це коли індивід намагається піти від соціальної дійсності, тобто індивід не визнає цілей і методів їх досягнень, які прийняті в соціумі;
- 5) бунт, заколот – особистість не приймає прийняті соціумом норми і цінності і намагається їм протидіяти і створити нові.

Висвітливо інший погляд на класифікацію видів девіантної поведінки. В основі класифікації розглядається спосіб взаємодії з реальним світом і порушення тих чи інших норм соціуму:

- 1) антисоціальна поведінка, яка суперечить соціальним і правовим приписам. Цей вид поведінки призводить до безладу в соціумі і порушує норми

життєдіяльності людей. Суть такої поведінки полягає в тому, що особа керується лише власними інтересами, не враховуючи постулати суспільної моралі та почуття відповідальності за свої вчинки. Порушення є дрібними і незначними – це безчинство, хуліганство, розбій. Варто зазначити, що особа, яка скоює означені порушення робить це усвідомлено. До такої поведінки схильні люди з такими особливостями:

- з нестабільним внутрішнім світом; індивід чинить правопорушення внаслідок чи під впливом обставин або авторитетних для нього осіб, які складаються сприятливим чином для скоєння злочину;
- з достатнім рівнем правосвідомості, проте правопорушення скоєні ним чи іншими приймає за норму;
- скоїти злочин може випадково або «за компанію».

Наступним проаналізуємо вид (девіантної) агресивно-деструктивної поведінки: вандалізм. Оскільки вандалізм є формою варварської поведінки, яка націлена на умисне руйнування культурних, матеріальних цінностей соціуму. С. Кoen [6] розробив і виділив такі види вандалізму:

- 1) вандалізм, який здійснюється з метою матеріальної вигоди, тобто мотивом виступає крадіжка речей за які можна отримати гроші;
- 2) тактичний вандалізм, це дії замасковані під вандалізм, ціль яких досягнення поставленої мети;
- 3) ідеологічний – політичного чи соціального спрямування, об'єктами руйнації можуть бути пам'ятники архітектури, монументи, символи, особливо попередньої влади тощо; відчуття нових вражень від процесу руйнування;
- 4) вандалізм через гнів, помсту, образу за щось, особливо коли суб'єкт помсти недосяжний. Це, відповідь на агресію;
- 5) вандалізм, як засіб самоствердження, гра і бажання бути поміченим іншими людьми і завжди знаходитися в центрі уваги, демонстрація свого впливу на суспільство;
- 6) вандалізм, через бажання зрозуміти як функціонують ті чи інші речі, найчастіше зустрічається в дитинстві.

Окрім зазначених видів, сучасним видом вандалізму є графіті, як мистецьке хуліганство. Графіті як мистецтво має прадавню історію, і увірвалося у сучасний простір, як шедевральними зображеннями на сірих стінах, так і спосіб передачі інформації (адреси сайтів де можна придбати наркотики та ін.), теми сексизму, расизму, за (проти) владу, за анархію тощо. Такий спосіб донесення інформації через малюнки та інше є анонімним, як правило не є каральними, бо написи на стінах на законодавчому рівні в Україні не прописані.

Наступний вид девіантної поведінки – делінквентна (протиправна, злочинна). Злочинність – є найнебезпечнішим відхиленням від соціальних норм. Злочинність характерна для кожного вікового періоду, але особливо

властива для молоді. Причин для злочинної поведінки безліч, проте індивідуальні особливості особистості відіграють провідну роль (виховання, цінності, моральність та ін.). Як правило, така людина протистоїть соціуму в цілому. Також в її свідомості навколишні люди це всього лише спосіб для досягнення своєї егоцентричної мети.

Адиктивна поведінка – є однією із видів девіантної поведінки, яка за допомогою різного роду психотропних речовин змінює психічний стан особистості, відбувається відхід від реальності, а життя існує в ілюзіях та інших вимірах. Основним мотивом людини, яка проявляє цей вид девіантної поведінки, є активна зміна стану психіки, яка їй не подобається.

Означена адикція – це певна хвороба, яка проявляється різними формами залежності (як фізичної, так і психологічної) від наркотичних засобів. Людина з такою адикцією має непереборне прагнення і потяг до наркотичних засобів, що по закінченню деякого часу призводить до виснаження всього організму і до смерті.

Також виділяють саморуйнівну (аутодеструктивну) поведінку, яка є одним з видів патохарактерологічного і психопатологічного типу. Саморуйнівна (аутодеструктивна) поведінка – це вчинки особистості, які спрямовані на руйнування і деструкцію самої людини. Відмінною рисою цієї поведінки є відхилення від психологічної норми, яке загрожує благополуччю людини. Людина з аутодеструктивною поведінкою не може повноцінно і задовільно жити, оскільки вона спрямовує агресію на себе. Також аутодеструкція може виражатися через суїцид, вживання наркотиків та алкогольних напоїв.

Асоціальна поведінка. Це форма поведінки, яка є формою дезорганізації людини в колективі або в соціумі, для якої характерна невідповідність очікуванням, що склалися в суспільстві, і передусім за все її моральним вимогам. Ті події, які не є небезпечними для соціуму, але водночас пов'язані з порушеннями громадського порядку, фіксуються суспільною увагою і коригуються учасниками взаємовідносин відповідно до ситуації.

Також різновидами девіантної поведінки є: самогубство. Як правило, високий рівень здійснення суїциду характерно в період суспільних криз. Всі зміни в соціумі, особливо якщо вони різкі, можуть сприяти зниженню адаптивних можливостей. Причини суїциду в різній віковій групі відмінні.

Отже, зважаючи на викладене, зауважимо, що девіантна поведінка на сучасному етапі розвитку суспільства не втратила своїх попередніх видів, а модифікувалася і виокремилася у нові прояви і види. Переконані, що мінімізувати девіантну поведінку, особливо підростаючої молоді, можна лише за умов консолідації у цьому напрямі усіх освітньо-виховних відомств, а також вдосконаленням нормативно-правової бази.

Список використаних джерел

1. Амбрумова А. Г., Жезлова Л. Я. Методические рекомендации по профилактике суицидальных действий в детском и подростковом возрасте. Москва, 1978. 23 с.
2. Ковалев В. В. Психология личности. Москва, 1970. 391 с.
3. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. Москва, 1982. 288 с.
4. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. СПб., 2009. 256 с.
5. Мертон Р. Социальная структура и аномия. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/mert_soc.php.
6. Cohen S. Destruction of property. Motives and meanings. London, 1973. P. 31–32.

УДК 159.923.38

Якимчук Борис

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
м. Умань, Україна

ПРОФЕСІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ЗДІБНОСТІ ТА ЧИННИКИ ЇХ РОЗВИТКУ

Анотація. Проблема професійно-комунікативних здібностей як психологічного феномена у загальній сукупності явищ індивідуального розвитку особистості та креативності як чинника їх розвитку є актуальною і своєчасною. Актуальність проблеми дослідження розвитку професійно-комунікативних здібностей та їх чинника – креативності у студентської молоді, тобто в період адаптації та становлення основ професіоналізму, суттєво зростає у зв'язку з перебудовою системи освіти в сучасній Україні. В останні роки особлива увага приділяється ролі творчих передумов у професійному спілкуванні та активізації професійно-комунікативних здібностей у майбутніх психологів.

Ключові слова: креативність, професійно-комунікативні здібності, обдарованість, творче мислення, розвиток особистості.

Yakymchuk Borys

PhD (Psychological Sciences), Associate Professor, Department of Psychology
Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna
Uman, Ukraine

PROFESSIONAL-COMMUNICATIVE CHARACTERISTICS AND FACTORS OF THEIR DEVELOPMENT

Abstract. The problem of professional communication skills as a psychological phenomenon in the aggregate of phenomena of individual development of personality and creativity as a factor in their development is actual and timely. The urgency of the problem of studying the development of professional communication skills and their factor – creativity in student youth, that is, in the period of adaptation and formation of the basis of professionalism, is significantly increasing in connection with the restructuring of the education system in modern Ukraine. In recent years, particular attention has been paid to the role of creative preconditions in professional communication and the enhancement of professional communication skills for future psychologists.

Key words: creativity, professional communication skills, giftedness, creative thinking, personality development.

В останні роки з'явилося багато робіт, у яких безпосередньо чи у зв'язку із вивченням інших проблем, досліджуються питання професійно-комунікативної активності особистості. У працях вітчизняних та зарубіжних авторів по-різному розуміється роль і місце професійно-комунікативних здібностей у становленні і розвитку особистості. Це поняття наповнюється особливим змістом стосовно

проблеми зазначених здібностей у професійному спілкуванні (О.О. Бодальов, Л.В. Долинська, В.А. Кан-Калік, Н.В. Кузьміна, О.О. Леонт'єв, Р.С. Немов, Л.Е. Орбан-Лембрик, Н.І. Пов'якель, Ю.О. Приходько, Г.В. Попова, Л.О. Савенкова, М.В. Савчин, В.А. Семиченко, С.В. Терещук, М.В. Тоба, Т.Д. Щербан, Т.С. Яценко та ін.).

Незважаючи на актуальність досліджуваних питань, доречно констатувати, що проблематика креативності як чинника розвитку професійно-комунікативних здібностей майбутніх психологів до останнього часу розроблялась недостатньо як у контексті педагогічної та вікової психології, так і загальної психології і, зокрема, психології здібностей. Тому має науковий сенс цілеспрямоване вивчення універсальних характеристик креативності як чинника розвитку професійно-комунікативних здібностей майбутніх психологів, розкриття природи і умов становлення професійно-комунікативних здібностей майбутніх психологів.

Поняття “креативність” вітчизняними та зарубіжними вченими трактується неоднозначно. Цей термін походить від латинського слова “creatio”, що означає “створення”.

Запровадження в український науковий обіг терміну “креативність” сприяло виокремленню самотійної галузі дослідження особистісного аспекту творчості. Термін „креативність” з'явився тільки у 80-90-х роках ХХ ст. під впливом зарубіжної психолінгвістичної школи, яка досліджувала проблему креативності з другої половини ХХ ст.

У 60-х роках ХХ ст. Дж.Гілфорд увів термін “креативність” для позначення властивості, яка відображає здатність особистості створювати нові поняття та формувати нові навички [2]. Він першим запропонував перелік експериментально обумовлених особливостей мислення, що сприяють творчим досягненням.

Пізніше Дж. Гілфордом були названі та описані характеристики креативності:

- здатність до знаходження і постановки проблем (генералізоване чуття до проблем: не досягнута мета, нездійснене бажання, певне коло речей, предметів, що перебувають у безладі, щоправда, така здатність ще не відіграє конструктивної ролі у продуктивному мисленні, але без неї воно взагалі не могло б бути стимульоване);

- здатність до генерування великої кількості ідей;

- здатність до продукування різноманітних ідей. Автор припускав, що люди, які мають творчі думки і є гнучкими мислителями, вони швидко і з готовністю залишають старі шляхи мислення і переходять на нові напрямки розв'язання тих чи інших проблем;

- здатність відповідати на подразники нетрадиційно (творчу оригінальність

автор ставив на рівні з гнучкістю, обмежуючи цим значення оригінальності як найузагальнюючого чинника), при цьому незвичність відповідей вважав принципом виміру оригінальності;

- здатність до вдосконалення різних об'єктів шляхом додавання інших деталей;

- здатність вирішувати проблеми або ж здатність до аналізу і синтезу [2].

На думку П.Торренса, креативність – це не спеціальна, а загальна здібність, яка базується на констеляції загального інтелекту, особистісних характеристик та здібностей до продуктивного мислення. Під креативністю автор також розумів загострене сприйняття недоліків, білих плям в знаннях, дисгармонії тощо. Він вважав, що творчий процес можна розділити на декілька етапів: сприйняття проблеми, пошук рішення, виникнення та формування гіпотез, перевірка гіпотез, їх модифікація та знаходження результату.

Проблема креативності в подальшому стала предметом вивчення для багатьох вітчизняних і зарубіжних психологів, зокрема, Д.Б. Богоявленської, Н.Ф. Вишнякової, В.М. Дружиніна, В.М. Козленко, Г.С. Костюка, О.М. Матюшкіна, К.К. Платонова, Д.В. Чернілевського, Е. Боно, П. Торренса. Значний внесок у розробку проблем здібностей, обдарованості, творчого мислення, внесли такі вчені як: Н.С. Лейтес, В.О. Моляко, Н.І. Пов'якель, В.В. Рибалка, С.О. Сисоєва та ін.

Аналізуючи літературу з проблематики креативності, можна виділити два типи поглядів на креативність:

- за основу визначення креативності обирається здатність особистості різноманітними способами доповнювати недостатню інформацію;

- за основу визначення креативності обирається здатність особистості орієнтуватися в хаотичній інформації, систематизувати та впорядковувати її.

На думку Д.Б. Богоявленської, креативність є вищим рівнем інтелектуальної обдарованості й активності – здатністю бачити у предметах щось нове, таке чого не бачать інші [1].

На думку В.М. Козленко, креативність, реалізуються з одного боку, в процесі творчості і являє собою її мотиваційну основу як суб'єктивна детермінанта творчості, а з іншого – розвивається і формується, в залежності від її особливостей і умов як об'єктивна детермінанта творчості [3]. Автор розглядає креативність як певне пошуково-перетворювальне ставлення особистості до певної дійсності, що проявляється у пошуково-перетворювальній активності [3].

Отже, креативність – детермінанта творчого процесу і здібностей особистості. Як вважає В.О. Моляко, і ми погоджуємося з цим визначенням, що творчість – це така діяльність людини, в результаті якої створюється щось нове, до цього неіснуюче, а продукти творчості – це не тільки матеріальні продукти, а

й нові думки, ідеї, рішення, які можуть і не знаходити відразу матеріального втілення. Іншими словами, творчість – це створення нового в різноманітних планах і масштабах як матеріально закріпленого, так і матеріально не закріпленого [4].

Узагальнюючи різні підходи до вивчення креативності, доцільно звернутися до систематизації підходів, що визначила К.А. Торшина і розглядає їх наступним чином:

- гештальтистські – це ті поняття, які описують креативний процес як руйнування вже існуючого гештальту для створення нового – кращого;
- інноваційні – вони зорієнтовані на оцінку креативності по новизні кінцевого продукту;
- естетичні або експресивні – вони дають натиск на самовираження творця;
- психоаналітичні або динамічні – вони описують креативність у термінах взаємовідносин Воно, Я і Над-Я;
- в цей тип ввійшли всі визначення поняття креативності, які не попали не в один з перерахованих вище типів, в тому числі і дуже невизначені (наприклад: додаток до загальнолюдських знань; за Дж. Гілфордом – дивергентне мислення) [5].

Виходячи з цього, доцільно виділити особистісні чинники, що сприяють розвитку креативності як чинника професійно-комунікативних здібностей та їх становлення у фахівців-психологів: пізнавальні інтереси; здатність усвідомлювати існуючі ресурси (розвинена рефлексія); впевненість у собі та прийняття себе.

На думку Н.І. Пов'якель, у психологічному плані можна визначити ряд основних напрямів прояву креативності в діяльності психолога:

По-перше, креативність лежить в основі уміння психолога “бачити” проблеми клієнтів та їх поверховий і глибинний зміст, його чутливості (сензитивності) до проблем, а, також, в основі вибору серед них індивідуально-провідних, тобто тих, що потребують першочергового розгляду і вирішення. При цьому, в більшості випадків раннє визначення глибинної проблеми (або первинної причини її виникнення) сприяє визначенню напрямку і вибору засобів психокорекційного впливу та виступає, водночас, засобом психопрофілактики подальшого поглиблення проблеми й упередження її психологічних наслідків.

По-друге, ще більш показова роль креативності при формулюванні проблеми та професійного запиту для клієнтів, при утворенні професійних цілей та їх формулюванні і прогнозуванні можливостей здійснення, тобто їх реалізації та конструктивності у вирішенні проблем клієнта.

По-третє, креативність має прояв у продуктивності вирішення професійно-психологічних проблем. Головне уміння психолога – саме в професійно-комунікативних здібностях, нетрадиційності та інноваційності погляду фахівця

у поєднанні оригінальності, конструктивності і реальності здійснення рішення, та у оригінальності й неповторності “конструктивного бачення” будь-якої, іноді навіть безнадійної проблеми.

По-четверте, особливу значущість креативність має в інноваційному контексті постановки професійних діагнозів, їх інтерпретацій, здійснення творчого вибору матеріалу, у застосуванні професійних прийомів та психотехнологій, їх оновленні, у здатності психолога до творчості, пошуку нових рішень і технологій, та, загалом, у наявності потреб у творчості.

Таким чином, можна відзначити, що „креативність” має в цілому безпосереднє відношення до створення чогось нового, чого ще не існувало раніше. Характеризують креативність як сам процес такого створення, продукт цього процесу, його суб’єкт (або суб’єкти), обставини, в яких здійснюється творчий процес та фактори, які його детермінують тощо. Крім того, креативність є одним з найважливіших чинників розвитку професійно-комунікативних здібностей у студентів майбутніх психологів.

Список використаних джерел:

1. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. М.: Академия, 2002. 320 с.
2. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта / Психология мышления / под ред. А.М. Матюшкина. М.: Прогресс, 1965. С. 232 – 235.
3. Козленко В.Н. Проблема креативности личности // Психология творчества / под ред. Я.А.Пономарева. М.: Наука, 1990. С. 131-148.
4. Моляко В.О. Особливості творчої діяльності в кризових та екстремальних умовах // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості та абдарованості: Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. Т. 1. Вип. 1. С. 5–15.
5. Торишина К.А. Современные исследования проблемы креативности в зарубежной психологии // Вопросы психологии. 1998. № 4. С. 123–132.

УДК 159.925:[378.018.8:159.9-051

Якимчук Ірина

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
м. Умань, Україна

КОГНІТИВНІ СТИЛІ ЯК ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ

Анотація. Реалії соціального життя нашого суспільства детермінують зміни, які стосуються підготовки майбутніх фахівців, зокрема практичних психологів. Суспільно-політичні, економічні обставини у поєднанні з перенасиченим інформаційним середовищем передбачають наявність у студентської молоді розвиненого інтелектуального потенціалу, який забезпечить належне професійне становлення, конкурентноздатність на ринку праці, соціальну та фахову компетентність. Водночас в юнацькому віці (студентський період) спостерігаються активні процеси розвитку, переструктурування та інтеграції інтелектуальних компонентів. Це зумовлює актуальність дослідження професійного становлення майбутніх практичних психологів на нинішньому етапі розвитку суспільства.

Ключові слова: когнітивний, інтелектуальний потенціал, інтелект, практичний психолог, розвиток.

Yakymchuk Iryna

*PhD (Psychological Sciences), Associate Professor, Department of Psychology
Uman State Pedagogical University by Pavlo Tychyna
Uman, Ukraine*

COGNITIVE STYLES AS FACTORS FOR THE DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL POTENTIAL FOR FUTURE PRACTICAL PSYCHOLOGISTS

Abstract. *The realities of the social life of our society determine the changes concerning the training of future specialists, in particular, practical psychologists. Socio-political, economic circumstances combined with the over-saturated information environment provide for the presence of advanced intellectual potential in the student's youth, which will ensure proper professional development, competitiveness in the labor market, social and professional competence. At the same time, in the youthful age (student period) there are active processes of development, restructuring and integration of intellectual components. This determines the relevance of the study of the professional formation of future practical psychologists at the current stage of development of society.*

Key words: *cognitive, intellectual potential, intellect, practical psychologist, development.*

Інтелект є одним із психологічних феноменів, які характеризують людину як найвищий щабель еволюції. Поряд із поняттям “інтелект” часто вживають словосполучення інтелектуальний потенціал. Термін “інтелектуальний потенціал” є найбільш вживаним у сучасній психологічній науці. Незважаючи на це, чітко сформульованого визначення, яке у повній мірі відображає психологічний зміст поняття, немає. Зокрема, як відмічають російські науковці Л.М. Фрідман й І.Ю Кулагіна, термін “інтелектуальний потенціал” використовується у психологічній науці для позначення однієї із характеристик особистості й інтерпретується як можливості та потенції особистості у пізнавальній сфері [4]. Таке розуміння феномену наближує його до пізнавального потенціалу, що визначається об’ємом і якістю інформації, якою володіє людина. Поняття об’єднує психологічні якості й властивості, що зумовлюють продуктивність пізнавальної діяльності індивіда.

Якісно іншого змісту набуває термін інтелектуальний потенціал, коли вказується на взаємозв’язок поняття з інтелектом: потенційні можливості інтелекту людини або рівень розвитку інтелекту. Для його характеристики використовують певний показник – IQ, що спирається на вікові норми, коефіцієнти інтелекту і шкали стандартів. Незважаючи на велику кількість психологічних течій і напрямків, що досліджують цей феномен, психологічний зміст поняття інтелектуального потенціалу залишається невизначеним, оскільки дослідники не можуть прийти до єдиної думки, що таке інтелект.

Інтелект у сучасному науковому знанні у більшій мірі означає проблемну сферу пізнання. На необхідність вирішення проблеми інтелекту вказують такі його дослідники як Л.Ф. Бурлачук, Р.М. Грановська, В.М. Дружинін, В.О. Моляко, Н.І. Пов’якель, О.П. Саннікова, О.В. Скрипченко, М.Л. Смульсон, В.В. Суворов, Л.І. Фомічова, М.О. Холодна та ін.

У вітчизняній психології суттєві дослідження інтелекту тісно пов'язані із вивченням здібностей людини. Теоретиком цього напрямку був радянський вчений Б.М. Теплов. У його дослідженнях інтелект ототожнюється зі структурою інтелектуальних здібностей і має пряме відношення до успішності й виконання діяльності або кількох діяльностей та характеризується індивідуально-типологічними особливостями, що відрізняють одну людину від іншої; зумовлює швидке набуття знань, умінь і навичок, але є якісно відмінним від них [5].

Подальше вивчення інтелекту у радянській психології здійснювалося у трьох напрямках:

- у психофізіологічному напрямку досліджувався взаємозв'язок основних властивостей нервової системи і загальних психічних властивостей людини;
- у діяльнісному напрямку вивчалися причини розвитку інтелектуальних компонентів (новоутворення, що виникають в індивідуальній діяльності), і тому специфіка робіт науковців полягає в їх активній спрямованості на досягнення значних успіхів у розвитку складових інтелекту в процесі формуючого експерименту й спеціального навчання;
- у третьому напрямку – досліджувався динамічний процес розвитку інтелектуальних компонентів, що ґрунтується на генералізації індивідуально вироблених способів діяльності, в основі яких лежать властивості нервової системи.

Значна увага в дослідженнях радянських науковців приділялася чинникам розвитку й формування інтелекту. Зокрема в якості основних інтелектуальних чинників виступали: розумова активність і саморегуляція, пізнавальна активність, інтелектуальна активність, аналіз синтез і генералізація відношень, особливості психічних процесів.

Вивчення окремих компонентів і чинників розвитку інтелекту зумовило виникнення у вітчизняній психології особистісного підходу, сутність якого полягає у дослідженні комплексно-ієрархічної структури явища. При цьому сутність інтелекту розглядається в єдності всіх складових як певний комплекс індивідуальних та вікових властивостей, своєрідних для кожної людини, а його функціонування визначається основними особистісними характеристиками людини [3].

У зарубіжній психології протягом тривалого часу монополія у вивченні інтелекту належала тестології, у межах якої виникло поняття інтелект. Поступово в тестології склалися дві протилежні за своїми кінцевими результатами лінії тлумачення інтелекту: перша пов'язана із визнанням єдиного загального фактору інтелекту, який проявляється на всіх рівнях інтелектуального функціонування (Ч. Спірмен, Р. Кеттел, Ф. Вернон, Л. Хамфрейс та ін.), друга – із запереченням будь – якого загального початку

інтелектуальної діяльності і ствердженням існування множини незалежних компонентів інтелекту (Л. Терстоун, Дж. Гілфорд, Р. Майлі, Дж. Керрол та ін.). Як відмічає Л.Ф. Бурлачук, тенденція дослідження єдиної властивості зумовила появу американського психологічного напрямку у вивченні інтелекту, а тенденція дослідження множини розумових компонентів – англійської психологічної школи інтелекту [1], [2]. Відмінності досліджень науковців відображені в їх теоріях.

Деякі науковці прагнуть розглядати інтелект у межах компетентності, що, на нашу думку, пов'язано зі спробами розмежувати сфери прояву інтелекту. Деякі зарубіжні психологи вивчають інтелект у рамках персональної компетенції, яка поділяється на фізіологічну, повсякденну, емоційну і академічну сфери. Фізіологічна забезпечує функціонування органів, здатність рухатися (сила, координація). Емоційна компетентність – це темперамент (емоційність) і характер (комунікабельність, соціальна орієнтованість). Повсякденна компетентність – це вміння і навички, що лежать в основі розуміння щоденних проблем, усвідомлення і аналізу соціальних проблем – практичний і соціальний інтелект. Академічна компетентність характеризується вміннями і прийомами оперування абстрактним матеріалом і включає розуміння мови і мовлення. Відповідно інтелектуальний потенціал особистості має таку структуру: фізіологічна компетентність, емоційна компетентність, практичний і соціальний інтелект, академічна компетентність.

Проведений нами теоретичний аналіз проблеми інтелекту дозволяє констатувати, що поняття “інтелект” відображає узагальнену здатність особистості до успішного вирішення теоретичних і практичних завдань, які постають в процесі взаємодії з навколишнім середовищем. Як складний психологічний феномен він має певну структуру й складається із інтелектуальних компонентів, взаємодія між якими спричиняє виникнення якісно нового утворення – інтелектуального потенціалу. Основними змістовими характеристиками інтелектуального потенціалу є такі, як теоретичний інтелект, вербальний інтелект, практичний інтелект, формальний інтелект, мнемічний інтелект, емоційний інтелект, соціальний інтелект, просторовий інтелект, професійний інтелект й рефлексія. Між складовими феномену в процесі розвитку виникають взаємозв'язки й взаємозалежності, на становлення яких впливають різні види діяльності особистості та її професійна спрямованість [4].

Доцільно буде також вказати, що такі вітчизняні науковці як, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, Є.А. Голубєва, Р.М. Грановська, В.М. Дружинін, О.М. Леонтєв, Б.Ф. Ломов, О.Н. Лук, В.О. Моляко, Н.І. Пов'якель, С.Л. Рубінштейн, О.П. Саннікова, О.В. Скрипченко, М.Л. Смільсон, М.О. Холодна та ін., вважають, що основним показником інтелектуального потенціалу є продуктивність у вирішенні особистістю різного

роду завдань (особистісних, професійних чи інших), які опосередковують її успішну взаємодію із навколишнім соціальним середовищем.

Таким чином, інтелектуальний потенціал – складне психологічне явище, яке складається із взаємопов'язаних між собою якісних компонентів інтелекту, що утворюють структуру, й значною мірою удосконалює відображення, проектування й опрідметнення навколишньої дійсності особистістю і характеризуються продуктивністю в діяльності.

Список використаних джерел:

1. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: навч. пос. К.: Наукова думка, 1998. 226 с.
2. Моляко В.А. Психология конструкторской деятельности. М.: Машиностроение, 1983. 133 с.
3. Пов'якель Н.І. Рефлексивна культура професійного мислення майбутніх психологів: детермінанти і технології розвитку // Актуальні проблеми психології: Медична психологія. Генетична психологія. Медична психологія / За ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. Київ–Ніжин: Видавництво НДУ; ДС “Міланік”, 2007. Т. 10 (1). С. 83 – 85.
4. Скрипченко О. В. Психічний розвиток учнів. К.: Рад. шк., 1974. С. 46 – 68.
5. Теплов Б. М. Избранные труды: в 2-х т. М.: Педагогика, 1985. Т.1. 328 с; Т. 2. 360 с.

УДК 159.9

Калька Наталія,

старший викладач кафедри психології факультету психології

Швець Уляна,

здобувач вищої освіти IV курсу освітнього ступеня «бакалавр» факультету психології

Львівський державний університет внутрішніх справ

Львів, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті описано специфіку формування смисложиттєвих орієнтацій у студентському віці. Автори подають характеристику смисложиттєвих орієнтацій у зрізі різноманітних наукових підходів. Також стаття містить результати емпіричного дослідження студентів за тестом смисложиттєвих орієнтацій та показники за основними його шкалами (мета в житті; процес життя або інтерес і емоційна насиченість життя; результативність життя або задоволеність самореалізацією; локус контролю-Я (Я – господар життя); локус контролю-життя або керованість життям).

Ключові слова: юнацький вік, студент, цінності, смисложиттєві орієнтації, сенс життя.

Kalka Nataliya,

senior lecturer department of psychology, faculty of psychology,

Shvets' Ulyana,

student of the 4th year, faculty of psychology,

Lviv State University of Internal Affairs

Lviv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS VALUE ORIENTATIONS OF STUDENTS

Abstract. The article describes the specifics of the formation of life orientations in the student's age. The authors describe the meaning of life-oriented orientations in the cut of various

scientific approaches. Also, the article contains the results of the empirical study of students Purpose-in-Life Test and indicators on its main scales (goal in life, the process of life or interest and the emotional saturation of life, the effectiveness of life or satisfaction self-realization, locus of control, I (I - the owner of life), locus of control life or controllability of life).

Key words: *juvenile age, student, values, sense of life, meaning of life.*

На сучасному етапі розвитку української держави багаторівневість криз, як політичної, економічної, соціальної, породжують особистісну кризу на рівні кожного індивіда. Відсутність єдиної державної ідеології, соціально-політична нестабільність призводить до трансформації особистісного розвитку молоді, що в першу чергу відображається на формування «Я-концепції» молоді особи, визначенні її особистісного вектору розвитку та сенсоутворюючої частини життя.

Важливим завданням навчально-виховного процесу в умовах вищого навчального закладу є допомога студентській молоді у пошуку власної життєвої та особистісної спрямованості, самовизначення та розуміння власного призначення в життя. Саме в цьому віці у людини відбувається формування ціннісно-сислової сфери, ідеалів, стійкого світогляду та власної життєвої позиції. У юнаків відбувається усвідомлення особистісного сенсу життя, тобто наявність таких цілей та цінностей, які спрямовують та організовують весь життєвий простір молоді людини. Для більшості молодих людей у сучасному суспільстві характерна дезінтеграція системи ціннісних орієнтацій, повна втрата сенсу життя, що сприяє схильності до девіантної поведінки, суттєво ускладнює процес соціалізації та подальшу самореалізацію особистості.

Особливостями смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді присвячені дослідження таких науковців як К.А. Жаткіної, І.О. Корнієнка, Т.І. Пашукової, А.О. Скрипкіна, В. Франкла та В.Е. Чудновського. Дослідження цих науковців фокусують увагу на юнацькому періоді, як сенситивному для формування ціннісно-сислового стрижня у психічній структурі особистості.

Отже, актуальність дослідження смисложиттєвих орієнтацій полягає в тому, що проблема пошуку сенсу життя є однією з найважливіших складових становлення особистості, адже саме в юнацькому віці формується стійка система цінностей і сенсів, за допомогою становлення якої з'являється спрямованість у майбутнє. Сучасне суспільство характеризується крихкістю підвалин, тому не випадково багато вітчизняних психологів все більше звертають увагу на проблему становлення сенсу життя і її вплив на подальше особистісне становлення.

Вивченням особливостей формування смисложиттєвих орієнтацій в юнацькому віці присвячено дослідження Т.І. Пашукової та К.А. Жаткіної.

На думку К.А. Жаткіної, необхідною передумовою смисложиттєвих орієнтацій є інтеграція таких феноменів, як становлення власних поглядів і

ставлення до світу, можливості та прагнення самотійно приймати рішення та нести відповідальність за їх результати, формування та кристалізація ієрархії цінностей, для яких саме юнацький вік є сензитивним [1].

У роботах Т.І. Пашукової покладено те про те, що у основі ціннісних орієнтацій юнаків лежить усвідомлення та переживання індивідуумом власної цінності, значущості інших людей, цінності оточуючого світу та формування світогляду. [4]

У роботах українських та російських авторів більше приділяється увага дослідженню проблеми взаємозв'язку смисложиттєвих орієнтацій та професійної самореалізації юнаків.

На думку В. Франкла, В.Е. Чудновського, втрата людиною загального сенсу життя призводить до розчарування і в конкретних модусах людського існування [6; 7]. Тоді наслідком може бути небажання людини жити. Тому, можна говорити, що становлення смисложиттєвих орієнтацій є важливим чинником визначення сенсу життя кожного конкретного індивідуума в різних аспектах життя, в тому числі і професійному, що призводить до формування потреби в професійному зростанні та самореалізації.

Часто класифікуючи смисложиттєві орієнтації в юнацькому віці, вчені виокремлюють поверхневі – це мінливі та аморфні смисложиттєві орієнтації; глибинні – це протилежні до поверхневих смисложиттєві орієнтації, які характеризуються чіткістю та конкретністю, повнотою сенсу та зв'язком з реальним життям.

Основними смисложиттєвими орієнтаціями, які притаманні особистості в юнацькому віці є дружба; любов; інтимна близькість; самопізнання та самовираження; особистісне та професійне самовизначення. У них відображені основні потреби особистості юнацького віку.

Автор концепції ефективної самореалізації молоді, А.О. Скрипкін доповнює класифікацію Г. Крейга. Тобто в основі смисложиттєвих юнаків лежать такі мотиви, прагнення та потреби, як: прагнення до самотрансценденції; подолання своїх обмежень через екзистенцію; альтруїзм; відданість справі; творчість; самоактуалізація; гедонізм [5].

Також в основі смисложиттєвих орієнтацій юнацького віку лежать такі потреби особистості: потреба в емоціях; свободі; незалежність від батьків. Тому в систему смисложиттєвих орієнтацій в юнацькому віці також відносять дружні зв'язки, популярність в групі, досягнення визнання; фізична привабливість; романтичні стосунки; близькість з протилежною статтю.

Також у систему смисложиттєвих орієнтацій юнацького віку входить любов та дружба; навчально-професійна діяльність; професійне становлення, кар'єра; створення сім'ї [2].

З метою визначення особливостей смисложиттєвих орієнтацій проведено емпіричне дослідження бази Львівського державного університету внутрішніх справ. Серед досліджуваних – студенти 1 та 4 курсу, серед них 50 осіб, віком від 18 до 21 років.

Для дослідження було використано «Тест смисложиттєвих орієнтацій» Д.О. Леонтєва, розроблений на основі теорії прагнення до сенсу і логотерапії В. Франкла. Онсовними шкалами методики є:

- мета в житті;
- процес життя або інтерес і емоційна насиченість життя;
- результативність життя або задоволеність самореалізацією;
- локус контролю-Я (Я – господар життя);
- локус контролю-життя або керованість життям [3].

Відмінності у результатах були прослідковані у рівнях смисложиттєвих орієнтацій студентів, а саме за шкалою «Мета в житті», у студентів 4 курсу – показники на рівні норми, їм притаманні цілі-прожектери, плани яких не мають реальної опори в сьогоденні і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію, а студенти перших курсів характеризуються нижчими показниками. Досліджуваним властиво жити за принципом сьогоднішнім днем або ж навіть вчорашнім.

За шкалою «Процес життя», у студентів 4 курсу показники знаходяться в нормі, тобто для них характерне сприйняття процесу свого життя як цікавого, емоційно насиченого і наповненого змістом, майже у половини ці показники є високими, що свідчить про те, що вони живуть одним днем.

Показники за шкалою «Результативність життя або задоволеність самореалізацією» у студентів 4 курсу характеризуються вищими балами, що характеризують їх як людей, які вже прожили значну частину життя і все краще в минулому. Ця тенденція є не дуже втішною, оскільки студенти не здатні планувати і думати про власне майбутнє.

За шкалою «Локус контролю “Я” («Я» – господар життя)» високі показники у більшій половині досліджуваних вказують уявлення про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями і уявленнями про його сенс. Проте серед першокурсників вдвічі менше осіб, що мають високі показники за цією шкалою, тобто їх рівень певності у можливості відповідати за себе ще не настільки високий.

Шкала «Локус контролю-життя, або керованість життя» характеризується належним рівнем усвідомленості за вчинки та власне життя у студентів 4 курсу, проте не факт, що усвідомлення проектується в площину діяльності. Більшість студентів свідомо підходять до питання контролю власного життя.

Таким чином, розвиток ціннісно-сміслової сфери у студентському віці відбувається у тісній взаємодії з психологічними новоутвореннями юнацького віку, а саме особистісного самовизначення, відповідальності за власне майбутнє, самопізнання і саморозвиток, формування ідентичності у професійній, інтимно-особистісній та соціальній сферах.

Список використаних джерел:

1. Жаткина К.А. Проявление смысловых ориентаций в юношеском возрасте // Молодёжь и наука: Сборник материалов VI Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных. Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2011. С. 95-98.
2. Корнієнко І.О. Особистісні цінності у структурі життєвого світу юнаків // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2013. Вип. 18. Ч. 1. С. 162–172.
3. Леонтьев Д.А. Тест смысловых ориентаций (СЖО) : 2-е изд. М. : Смысл, 2000. 18 с.
4. Пащукова Т.И. Формирование мировоззрения и смысловых ориентаций в юношеском возрасте // Психологические проблемы смысла жизни и акме. Материалы XIV симпозиума. М.: ПИ РАО, 2009. С. 93-95.
5. Скрипкин А.А. Акмеологический смысл жизни как фактор эффективности самореализации студенческой молодежи: дисс....канд.. психол. наук: 19.00.13. М., 2009. 169 с.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Пер. с англ. и нем. Д.А. Леонтьева, М.П. Папуша, Е.В. Эйсмана. М.: Прогресс, 1990. 368 с.
7. Чудновский В.Э. Проблема структуры смысла жизни как психологического феномена // Психологические, философские и религиозные аспекты смысла жизни: Материалы III-V симпозиумов. М., 2001. С. 156-164.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

УДК 366.55

*Володько Л.П., к.э.н., доцент, доцент,
Володько О.В., к.э.н., доцент, доцент,
Полесский государственный университет
Пинск, Республика Беларусь*

РЕЗУЛЬТАТЫ ЭКСПЕРТНЫХ ОЦЕНОК КАЧЕСТВА ДИСТАНЦИОННЫХ БАНКОВСКИХ УСЛУГ ПО ТЕХНОЛОГИЯМ ИХ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ

***Аннотация.** Выделены основные классификационные признаки дистанционных банковских услуг, кратко описана методика оценки этих услуг, приведены количественные результаты качества различных дистанционных банковских услуг конкретного банка и дана их интерпретация.*

***Ключевые слова:** дистанционная банковская услуга, технология предоставления услуги, критерий качества услуги, модель критериев качества банковской услуги, коэффициент качества услуги, глобальный коэффициент качества услуг, ожидание, восприятие, важность.*

*Volodko L. P., Ph. D., associate Professor, associate Professor
Volodko O. V., Ph. D., associate Professor, associate Professor
Polesky state University, Pinsk, Republic of Belarus*

THE RESULTS OF THE EXPERT ASSESSMENTS OF THE QUALITY OF REMOTE BANKING SERVICES VIA THE TECHNOLOGY THEY PROVIDE

***Abstract:** The main classification features of remote banking services are identified, the method of assessing these services is briefly described, the quantitative results of the quality of various remote banking services of a particular Bank are presented and their interpretation is given.*

***Keywords:** remote banking service, technology of service provision, service quality criterion, model of banking service quality criteria, service quality coefficient, global service quality coefficient, expectation, perception, importance.*

Дистанционное банковское обслуживание (ДБО) – это возможность проведения банковских операций клиентом удаленным образом (то есть без его визита в банк), через различные каналы и различные технологии предоставления. Дистанционная банковская услуга (ДБУ) — деятельность банка по созданию оптимальных условий для удовлетворенности клиентов в дистанционном банковском обслуживании. В современном мире очень большое количество услуг можно получить, не посещая банк, а благодаря домашнему компьютеру, телефону или терминалу около дома. ДБУ могут классифицироваться по различным признакам: по технологии предоставления дистанционных банковских продуктов и услуг; по характеру предоставления дистанционных банковских услуг; по принципу работы системы; по клиентскому сегменту; по оператору предоставления дистанционных банковских продуктов и услуг; по источнику возникновения.

На наш взгляд классификация ДБУ по технологии их предоставления является самой информативной и актуальной. По этому признаку ДБУ бывают:

услуги терминального банкинга, услуги телефонного банкинга, услуги РС-банкинга, услуги Интернет-банкинга, услуги мобильного банкинга.

Терминальный банкинг - технологии ДБО с использованием устройств банковского самообслуживания (банкоматы, POS-терминалы, платежные терминалы (киоски), информационные киоски);

Телефонный банкинг – это живое общение, автоматизированное обслуживание (системы IVR);

РС-банкинг это связь с банком с использованием персонального компьютера (клиент-банк);

Интернет-банкинг – это ДБО посредством сети Интернета;

Мобильный банкинг – взаимодействие с банком при помощи мобильных устройств.

Для оценки качества ДБУ используется ряд методик. Воспользуемся одной из самых распространенных [1, 2, 3]. Данная методика состоит из 6 этапов:

1. *Разработка модели критериев качества услуг.* В настоящее время банки и специалисты в банковской сфере используют различные модели критериев для оценки качества услуг. Для исследования возьмем модель предлагаемую АСБ «Беларусбанк» [4]. Эта модель имеет линейную организацию и состоит из 13 критериев (таблица 1).

2. *Подбор и формирование групп экспертов.* В проведении опроса должны принимать участие группы 7-10 экспертов (клиентов банка).

3. *Проведение опросов экспертов.* Клиент оценивает банковскую услугу по каждому подкритерию по 5-ти бальной шкале трижды (с точки зрения ожидания, восприятия и важности качества услуги). Если он полностью согласен с качеством услуги по данному подкритерию, то это соответствует оценке 5, а если не согласен, то – оценке 1. Оценки 4, 3, 2 являются промежуточными и определяют степень приближения к лучшей оценке или худшей.

4. *Обработка мнений экспертов.* С результатами анкетного опроса экспертов производится предварительная обработка: в каждой группе экспертов по всем критериям рассчитывается средние оценки восприятия и ожидания, а затем от оценки восприятия вычитается оценка ожидания.

5. *Расчет коэффициентов качества услуг по технологии их предоставления и глобального коэффициента качества ДБУ банка (G).* Коэффициент качества услуг по технологии их предоставления рассчитывается как среднее арифметическое критериев качества этой услуги. Глобальный коэффициент качества всех ДБУ банка рассчитывается как среднее арифметическое коэффициентов качества услуг по всем технологиям их предоставления.

6. *Анализ и интерпретация полученных данных.*

Используя предложенную методику, производится оценка качества 5-ти технологий предоставления дистанционных банковских услуг на примере одного из банков – ОАО «АСБ БелВЭБ» (таблица 1, 2). В таблице 1 в колонках 2 и 3 находятся усредненные данные 7 (семи) экспертов. Кратко проанализируем результаты таблицы 1.

Таблица 1

Коэффициенты качества критериев услуг терминального банкинга ОАО "АСБ БелВЭБ"

Наименование критерия качества услуги (условное обозначение)	Ожидание (средняя оценка)	Восприятие (средняя оценка)	Коэффициент качества Q	Важность (средняя оценка)
1	2	3	4	5
1. Удобство расположения отделения банка (УТБ1)	3,60	2,20	-1,40	3,00
2. Внешний вид отделения и состояние прилегающей территории (УТБ2)	4,40	4,00	-0,40	3,60
3. Удобство режима работы банка с клиентами (УТБ3)	4,40	3,60	-0,80	3,80
4. Микроклимат (УТБ4)	4,60	4,60	0,00	4,20
5. Удобство зоны ожидания для клиентов (УТБ5)	4,60	4,40	-0,20	4,20
6. Внешний вид персонала отделения (УТБ6)	4,40	4,60	0,20	4,40
7. Внешний вид рекламно-информационных материалов (УТБ7)	4,20	4,40	0,20	4,00
8. Отсутствие очередей (УТБ8)	4,60	4,20	-0,40	4,40
9. Работа консультанта в клиентском зале и уровень консультирования (УТБ9)	3,20	2,80	-0,40	2,60
10. Вежливость и отзывчивость персонала отделения (УТБ10)	4,60	4,40	-0,20	4,60
11. Скорость обслуживания (УТБ11)	4,20	4,40	0,20	4,20
12. Готовность рекомендовать данное отделение (УТБ12)	4,40	4,60	0,20	4,40
13. Готовность в дальнейшем пользоваться продуктами и услугами банка (УТБ13)	4,80	4,80	0,00	4,60
Коэффициент качества УТБ	4,31	4,08	-0,22	4,00

С точки зрения важности первое место среди критериев занимает вежливость и отзывчивость персонала (УТБ10) и готовность в дальнейшем пользоваться продуктами и услугами банка (УТБ13), так как их коэффициенты важности по мнению экспертов составили – 4,60. А такие критерии как удобство расположения отделения банка (УТБ1), работа консультанта в клиентском зале и уровень консультирования (УТБ9) менее важны для клиентов банка. С точки зрения качества услуг самое существенное влияние оказывают такие критерии как внешний вид персонала (УТБ6), внешний вид рекламно-информационных материалов (УТБ7), скорость обслуживания (УТБ11) и готовность рекомендовать данное отделение (УТБ12), так как коэффициенты качества этих критериев больше нуля. Такие критерии как

удобство расположения отделения банка (УТБ1) – коэффициент качества равен -1,4; удобство режима работы банка с клиентами (УТБ3) – коэффициент качества равен -0,8; отсутствие очередей (УТБ8) – коэффициент качества равен -0,4; существенно снижают качество предоставления услуг терминального банкинга.

Проанализировав данные, можно увидеть, что участники опроса более склонны к хорошему и вежливому обслуживанию. Это говорит о том, что клиенты готовы терпеть некоторые неудобства, связанные с уровнем консультирования и удобством расположения отделения банка, но не намерены отказываться от использования услуг ДБО.

Так как коэффициент качества услуг терминального банкинга равен -0,22, то банку для повышения качества этих услуг необходимо осуществить следующие мероприятия:

- модифицировать инфраструктуру исследуемого подразделения банка при наличии материальных и финансовых ресурсов;
- изменить режим работы подразделения банка;
- внедрить систему электронной очереди;
- повысить уровень знаний консультантов к клиентам банка;
- провести беседу с обслуживающим персоналом банка о вежливости и внимательности клиентам подразделения банка. Из 5-ти предложенных мероприятий самыми материально затратными и продолжительными являются только два (первое и третье), а остальные мероприятия можно быстро осуществить с минимальными затратами.

Для оценки качества услуг телефонного банкинга, РС-банкинга, Интернет-банкинга и мобильного банкинга используются таблицы, аналогичные таблице 2. Результирующие данные этих таблиц сведены в таблицу 2.

Таблица 2. Коэффициенты качества ДБУ

Наименование услуги (условное обозначение)	Ожидание (средняя оценка)	Восприятие (средняя оценка)	Коэффициент качества Q	Важность (средняя оценка)
1	2	3	4	5
1. Услуги терминального банкинга (УТБ)	4,31	4,08	-0,22	4,00
2. Услуги телефонного банкинга (УТелБ)	4,25	4,02	-0,23	4,17
3. Услуги РС-банкинга (РС-Б)	4,11	4,09	-0,02	4,18
4. Услуги Интернет-банкинга (УИБ)	4,14	4,11	-0,03	4,15
5. Услуги мобильного банкинга (УМБ)	4,08	4,03	-0,05	4,22
Глобальный коэффициент качества услуг ДБУ G	4,18	4,06	-0,11	4,14

В таблице 2 рассчитан глобальный коэффициент качества по всем (5-ти) технологиям предоставления банковских услуг и он равен -0,11. Из этого следует, что в этом банке необходимо повышать качество ДБУ и в первую очередь качество терминального и телефонного банкинга, так как коэффициент их качества соответственно равен -0,22 и -0,23. Но, не смотря на это, по мнению клиентов банка, самой качественной услугой является РС-банкинг (-0,02). На втором месте – услуги Интернет-банкинга (-0,03).

Разработанная методика проста, очень эффективна и дает возможность провести качественную оценку дистанционных банковских услуг. Методика реализована в электронной таблице MS Excel и на языке программирования C#.

Список использованных источников

1. Володько Л.П. Оценка качества банковских информационных технологий и услуг в условиях неопределенности // *Аудит и финансовый анализ*. 2010. № 3. С. 218–230.
2. Володько Л.П., Николаенко Д.В. Методика оценки дистанционных банковских услуг и её практическое применение. Современные тенденции развития и перспективы внедрения инновационных технологий в машиностроении, образовании и экономике : сборник научных трудов / Донской государственный технический университет; редкол.: В.Н. Таран [и др.]. 2016. № 1 (Материалы III Международной научно-практической конференции, Азов, 25 мая 2016 г.). С. 105-110.
3. Володько Л.П., Володько О.В. В сборнике: Математика, статистика и информационные технологии в экономике, управлении и образовании Сборник трудов IV Международной научно-практической конференции. Редакционная коллегия: А.А. Васильев (отв. редактор), В.М. Курганов, Д.И. Мамагулашвили, В.Б. Реут. 2015. С. 37-42.
4. Оценка качества. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://belarusbank.by/ru/30575> Дата доступа: 28.03.2018.

УДК 631.95

*Герасимів Зоряна Миколаївна, к. геогр. н., доцент,
доцент кафедри економіки підприємства
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»
Бережани, Україна*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Анотація. У статті розкрито сутність сталого розвитку, розглянуто його складові частини. Досліджено передумови, теоретичні та прикладні засади сталого розвитку сільського господарства. Звертається увага на запровадження органічного землеробства та розвиток інноваційних технологій. Запропоновано заходи для забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: сталий розвиток, сільське господарство, земельні ресурси, органічне землеробство, інноваційні технології.

*Herasymiv Zoryana, Ph. D., Associate Professor
Associate Professor of the Department of Economics of the Enterprise
SS NULES of Ukraine "Berezhany Agricultural Institute"
Berezhany, Ukraine*

ENSURING OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE

Abstract. The essence of sustainable development is exposed, the component parts of steady development is considered. The pre-conditions, theoretical and applied principles of sustainable development of agriculture are investigational. The attention on the input of organic agriculture

and development of innovative technologies is applies. The measures for providing of sustainable development of agricultural production are offered.

Key words: sustainable development, agriculture, landed resources, organic agriculture, innovative technologies.

Важливу роль в економіці нашої країни відіграє сільське господарство. Від його розвитку залежить формування продовольчого фонду та експортного потенціалу, забезпечення населення якісними продуктами харчування, створення сировинної бази для харчової та легкої галузей промисловості. Аграрний сектор формує основу розвитку сільських територій.

Надмірне та нераціональне використання природних ресурсів, прагнення отримати високі прибутки будь-якою ціною, недостатнє фінансування природоохоронних заходів призвели до виснаження природних ресурсів, погіршення їх якості, забруднення довкілля, збільшення негативного впливу на здоров'я населення. Саме тому важливим є перехід на засади сталого розвитку.

Проблеми сталого розвитку сільського господарства висвітлені у працях багатьох вчених, зокрема Лісового А.В., Саблука П.Т., Збарського В.К., Шубравської О.В., Мельника Л.М. та ін., однак невирішеними залишаються окремі питання управлінського та організаційного характеру.

Метою статті є аналіз сутності сталого розвитку, дослідження передумов та розробка заходів, необхідних для забезпечення сталого розвитку сільського господарства.

Незважаючи на певні досягнення, в розвитку аграрної сфери існує ще багато проблем. Скорочується виробництво окремих видів продукції сільського господарства, погіршується їх якість, високою є частка ресурсо- та енергомістких технологій виробництва та переробки продукції, значною залишається залежність від імпорту. Недостатня державна підтримка, низька інвестиційна привабливість, економічна та політична нестабільність, недосконалість законодавства в аграрній сфері підсилюють негативні тенденції, що простежуються в розвитку сільського господарства.

Усі питання сталого розвитку є дуже актуальними для України. Неузгодженість темпів економічного розвитку і вимог екологічної безпеки, домінування природомістких галузей з високою питомою вагою ресурсо- та енергомістких застарілих технологій, сировинна орієнтація експорту, мілітаризація виробництва, відсутність культури праці та споживання призвели до формування техногенного типу економічного розвитку [1].

Сталий розвиток полягає в ефективному використанні природних ресурсів, максимальному задоволенні потреб людини із одночасним збереженням та відтворенням природного середовища, у збалансованості екологічної, економічної і соціальної сфер із врахуванням інтересів майбутніх поколінь.

Екологічні пріоритети у використанні природних ресурсів повинні стати вищими за економічну вигоду.

Сільськогосподарське виробництво має сезонний характер та значною мірою залежить від природно-кліматичних умов. Основними проблемами розвитку галузі сьогодні залишаються:

- високий рівень зношеності матеріально-технічних засобів;
- низький рівень оплати праці;
- відсутність належних умов життєдіяльності сільських жителів;
- недосконала система кредитування та страхування;
- недостатня підтримка державою малих форм господарювання на селі;
- диспаритет цін на продукцію сільського господарства та промисловості;
- відсутність належної мотивації у працівників аграрної сфери.
- старіння кадрів у сільському господарстві;
- низький рівень розвитку спеціалізації, концентрації та кооперації виробництва.

Сільське господарство виступає одним з найбільших споживачів природних ресурсів та здійснює негативний вплив на навколишнє середовище, тому важливим є перехід його на засади сталого розвитку.

Сталість розвитку аграрної сфери варто розуміти як процес якісних та кількісних змін у її економічних, соціальних, екологічних та інших сегментах, що характеризується висхідним динамічним трендом відтворення виробництва, обміну, економічних відносин, капіталу, природних ресурсів, соціальних та інших факторів та здійснюється з метою досягнення встановлених критеріїв. В якості таких критеріїв потрібно розглядати не лише техніко-технологічне удосконалення та підвищення економічної ефективності аграрного виробництва, а й зростання рівня та поліпшення якості життя сільських мешканців, зміцнення фінансового становища територіальних громад, збереження та відтворення аграрних ландшафтів, поліпшення стану сільських територій [2].

Сталий розвиток сільських територій повинен передбачати гармонійний розвиток сільських жителів через створення відповідних соціальних умов, забезпечення можливості економічного зростання без шкоди для навколишнього середовища.

Важливою є проблема раціонального використання земельних ресурсів. Через деградацію ґрунтів, їх забруднення, відсутність науково обґрунтованих заходів меліорації, недотримання сівозмін та вирощування монокультур, недостатнє внесення органічних добрив відбувається виснаження ґрунтів, зниження їх родючості, що негативно позначається на ефективності сільськогосподарського виробництва.

Проблема сталості розвитку аграрного виробництва є комплексною, багатоплановою. Вона стосується зростання врожайності, валових зборів, підвищення ефективності, інтенсифікації, поліпшення якості продукції, вирішення соціально-економічних завдань, нейтралізації негативних зовнішніх факторів тощо [2].

Інтеграційні процеси, які сьогодні відбуваються в Україні, створюють можливості для розширення ринків збуту виробленої продукції, однак невідповідність її міжнародним стандартам якості часто створює перешкоди для виходу сільгоспвиробників на зовнішні ринки та знижує можливості отримання високих прибутків від своєї діяльності. Зменшення експорту та наповнення ринку імпортованими продуктами харчування негативно позначаються на діяльності вітчизняних товаровиробників.

Перспективним є розвиток органічного землеробства, продукція якого користується все більшим попитом, однак необхідна державна підтримка виробників органічної продукції.

Конкурентні позиції вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках не є стабільними внаслідок незавершеності процесів адаптації до європейських вимог щодо якості та безпечності харчових продуктів, значних коливань цін на світовому ринку, нестійкості торговельних відносин з країнами-імпортерами [3].

Сільське господарство при належному рівні державної підтримки може стати надійною основою соціально-економічного розвитку сільських територій, допоможе вирішити проблеми виходу країни із кризи.

Проведення заходів з реформування агропромислового комплексу та переведення його на інноваційні засади розвитку дозволить збільшити інвестиційну привабливість, підвищити конкурентоспроможність виробленої продукції. Продаж сільськогосподарської продукції за заниженими цінами в умовах постійного зростання цін на енергетичні, паливно-мастильні матеріали, корми, мінеральні добрива, отрутохімікати призведе до збитковості аграрного виробництва, однак завищення цін часто здійснюється посередниками, а не виробниками.

Використання інноваційних технологій сприятиме підвищенню врожайності та продуктивності, зниженню втрат при збиранні, транспортуванні, зберіганні та переробці сировини, тобто дозволить підвищити ефективність сільськогосподарської діяльності. Виробники повинні прагнути не лише до збільшення прибутку, але й турбуватись про те, щоб вироблена продукція не завдавала шкоди споживачам та відповідала критеріям якості. Тому увагу треба звернути на розвиток органічного землеробства, яке хоч і є більш затратним, однак перспективним та екологічно безпечним. Продукція

органічного землеробства користується попитом як всередині країни, так і за її межами.

З метою забезпечення сталого розвитку сільського господарства необхідно здійснити ряд заходів:

- збільшити експортний потенціал галузі за рахунок готової продукції з високою доданою вартістю;
- вдосконалити систему земельних відносин та оптимізувати структуру землекористування;
- стимулювати екологізацію сільськогосподарського виробництва;
- забезпечити переведення сільського господарства на інноваційні засади розвитку;
- збільшити виробництво продуктів харчування належної якості;
- встановити пільговий режим оподаткування для новостворених підприємств;
- запровадити належне кредитування сільгоспвиробників;
- сприяти залученню інвестицій;
- наблизити законодавство України у сфері сільськогосподарського виробництва до міжнародних стандартів;
- запобігати процесам деградації, забруднення та виснаження земель;
- підтримувати підприємницьку ініціативу на селі;
- вдосконалити систему інформаційно-аналітичного забезпечення сільгоспвиробників.

Сьогодні немає розробленого механізму реалізації переходу сільського господарства на засади сталого розвитку. Необхідно на державному рівні затвердити стратегію сталого розвитку аграрної сфери. Неможливо реалізувати одну зі складових сталого розвитку ізольовано від інших, потрібно досягти оптимального співвідношення між впливом на природні ресурси, отриманим економічним ефектом від їх використання та потребами населення у якісних та безпечних продуктах харчування.

Список використаних джерел:

1. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. Б.Є. Патона. Київ: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. 72 с.
2. Дем'ян Я.Ю. Аграрна сфера Закарпаття : інвестиційне забезпечення сталого розвитку: монографія. Мукачеве : РВВ МДУ, 2017. 202 с.
3. Концепція розвитку сільських територій. URL: [http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80_\(дата звернення 21.04.2018\)](http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80_(дата%20звернення%2021.04.2018)).

УДК 657.411

*Герчанівська Світлана, к.е.н., доцент
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»
Бережани, Україна*

ВЛАСНИЙ КАПІТАЛ ЯК ОБЛІКОВО-ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ

Анотація. У статті проведено узагальнення економічного змісту поняття «власний капітал підприємства» на основі літературних джерел вітчизняних, зарубіжних науковців. Розкрито економічний, юридичний та обліковий аспект власного капіталу. Надано авторське визначення поняття «власний капітал».

Ключові слова: власний капітал, активи, майно, фінансовий стан, фінансові ресурси.

Gerchanivska Svitlana

*PhD (Economics), Associate Professor of Enterprise Economics Department
Separated Subdivision of National University of Life and Environmental Science of Ukraine
«Berezhany Agrotechnical Institute», Berezhany, Ukraine*

OWN CAPITAL AS AN ACCOUNTING AND ECONOMIC CATEGORY

Abstract. The article has summarized the economic meaning of the concept «own capital», based on the literature sources of the domestic scientists. The economic, legal and accounting aspects of own capital are disclosed. Author's definition of «own capital» is given.

Keywords: own capital, assets, property, financial position, financial resources.

В умовах сьогодення для створення підприємства будь-якої організаційно-правової форми потрібно мати достатню кількість коштів – власного капіталу. Власний капітал виступає основою створення, стійкого розвитку, фінансової стабільності підприємства, а також це основне джерело формування прибутку та доходів. Чим більша сума власного капіталу, тим вища конкурентоздатність підприємства та його стійкий фінансовий стан. Наявність капіталу є умовою створення та розвитку бізнесу.

Економічну сутність капіталу в цілому та власного капіталу зокрема вивчали і вивчають багато зарубіжних та вітчизняних вчених такі, як: В.В. Бланк, К. Маркс, А. Сміт, Д. Рікардо, П. Самуельсон, Ж.Б. Сей, Ж. Тюрго, В.Я. Соколов, Ф.Ф. Бутинець, В.В. Сопко, С.Ф. Голов, Г.Г. Кірейцев, В.М. Івахненко та багато інших.

Мета статті полягає у визначенні теоретичних аспектів власного капіталу підприємства.

Найважливішими аспектами розкриття сутності капіталу є економічний, юридичний, обліковий (рис. 1).

Економічна роль власного капіталу полягає в забезпеченні підприємства власними фінансовими ресурсами, необхідними як для початку, так і для продовження реальної господарської діяльності. Саме такий підхід до розуміння статутного капіталу був виключений в адміністративно-регульованій економіці. Розглядаючи економічну сутність, потрібно відмітити найважливіші характеристики капіталу, які полягають у тому, що він виступає основним чинником виробництва; характеризує фінансові ресурси підприємства, які приносять прибуток; використовується як головне джерело формування

добробуту його власників; є головним виміром ринкової вартості підприємства. Його динаміка є важливим показником ефективності господарської діяльності.

Рис. 1 Тракткування капіталу в трьох аспектах

Юридичне значення капіталу полягає передусім в тому, що його розмір визначає межі мінімальної матеріальної відповідальності, які суб'єкт господарювання має за своїми зобов'язаннями.

Поява поняття «власний капітал» у бухгалтерській термінології має об'єктивний характер, в основі якого лежить узагальнення багатовікової практики бухгалтерського обліку. Його історичний огляд вказує на глибокий генезис і широту підходів до трактування власного капіталу як економічної категорії. При його дослідженні слід мати на увазі, що власний капітал є частиною всього капіталу підприємства, в значній мірі забезпечуючи виробничо-господарські процеси.

У табл. 1 здійснено порівняння визначень власного капіталу вітчизняними авторами.

Таблиця 1

Аналіз визначення поняття «власний капітал» вітчизняними авторами

№	Автор	Визначення власного капіталу
1	Бутинець Ф.Ф., Борисов А.Б., Пушкар С.В.	Частина в активах підприємства, що залишається після нарахування його зобов'язань [2]
2	Білуха М.Т, Івашкевич В.Б.	Визначається вартістю майна, що належить підприємству, це так звана чиста вартість майна. Вона дорівнює різниці між вартістю майна і позиковим капіталом [1]
3	Боднарчук А.В.	Це чиста вартість майна, що визначається як різниця між вартістю активів (майна) підприємства та зобов'язань
4	Зінченко О.В., Армаш Г.О.	Загальну вартість засобів організації, що належать їй на правах власності і використовуються для формування певної частини активів [4]
5	Загородній А.Г., Гуренко Т.О.	Сукупність економічних відносин, що дозволяють включити в господарський оборот фінансові ресурси, які належать або власникам або самому господарюючому суб'єкту [3]
6	Івченко Л.В.	Аналог довгострокової заборгованості підприємства перед своїми власниками [5]
7	Кадацька А.М.	Вартість майна, вкладеного (інвестованого) власником у підприємство [6]

8	Сопко В.В.	Вартісний вираз права особи на засоби підприємства [8]
9	Цюцяк І.Л.	Як власні джерела фінансування підприємства, які без визначення строку повернення внесені його засновниками або залишені ними на підприємстві із суми чистого прибутку [9]

Аналізуючи наведені вище визначення, слід зауважити, що автори розкривають економічну сутність власного капіталу через його головну функцію - забезпечення підприємства власними фінансовими ресурсами, необхідними для початку і продовження господарської діяльності.

В Україні економічна сутність власного капіталу висвітлюється в Національному положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності». Згідно НП (С)БО 1, власний капітал – це частина в активах підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань [7].

В міжнародних стандартах бухгалтерського обліку не використовується такий термін як «власний капітал», еквівалентом до нього в зарубіжній практиці є поняття «чисті активи» (net assets).

Нині здійснюється уніфікація обліку і звітності у контексті євроінтеграційних процесів, тому варто розглянути, як трактують власний капітал зарубіжні автори (табл. 2).

Таблиця 2

Аналіз визначення поняття «власний капітал» зарубіжними авторами

№	Автор	Визначення власного капіталу
1	Р.Н. Антоні	Є результатом інвестицій з боку інвесторів-співвласників цього підприємств (за умови, що компанія не має зобов'язань по поверненню капіталу своїм інвесторам)
2	О. Амаг, Дж. Блейк	Найважливіший розділ пасиву балансу компаній. Власний капітал складається з акціонерного капіталу, додаткового капіталу та накопиченого прибутку [
3	Х. Андерсон, Д. Колуелл, Б Нидлз	Економічні ресурси, що знаходяться в розпорядженні власника фірми, які відображають сукупність грошових цінностей (товарних запасів, земельних ділянок, обладнання) і активів, виражених у формі нематеріальних прав (патентів, авторських прав і товарних знаків)
4	Р. Ентоні, Дж. Ріс	Проводять пряму тотожність між поняттям власного капіталу і частими активами, тобто маючи на увазі різницю між активами підприємства і його зобов'язаннями
5	Йорт Бетте	Являє собою різницю між сумами активів і зобов'язань організацій за мінусом доходів майбутніх періодів

** Джерело [10, с. 52]*

Отже, трактування власного капіталу зарубіжними вченими, на нашу думку є більш змістовними, оскільки враховують не тільки як першочергове джерело фінансових ресурсів, а і з позиції його формування, як різниці між активами та зобов'язаннями.

Неоднозначність трактування власного капіталу зумовлено його

різноспрямованими функціями, які визначаються наявністю чотирьох суб'єктів економічних відносин (власник, підприємство, кредитори, держава), які в кожній країні мають свої інтереси у власному капіталі, а також це зумовлено розмежуванням поняття на економічне, правове й облікове значення, а саме в економічному значенні капітал є фактором виробництва, ресурсами, інвестованими у виробництво; в правовій думці - власний капітал є вартісним вираженням права особи на засоби підприємства, визначає межі мінімальної матеріальної відповідальності, які суб'єкт господарювання має за своїми зобов'язаннями; з точки зору бухгалтерського обліку, капітал є різницею між активами підприємства і його зобов'язаннями; джерелом формування активів підприємства; засобом випуску акцій та отримання акціонерного доходу (акціонерний капітал).

Таким чином, проаналізувавши підходи різних авторів щодо трактування сутності поняття «власний капітал», можна надати таке визначення цього терміну: власний капітал – сукупність фінансових ресурсів суб'єкта господарювання, що належать йому на правах власності та були створені за рахунок коштів власників підприємства або у результаті його ефективного господарювання, наявність яких забезпечує фінансову стійкість підприємства, тобто можливість та безперервність господарської діяльності та зниження його фінансового ризику.

Список використаних джерел:

1. Білуха М.Т. *Теорія бухгалтерського обліку: підручник*. К.: Вид-во Київ. нац. екон. ун-ту, 2000. 692 с.
2. Бутинець Ф.Ф. *Бухгалтерський словник*. Житомир : Рута, 2001. 224 с.
3. Гуренко Т.О. Сучасний погляд на власний капітал. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер.: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес*. 2013. - Вип. 181(3). С. 79-84.
4. Зінченко О.В., Армаш Г.О. Економічна сутність та класифікація власного капіталу: обліковий аспект. *Інфраструктура ринку*. 2017. Вип. 5. С. 200-205.
5. Івченко Л.В., Удовик Н.Л. Власний капітал: джерела формування та функції. *Молодий вчений*. 2016. № 1(1). С. 55-59.
6. Кадацька А.М. Сутність власного капіталу підприємства. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. 2014. № 4 (59). С. 153-156.
7. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: наказ Міністерства фінансів України від 07.02.2013 р. № 73. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13> (дата звернення 10.03.2019)
8. Сопко В.В. *Бухгалтерський облік капіталу підприємства (власності, пасивів): монографія*. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 312 с.
9. Цюцяк І.Л. Аналіз наукових підходів до трактування категорії «власний капітал». *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 271-280.
10. Шура Н.О., Шатило М.В. Європейський погляд на категорію «власний капітал» підприємства та його складові. *Агросвіт*. 2015. № 7. С. 50-54.

УДК 65.016.2

Гресків Олена Богданівна, кандидат географічних наук
доцент кафедри економіки підприємства
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»
Бережани, Україна

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТРАТЕГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. У статті розглянуто теоретико-методологічні підходи щодо сутності «стратегічний потенціал» в економічній літературі. Доведено, що: вибір стратегії розвитку організаційних систем є домінуючою ланкою у сфері діяльності управлінських працівників; крім головної (базової) стратегії, формуватимуться стратегії управління, маркетингу, фінансів, розвитку робочої сили, загально- і внутрішньосистемної комунікації, відносин власності та ін. Такий системний підхід дозволить у часі і просторі збалансувати організаційне формування з цілями і завданнями його майбутньої (перспективної) поведінки згідно з обраними сегментами ринку.

Ключові слова: стратегія, стратегічне управління, потенціал, стратегічний потенціал, ресурсний потенціал, стратегічний розвиток підприємств.

Hreskiv Olena Bohdanivna, Ph.D.(Geography), Associated Professor
Department of Economics of Enterprise
SS NULES of Ukraine "Berezhany Agrotechnical Institute"
Berezhany, Ukraine

THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASES OF STRATEGIC POTENTIAL OF ENTERPRISES

Abstract. The article deals with theoretical and methodological approaches to the essence of the "strategic potential" in the economic literature. The choice of the strategy for the development of organizational systems is the dominant link in the field of management activities was proved; In addition to the main (basic) strategy, management, marketing, finance, labor force development, general and intra-system communication, property relations, was formed. Such a system approach will allow in the time and space to balance the organizational formation with the goals and objectives of its future (perspective) behavior in accordance with selected segments of the market.

Keywords: strategy, strategic management, potential, strategic potential, resource potential, strategic business development

В сучасних умовах розвитку глобалізаційних та інтеграційних процесів однією із важливих умов є спроможність підприємства передбачати потенційні зміни макро- і мікросередовища та його готовність гнучко реагувати на ці зміни, визначати стратегічні орієнтири розвитку.

Ефективне функціонування організацій знаходиться у прямо пропорційній залежності від стадій розвитку систем: упорядкування, підтримання в стадії впорядкованості, динамічного розвитку й адаптації. В умовах цивілізованого ринкового середовища, де діють механізми конкуренції і суперництва, в забезпеченні ефективного функціонування організаційних систем вирішальну роль відіграє стадія динамічного розвитку. Саме вона визначає майбутню поведінку організаційних формувань, якісні зміни в інших стадіях розвитку систем. Змінюється логічна послідовність дій управлінського персоналу, діяльність якого спрямовується на перспективу, перспективні сегменти ринку, вибір варіантів майбутньої поведінки організаційних систем [1].

Таким чином, вибір стратегії розвитку організаційних систем є домінуючою ланкою у сфері діяльності управлінських працівників.

Відомий спеціаліст зі стратегічного управління А. Томпсон поєднує планові засади стратегії з поведінковими аспектами організації: "...стратегія – це специфічний управлінський план дій, спрямованих на досягнення встановлених цілей. Вона визначає, як організація функціонуватиме та розвиватиметься, а також яких підприємницьких, конкурентних і функціональних заходів і дій буде вжито для того, щоб організація досягла бажаного стану..." [4, с. 42].

Стратегія являє собою форму прояву управлінської діяльності, взаємозв'язку мети та способу її досягнення. Її можна розглядати і як засіб для досягнення певних цілей. Слід зазначити, що стратегія як форма прояву управлінської діяльності ґрунтується на системному підході. Останній передбачає тісний взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх факторів життєдіяльності будь-якого організаційного формування, зовнішнього і внутрішнього середовищ; діалектичну єдність всіх підсистем як керуючої, так і керованої самостійних локальних систем. Це означає, що стратегія повинна охоплювати і зовнішнє середовище; безпосереднє виробництво (вибір типу і виду виробництва); систему управління в цілому; маркетингову діяльність; фінанси організаційних формувань; організаційно-економічний механізм господарювання; робочу силу, кадри; загально- і внутрішньосистемні комунікації; загально- і внутрішньосистемні форми господарювання, розвитку відносин власності; виробничі і загальні функції управління та ін. [1].

Із зміною стратегічних параметрів виробництва продукції і надання послуг обов'язково змінюються параметри майбутньої поведінки організаційної системи та всіх її складових. Крім головної (базової) стратегії, формуватимуться стратегії управління, маркетингу, фінансів, розвитку робочої сили, загально- і внутрішньосистемної комунікації, відносин власності та ін. Такий системний підхід дозволить у часі і просторі збалансувати організаційне формування з цілями і завданнями його майбутньої (перспективної) поведінки згідно з обраними сегментами ринку. Дана збалансована єдність елементів стратегій забезпечить стабільність функціонування організаційної системи у зовнішньому конкретному середовищі.

Отже, стратегія як форма прояву управлінської діяльності має об'єктовий і функціональний характер. Вона безпосередньо пов'язана із загально- і внутрішньосистемною ситуацією і об'єктом впливу. Варіанти взаємодії джерел виникнення ситуації з об'єктом впливу різні. Вплив може бути регулюючий, адаптивний і середоутворюючий (зовнішній і внутрішній).

Сучасний етап зміни організаційних структур управління з метою забезпечення їхньої орієнтованості на ринок і стратегічне управління

укладається у визначенні “золотої середини” між централізацією й децентралізацією управлінських функцій. Системно-комплексний підхід до управління повинен урахувати, що зміна організаційної структури у свою чергу зачіпає взаємозв'язки з «м'якими» факторами організаційної системи – вплив на які вимагає також розробки стратегій щодо зміни існуючих структур і процедур, навичок і компетенції персоналу, стилю керівництва, організаційні ідеології й цінностей. Таким чином, виникає необхідність у проведенні радикальних стратегічних змін, що носять комплексний характер.

Однієї з основних причин кризи аграрного сектора України полягає в тому, що більшість агропромислових формувань вийшли на ринок з управлінськими системами, адаптованими винятково під правила планово-централізованої економіки. Тому будь-які заходи щодо забезпечення формування й реалізації економічних стратегій розвитку повинні узгоджуватися з розвитком організаційного потенціалу: фундаментальних змін у відносинах між організаційними складовими (децентралізація), базових змін у культурі організаційних формувань (наприклад, формування культури, орієнтованої на споживача), становленню такої системи й процедур планування й контролю до якої в майбутньому можливо буде прив'язати необхідні стратегічні установки (критерії, цілі).

Відсутність чіткої стратегії розвитку багатьох сільськогосподарських підприємства нині призводить до розбалансування всіх систем організації внаслідок деструктивного впливу зовнішніх факторів. Певна стабілізація функціонування більшості сільськогосподарських підприємств протягом останніх років свідчить про позитивні зрушення, як в макросередовищі, так і в системі управління господарюючих суб'єктів. Незалежно від рівня усвідомлення вказаних змін, кожен керівник дотримується певної стратегії в прагненні стабілізувати роботу своєї організації. SPACE – аналіз є однією з небагатьох методик, що дозволяє визначити тип стратегії підприємства за первинними ознаками в умовах відсутності цілісної системи стратегічного управління. Стратегічний потенціал є інтегрованою й повною характеристикою розвитку підприємства.

Управління стратегічним потенціалом підприємств, є підсистемою стратегічного управління організацією як системною цілісністю. При цьому слід відмітити, що системна цілісність організації (підприємства) за своєю структурою і властивостями не є статично стабільною, а змінюючою, залежно від розвитку ситуацій у зовнішньому і внутрішньому середовищах. Однак зміна властивостей системи не повинна приводити до розбалансованості її складових елементів. Збалансованість організаційної системи повинна забезпечуватися механізмами управління сталим розвитком [2].

В умовах конкурентного економічного середовища успішна діяльність

підприємства залежить від формування та ефективного використання його стратегічного потенціалу. Адже він визначає стратегічні можливості підприємства, забезпечує ефективне використання ресурсів, резервів підприємства, розробку та реалізацію його стратегій на всіх етапах розвитку, що впливає на досягнення стратегічних цілей та визначених напрямів розвитку підприємства у майбутньому.

Стратегічний потенціал підприємства є складною, динамічною, полі структурною системою, яка має свої закономірності розвитку, від вміння використання яких у вирішальному ступені залежить ефективність діяльності підприємства. Тому з позицій стратегічного управління важливим є виділення характерних рис стратегічного потенціалу.

- стратегічний потенціал, в першу чергу, орієнтований на розвиток і спрямований на перспективу. Формуючи стратегічний потенціал та розвиваючи його елементи, підприємство закладає основу майбутнього ринкового успіху;

- стратегічний потенціал орієнтований не тільки на перспективу. Для нього характерно і відображення минулого, тобто сукупності властивостей, нагромаджених системою в процесі її встановлення та таких, що обумовлюють здатність до функціонування та розвитку;

- визначення рівня практичного застосування і використання наявних можливостей. Стратегічний потенціал визначається його реальними можливостями в тій чи іншій сфері соціально-економічної діяльності. При цьому не тільки реалізованими, але й нереалізованими за будь-яких причин. Потенційні можливості будь-якого підприємства в більшості залежать від наявності ресурсів і резервів (економічних, соціальних, технічних тощо), не залучених у виробництво;

- стратегічний потенціал підприємства визначається не стільки наявними ресурсними можливостями, скільки компетенціями різних категорій персоналу до його використання з метою виробництва товарів, здійснення послуг, отримання максимального доходу (прибутку) і забезпечення ефективного функціонування суб'єкта господарювання;

- важливими складовими стратегічного потенціалу є такі нематеріальні ресурси як управлінські та організаційні. Стратегічний потенціал підприємства визначається в тому числі формою підприємництва і адекватною їй організаційною структурою.

На основі вищевикладеного можна більш чітко уявити не тільки сутність, а і фактори, що визначають рівень використання стратегічного потенціалу підприємства. Так, до основних факторів належать:

- склад та сучасний стан системи наявних ресурсів;

- ступінь відповідності ресурсного потенціалу стратегічним цілям та завданням підприємства;

– спроможність ресурсного потенціалу забезпечити стійкість підприємства проти впливу зовнішнього середовища та його внутрішня гнучкість (адаптованість);

– організаційні та управлінські процеси на підприємстві, спрямовані на розвиток ключових компетенцій, інтеграцію усіх видів діяльності; конкурентне середовище, особливо ключові компетенції конкурентів та їх ресурси.

Розглянувши різні позиції поняття «стратегічний потенціал» ми прийшли до висновку, «стратегічний потенціал», це – потенціал, який визначається потенційними можливостями підприємства – його власними ресурсним забезпеченням та ресурсами зовнішнього середовища, його збалансованістю та адаптованістю до обраних стратегій розвитку підприємств [3].

Список використаних джерел:

1. Гудзинський О.Д., Судомир С.М., Гуренко Т.О. Менеджмент підприємницької діяльності: навч. посібник 2-е перевид. і допов. К. : ІПК ДСЗУ, 2011. 322 с
2. Гудзинський О.Д., Судомир С.М., Гуренко Т.О. Управління формуванням конкурентоспроможного потенціалу підприємств (теоретико- методологічний аспект): [монографія]. К.: ІПК ДСЗУ, 2010. 212 с.
3. Нестеренко С.А. Теоретико-методологічні підходи щодо визначення сутності «стратегічний потенціал» в економічній літературі. Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки. 2017. № 1. С. 295.
4. Thompson A.A. Strategic Management: Concept and Cases. 4-th ed. University of Alabama, Texas: Business Publication Inc., Plano, 1987. 568 p.

УДК: 338.432:636.082

Гурська І. С., канд. екон. наук, доцент

Патіота А. С., студентка

ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»

Бережани, Україна

ТВАРИННИЦТВО: СТАН ГАЛУЗІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Анотація: В статті проаналізовано тенденції розвитку галузей тваринництва та особливості сільськогосподарських тварин, що сконцентровані в аграрних господарствах Тернопільської області. Авторами розглянуто проблеми виробництва, заготівлі та реалізації продукції тваринництва, які знижують ефективність виробництва і якість одержаної продукції. Доведено, що державна підтримка та застосування інноваційних технологій є необхідними заходами розвитку галузей тваринництва, які позитивно впливатимуть на формування інфраструктури та відповідних соціально-економічних умов на селі.

Ключові слова: розвиток, галузі тваринництва, виробництво, рентабельність, ціна, реалізація, державна підтримка.

Hurska I. S., PhD (Economic Sciences), associate professor

Patiota A.S., student

SS NULES of Ukraine “Berezhany Agrotechnical Institute”

Berezhany, Ukraine

STOCKBREEDING: THE STATE OF INDUSTRY AND PERSPECTIVES OF ITS DEVELOPMENT

Abstract. The article analyzes the tendencies of development of branches of livestock breeding and peculiarities of agricultural animals concentrated in agrarian farms of the Ternopil region. The authors consider the problems of production, harvesting and sale of livestock products,

which reduce the efficiency of production and the quality of the products obtained. It is proved that state support and application of innovative technologies are necessary measures for the development of livestock sectors that will positively influence the formation of infrastructure and corresponding socio-economic conditions in the countryside.

Key words: *development, livestock industry, production, profitability, price, implementation, state support.*

Галузь тваринництва становить значну частку сфери матеріального виробництва АПК та відіграє одну з основних ролей розвитку національного господарства країни. Від ефективного розвитку галузі тваринництва безпосередньо залежить рівень забезпеченості населення необхідними продуктами харчування. Однак сучасний стан галузі не відповідає її потенційним можливостям і потребує додаткової уваги з боку сільськогосподарських товаровиробників та держави.

Проблемі розвитку виробництва продукції тваринництва в аграрних формуваннях України досліджують вітчизняні науковці: Васильчак С.В., Ільчук М.М. [3,4], Коновал І.А. [4], Кирилюк О.Ф. [4], Ксьонжик І.В. [5], Федуняк І.О. [2] та інші вчені-економісти. У працях цих дослідників відображено теоретичні та практичні аспекти розвитку галузі тваринництва. Проте, незважаючи на наявність значної кількості наукових праць у даному напрямку, питання становлення і розвитку тваринницької галузі не втрачають своєї актуальності.

Для розвитку галузі тваринництва повинен ефективно працювати увесь ланцюг «виробництво – переробка – збут». Важливим елементом у цій системі має стати науково-дослідна робота та впровадження розробок у сферу виробництва. Окрім того, адекватно мають працювати і сфери, що забезпечують сільськогосподарське виробництво фінансовими та виробничими ресурсами. За досліджуваний період 2012-2017 рр. у всіх категоріях господарств виробництво м'яса (в забійній вазі) у 2017 р. склало 78,9 тис. т, що на 17,4 тис. т більше порівняно з 2011 р. Позитивним є нарощування виробництва яєць – на 68,7 млн. шт. Слід зазначити, що найвище виробництво яєць за досліджувані роки в сільськогосподарських підприємствах зафіксовано у 2016 р. (289,8 млн. шт.). Збільшення виробництва продукції птахівництва пов'язане з більш швидкою окупністю витрат через вищий коефіцієнт оборотності оборотних засобів порівняно з іншими галузями тваринництва (табл. 1.).

Виробництво молока в аграрних формуваннях у 2017 р. проти 2012 р. збільшилося на 28,6 тис. т, що зумовлено зростанням продуктивності корів. Одним із дієвих засобів підтримки галузі тваринництва стала державна бюджетна дотація за утримання та збереження молодняку великої рогатої худоби, метою якої є сприяння нарощенню поголів'я дійного стада [4].

Таблиця 1

**Виробництво продукції тваринництва за категоріями господарств у
Тернопільській області***

Показники	Роки						Відхилення (+/-) 2017 р. до 2012 р.
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Усі категорії господарств							
М'ясо, тис. т	61,5	72,3	79,7	80,3	77,6	78,9	17,4
у живій масі							
у забійній масі	40,5	47,6	53,9	55,1	52,6	53,6	13,1
Молоко, тис. т	459,6	485,9	480,6	460,7	453,5	451,4	-8,2
Яйця, млн шт.	414,3	427,7	432,8	489,9	539,3	483,0	68,7
Сільськогосподарські підприємства							
М'ясо, тис. т	16,5	24,4	32,1	33,0	30,5	31,1	14,6
у живій масі							
у забійній масі	11,3	16,7	22,6	23,6	21,7	22,1	10,8
Молоко, тис. т	44,2	48,5	52,8	58,8	63,7	72,8	28,6
Яйця, млн шт.	167,1	179,3	179,6	238,4	289,8	238,7	71,6
Господарства населення							
М'ясо, тис. т	45,0	47,9	47,6	47,3	47,1	47,8	2,8
у живій масі							
у забійній масі	29,2	30,9	31,3	31,5	30,9	31,5	2,3
Молоко, тис. т	415,4	437,4	427,8	401,9	389,8	378,6	-36,8
Яйця, млн шт.	247,2	248,4	253,2	251,1	249,5	244,3	-2,9

*Джерело: проаналізовано на основі даних [1].

Слід зазначити, що нестабільна цінова кон'юнктура аграрного ринку є одним з основних чинників, що впливають на економічні результати діяльності сільськогосподарських підприємств. Нині особливо актуальними залишаються питання розробки комплексу заходів щодо [4]: пом'якшення диспаритету цін і компенсації фінансових витрат сільськогосподарським товаровиробникам при придбанні енергоресурсів переважно за рахунок вітчизняного товаровиробництва, а також для активізації імпортозаміщення; зростання обсягів продукції рослинництва для задоволення зростаючого попиту на корми з боку вітчизняного тваринництва; подолання вузьких місць у кадровому забезпеченні програм розвитку тваринництва; створення ефективної системи наукових досліджень і інформаційного забезпечення, ухвалення економічних і технологічних рішень у сільському господарстві та переробній промисловості; вдосконалення інституціональних форм організації тваринництва, розвиток малого підприємництва.

За досліджуваний період ціни реалізації продукції тваринництва мають тенденцію до варіювання (табл. 2). Так, ціни реалізації худоби та птиці у 2017 р. порівняно із 2016 р. знизилися на 95,1 %, а молока та яєць зросли відповідно на 7,9 % та 7,5 відсотки.

Таблиця 2

**Динаміка середніх цін та їх індексів реалізації основних видів
продукції тваринництва аграрними формуваннями Тернопільської
області***

Вид продукції	Роки					
	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Худоба та птиця (у живій вазі), грн/т	14291,4	13519,7	16480,8	9630,9	22005,1	29359,9
Індекси цін реалізації (до попереднього року), %	114,2	94,6	121,9	58,4	228,5	133,4
Молоко та молочні продукти, грн/т	2690,6	3444,2	3735,2	4722,7	5692,5	7308,0
Індекси цін реалізації (до попереднього року), %	86,7	128,0	108,4	126,5	120,5	128,4
Яйця, грн/тис. шт.	531,3	598,0	665,5	1069,6	1087,9	1188,1
Індекси цін реалізації (до попереднього року), %	118,5	112,6	111,3	160,7	101,7	109,2

*Джерело: проаналізовано на основі даних [6, 7].

Результативним показником роботи підприємства є і рентабельність. Вона показує те, що кошти, одержані від реалізації продукції (робіт, послуг), не тільки відшкодовують затрати на їх виробництво, а й приносять прибутки. Показники рентабельності більш повно, ніж прибуток, характеризують остаточні результати господарювання, тому що їх величина показує співвідношення ефекту з наявними або використаними ресурсами. Показник рівня рентабельності дуже часто використовують для оцінювання і аналізу економічної ефективності.

На базі показників рівня рентабельності продукції тваринництва встановлюються відповідні рівні закупівельних цін, обсяги та напрями державної підтримки галузі. Виробництво продукції тваринництва у 2017 р. було прибутковим, за винятком виробництва птиці на м'ясо рівень збитковості якого склав – (-26,1 %). (рис.1).

Рівень рентабельності тваринництва за період з 2012 р. по 2017 р. значно змінювався, показник як зростав, так і зменшувався. У 2017 р. рівень рентабельності становив: велика рогата худоба на м'ясо – 7,1 %; свині на м'ясо – 7,4 %; молоко – 16,8 %; яйця – 28,5 відсотки.

До основних проблем галузі тваринництва належать: низька якість продукції, особливо молока; невідповідність стандартів європейському рівню; відсутність цивілізованої ринкової інфраструктури; неконтрольований імпорт; використання застарілих технологій та обладнання; слабкий рівень ветеринарного забезпечення; наявність неефективних каналів реалізації продукції, що пов'язано з недосконалістю інфраструктури аграрного ринку.

Важливим напрямом розвитку галузі тваринництва є забезпечення та оновлення основними і технічними засобами аграрні формування, а

господарства населення мінідоїльними установками та сучасними системами зберігання й охолодження молока та м'яса. Останнє прямо відображається на досить значній різниці у закупівельних цінах на сировину, яку приймають від підприємств і домогосподарств.

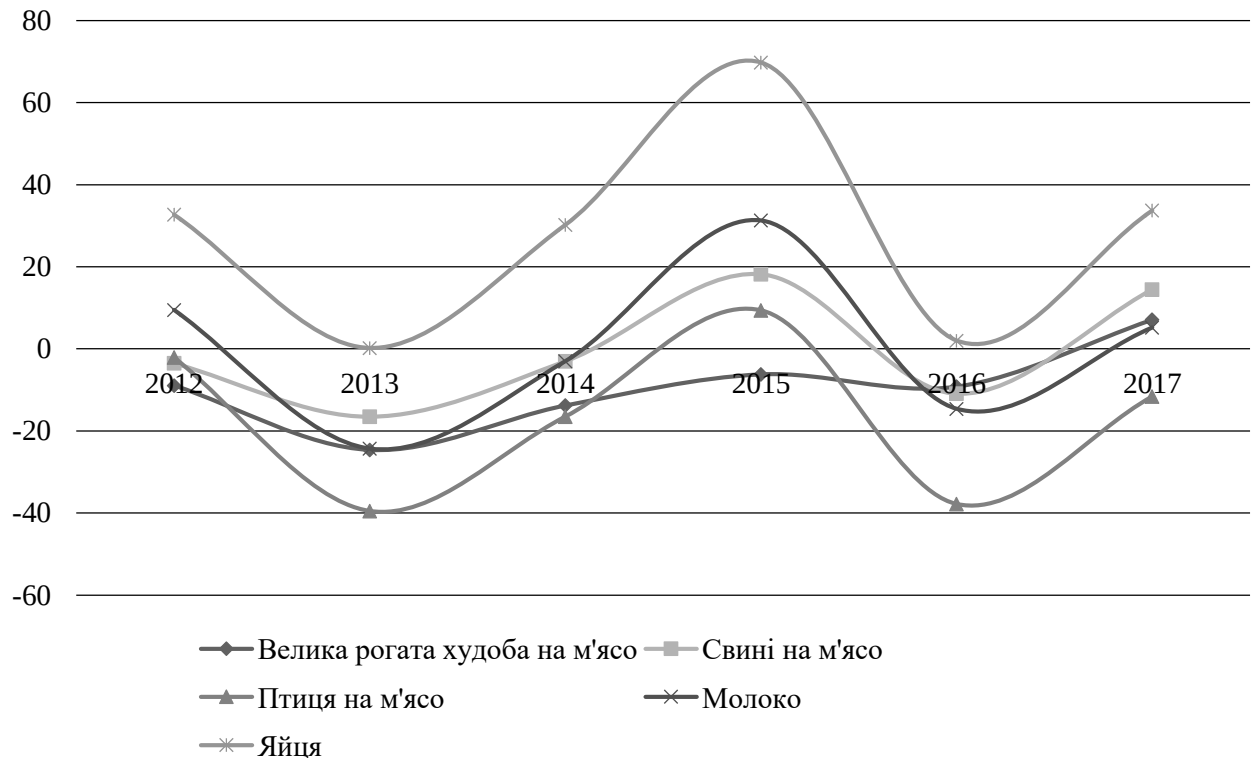

Рис. 1. Рівень рентабельності виробництва продукції тваринництва в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області, % [7].

Одну з основних ролей у забезпеченні стабільного розвитку галузі тваринництва відіграє якісна державна підтримка, яка є складовою системи державного регулювання. Основними напрямками державного регулювання галузі тваринництва слід вважати: удосконалення цінової політики; розвиток ринкової інфраструктури; податкове стимулювання; подолання монополії у сфері збуту продукції; страхування продукції; здійснення кредитної підтримки товаровиробників; стимулювання розвитку інноваційних структур з виробництва продукції тваринництва, конкурентоздатної на зовнішньому ринку.

Проведені досліджень розвитку галузі тваринництва в Тернопільській області дають підстави стверджувати про необхідність застосування в даній галузі інноваційних заходів, які передбачають нарощування поголів'я худоби і птиці, особливо маточного, що забезпечить розширене відтворення стада. Економічне стимулювання розвитку тваринництва в аграрних формуваннях має здійснюватися в умовах вільного ціноутворення в поєднанні з державним регулюванням, а також впровадження контрактної системи заготівлі

тваринницької продукції між товаровиробниками і переробними підприємствами.

Список використаних джерел:

1. Виробництво продукції тваринництва в 2017 році: [стат. зб.]. Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2017. 32 с.
2. Гурська І.С., Федуняк І.О. Перспективи розвитку молочної галузі в Тернопільській області. *Агросвіт*, 2016. № 10. С. 3-7.
3. Ільчук М.М., Гурська І.С. Ефективне функціонування аграрних підприємств на ринку молока: монографія. Бережани: ПП «Яна», 2012. 253 с.
4. Ільчук М.М., Коновал І.А., Кирилюк О.Ф., Гурська І.С. Формування попиту і пропозиції на ринках основних видів тваринницької продукції: монографія. Київ: ЗАТ «Нічлава», 2012. 363 с.
5. Ксьонжик І.В. Тваринництво: розвиток та перспективи залучення фінансових ресурсів. *Облік і фінанси АПК: міжнародний науково-виробничий журнал*. К. 2012. С. 93-95.
6. Реалізація продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами у 2017 році: [стат. зб.]. Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2018. 34 с.
7. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2017 рік: [стат. зб.]. Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2018. 443 с.

УДК 338.48:330.34.01:631.115.8

Замора Оксана Ігорівна

к.е.н., доцент ВП НУБіП України

«Бережанський агротехнічний інститут», Бережани, Україна,

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Розглянуто теоретичні основи розвитку сільського зеленого туризму, досліджено основні теорії туризму, моделі сприйняття туристичного простору, основні положення концепцій зеленого туризму. В статті представлено рекомендації для підвищення рівня розвитку сільського зеленого туризму в регіонах та збільшення ефективності функціонування підприємств досліджуваного туризму

Ключові слова: сільський зелений туризм, розвиток, регіон, концепція, теорія, модель, пріоритети та ін.

Zamora O.I.

Candidate of Economic Sciences, Docent,

Associate Professor at the Department of Economics of Enterprise,

Separated subdivision of NULES of Ukraine «Bereshany Agrotechnical Institute»

Berezhany Ukraine

DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL GREEN TOURISM: THEORETICAL ASPECTS

Abstract. The theoretical bases of development of rural green tourism are considered, the main theories of tourism, the model of perception of the tourist space, the main provisions of the concepts of green tourism are researched. The article presents recommendations for increasing the level of development of rural green tourism in the regions and increasing the efficiency of functioning of the enterprises of the studied tourism.

Key words: rural green tourism, development, region, concept, theory, model, priorities, etc.

Дослідження розвитку сільського зеленого туризму та процесів стимулювання підприємництва у цій сфері можна розподілити на теоретичні, пов'язані з напрацюванням науково-методичних засад територіальної

організації використання природно-ресурсного потенціалу сільського зеленого туризму, та прикладні, основною метою яких є створення рекомендацій для підвищення рівня розвитку сільського зеленого туризму в регіонах та збільшення ефективності функціонування підприємств досліджуваного туризму.

Сільський зелений туризм – явище для України, яке трактується по-різному. У науковій літературі, як і на практиці, дані види туризму часто ототожнюються, при тому що вони мають як спільні, так і різнопланові риси. Саме тому між фахівцями в сфері туризму не склалося єдиного стандартизованого визначення поняття «сільський зелений туризм». Це пов'язано із різноманітністю наукових концепцій, які розглядають особливості розвитку сільського зеленого туризму. Основними із сукупності понять є: сільський зелений туризм, еко- та агротуризм, відпочинковий туризм, зелений туризм або ж сільський туризм. Різноманітність функціонального призначення «сільського зеленого туризму», відсутність уніфікації із змістовного наповнення обумовлюють необхідність ретельного вивчення та опрацювання стандартизації основної термінології даного виду діяльності.

Регіональний розвиток сільського зеленого туризму базується на основі теорій туризму, регіональної економіки та економіки природокористування. Дослідження теоретичних основ розвитку сільського зеленого туризму дозволить розробити власну концепцію розвитку сільського зеленого туризму в регіоні, визначити найефективніший інструментарій організаційно-економічного механізму стимулювання та підтримки суб'єктів сільського зеленого туризму, а також ефективно, без шкоди для довкілля, розвивати сільський зелений туризм у регіонах України і запобігти руйнівному господарюванню, яке ігнорує соціальні, власне людські потреби і бажання.

Розвиток сільського зеленого туризму в регіонах України з переважанням певних ресурсів тісно пов'язаний зі стадією економічного розвитку, тобто зі стадією піднесення, коли створені сприятливі умови для мобілізації внутрішніх та іноземних інвестицій у розвиток сільського зеленого туризму [2].

Проте, інтенсивний розвиток сільського зеленого туризму в розвинутих країнах світу зумовлений тим, що вони вступили в стадію масового споживання, тобто постіндустріального розвитку. Саме сфера туризму забезпечує понад $\frac{1}{3}$ споживацьких потреб високо розвинутих суспільств постіндустріального періоду розвитку, а це, в свою чергу, збільшує тиск на природно-ресурсний потенціал регіонів, саме на туристичні та рекреаційні ресурси.

У розрізі теорій розвитку сільського зеленого туризму доцільно розглянути теорію периферії в розвитку туризму. Екстраполюючи положення даної теорії на регіони нашої держави, переконуємося, що окремі регіони України теж

можна розглядати як периферійні. Скажімо, Українські Карпати, зокрема їх гірська частина та Південь окупованого Криму, де активно розвивалась сфера саме сільського зеленого туризму, індустріально найменш розвинуті. Хоча, сучасний туризм не можна уявити без досконалої інфраструктури, без розвинутої сфери послуг. Більшість галузей промисловості не сумісні з туристично-рекреаційною діяльністю, тим паче, що така діяльність зумовлює втрату привабливості краю [1]. У такому випадку відпочиваючі відвідують нові малоосвоєні, але туристично привабливі райони, яких потенційно може ставати все менше. Тому, периферійність та її активне використання для розвитку туризму - закономірне суспільне явище.

Важливе значення у розвитку сільського зеленого туризму також має теорія абсолютних переваг у туристичній індустрії. Свою абсолютну перевагу регіон може ще більше посилити інноваційною політикою, яка дозволяє їй створювати специфічні продукти сільського зеленого туризму (питний мед, сон на вулику тощо) і тим самим забезпечувати собі хорошу спеціалізацію в туризмі.

Теорія двох туристичних секторів. За цією моделлю розвиток економіки розглядають системою двох секторів: традиційного сектора з натуральним сільським господарством, яке характерне прихованим перенаселенням і високопродуктивним сектором промисловості міських територій, що поглинає надлишок робочої сили зі сільської місцевості [3].

В Україні теж можна констатувати наявність двох туристичних секторів, зокрема на Одещині, де в період максимального напливу туристів розгортають діяльність не лише офіційні туристично-рекреаційні комплекси, а й дрібні, часто незареєстровані, власники квартир, котрі надають послуги «диким» туристам за помірну плату, заповнюючи певний вакуум у необхідних послугах, що створюється у період піку - максимального напливу відпочиваючих (здебільшого у літній сезон).

Варто зазначити, що останнім часом український уряд все більше намагається спрямувати цей мало контрольований процес у русло офіційного бізнесу (малого). Наприклад, у Карпатах він все більше репрезентується саме як сільський зелений туризм.

Модель сприйняття туристичного простору. Ступінь сприйняття простору сільського зеленого туризму залежить від особливостей природного середовища, транспортної доступності, антропогенного впливу і тому подібне. Унаслідок віддалення від центру умовної системи рівень сприйняття простору поступово зменшується, з огляду на важливу роль транспорту, автор моделі вважає, що схема сприйняття туристичного простору має концентрично-радіальний вигляд, де враховано не лише стан туристичного господарювання, а й попит, сформований відповідно до сприйняття туристами тієї чи іншої

території [4].

Два останні типи теорії сприйняття туристичного простору відповідають інтенсивним етапам освоєння географічного простору, де відбувається накопичення туристичних об'єктів та об'єктів інфраструктури. Туристичний простір сільського зеленого туризму утверджується тоді, коли туристична місцевість формується як центр постійного проживання з винятково туристично-рекреаційною спеціалізацією.

Наявність відповідного природно-ресурсного потенціалу сприяє розвитку сільського зеленого туризму регіонів України, проте лише коректна поведінка туристів, власників туристичного бізнесу і влади може зробити розвиток сільського зеленого туризму ефективним в економічному, екологічному та соціальному відношенні, а також зберегти наявний туристичний та природно-ресурсний потенціал для майбутніх поколінь.

Сільський зелений туризм повинен розвиватися на засадах збереження та відтворення природно-рекреаційних систем, підтримки їх життєздатності та функціональності, раціонального рекреаційного природокористування і доступності цінних рекреаційних ресурсів нині та в майбутньому, що забезпечить умови поліпшення якості життя та здоров'я населення регіону зокрема та країни загалом, зростання його благополуччя, екологічної та економічної безпеки. Такі засади чітко прослідковуються в теоріях сталого розвитку туризму в регіоні, теоріях раціонального використання природно-ресурсного потенціалу територій та теоріях регіональної економіки.

Таким чином, дослідження специфіки функціонування сільського зеленого туризму дозволило запропонувати концептуальну модель регіонального розвитку підприємництва у сфері сільського зеленого туризму та як наслідок регіону, у відповідності до якої сільський зелений туризм має розглядатись із позицій підвищення рівня сталого розвитку регіонів України шляхом стимулювання підприємництва сільського зеленого туризму в регіонах, а також формуванням туристичного продукту, створеного з використанням природно-ресурсного потенціалу сільської місцевості.

Список використаних джерел:

1. Волошин І.М., Матвійчук Л.Ю., Ненько К.В. *Туристичні ресурси України з атласом туристичних мандрівок : довідкове видання*. Львів: ЛДУФК, 2015. 437 с.
2. Гоблик В.В. *Формування транскордонних туристичних кластерів як пріоритетний напрям розвитку прикордонних регіонів України*. Економічний форум. Наук. ж-л. Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2015. №3. 346 с. С. 117-123.
3. Іванова В.Г. «Сільський туризм» як категорія науки адміністративного права та законодавства України. *Право і суспільство*. 2010. №3. С. 119-125.
4. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. *Туристичні ресурси України*. К.: Альтерпрес. 2007. 369 с.

УДК 336.2

*Мунасипова М.Е., к.э.н., и.о. доцент программы
«Финансы и бухгалтерский учет»*

*Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави
Туркестан, Республика Казахстан*

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И КРИТЕРИИ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

***Аннотация.** В данной статье раскрыто экономическое содержание малого предпринимательства. Приведены характеристики МСБ и обоснована необходимость развития малых предприятий для решения социальных проблем в стране. Описаны проблемы, сдерживающие развитие МСБ.*

***Ключевые слова:** малый и средний бизнес, экономическая политика, реформы, программы развития, социальная направленность.*

*Munassipova M. E., PhD, Assist Prof.
program «Finance and Accounting»,*

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkistan, Republic of Kazakhstan,*

ECONOMIC CONTENT AND CRITERIA OF SMALL ENTREPRENEURSHIP

***Abstract.** This article reveals the economic content of small businesses. The characteristics of SMEs are presented and the need for the development of small enterprises to solve social problems in the country is justified. Also, the problems constraining the development of SMEs are described.*

***Keywords:** small and medium business, economic policy, reforms, development programs, social orientation*

Рассматривая феномен предпринимательства и признавая, его ведущую роль в экономике и обществе, современные исследователи считают, что изучение предпринимательства началось ещё в XVII веке.

Между тем существуют различные точки зрения, определяющие сущностное содержание малого предпринимательства как особого экономического феномена. Мировой банк ещё в середине 70-х годов установил, что в 75 странах использовалось до 50 определений малого предприятия.

Международная организация труда для всех групп стран использует градации малых предприятий, предложенных ОЭСР. Согласно этой градации, к малым и средним предприятиям в несельскохозяйственном секторе отнесены те, на которых занято: до 19 человек - «очень малые»; до 99 человек – «малые»; от 100 до 499 человек – «средние»; свыше 500 – «крупные»[1]. Предприятия не только количественно, но и качественно разнообразны: семейные, надомные промыслы, кустарные и микро предприятия, индивидуальные предприниматели. Таким образом, система градации малых предприятий зависит от национальных, производственных традиций, отраслевой культуры экономики государства.

В исследованиях казахстанской экономической науки выделяют два неперенных признака малого предприятия: принадлежность предприятия определенному собственнику и независимое управление (свобода

предпринимательской деятельности). При этом источниками происхождения доходов предпринимателя являются: владение собственностью, использование труда и оказание услуг. Разнообразие малых собственников характеризует одна общая черта-обладание капиталом малого масштаба.

Предпринимательская деятельность в современный период осуществляется в Казахстане в условиях первичной спецификации прав собственности, что не стимулирует быстрого роста малого предпринимательства. В частности, данное обстоятельство подтверждается в связи с земельными отношениями, складывающимися сегодня в республике. В стране, где половина населения проживает в сельской местности, имеющей сегодня самые низкие доходы и где в полной мере, и в особенности в социальном отношении, способно себя проявить малое предпринимательство, проблема практической реализации прав собственности имеет сегодня приоритетное значение. Также слабо развиты законодательные и традиционные нормы, правила ремесленного, индивидуализированного труда, как в городах, так и в сельской местности. К тому же общеизвестно, что институт предпринимательства ещё не адекватен мировой практике.

Таким образом, необходимым условием эффективной работы является точное определение, или «спецификация» прав собственности. Чем яснее определены и надежнее защищены права собственности, тем теснее связь между действиями экономических агентов и их благосостоянием.

Обладая правом собственности, предприниматель стремится к использованию своих ресурсов для роста благосостояния. Законное право владения собственностью позволяет предпринимателю использовать доходы от использования ресурсов в инвестиционной деятельности. Распоряжаясь и владея собственностью по своему выбору, предприниматели получают возможность приобретать необходимые ресурсы, что приводит к переливу ресурсов в тех направлениях, где они будут наиболее эффективно использованы.

Начальный этап малого предпринимательства практически не отличается от мировых тенденций. Но в то же время нельзя отрицать, что без опыта работы, пусть и негативного невозможно обрести прочные знания, концепции. Отрадно то, что малые предприятия, являясь передовыми формами, обретают специфические традиции. В этой связи, сегодня на первый план выходят такие личностные качества предпринимательства как творчество, способность рисковать, постоянный поиск, способность к самореализации и самоутверждению, достигаемые с помощью современных знаний и образования.

Проявление творческого потенциала малого предпринимательства находится в прямой зависимости от состояния внешней среды. К тому же

малые масштабы деятельности предполагает особую уязвимость и высокий уровень риска. В трансформационных условиях предпринимательская деятельность сопровождается повышением риска, обусловленным главным образом неравновесным состоянием неопределенностью экономической ситуации и отсутствием практического опыта в этой области. С развитием рыночных отношений предпринимательскую деятельность в нашей стране приходится осуществлять в условиях нарастающей неопределенности ситуации и изменчивости экономической среды. То есть возникает неясность и неуверенность в получении ожидаемого конечного эффекта и потому возрастает риск, опасность неудачи, непредвиденных потерь.

Неоптимальная среда препятствует развитию предпринимательской деятельности. В этой связи предпринимательство определяется «как процесс самообновления и самоорганизации индивидуумов и предприятий, осуществляемый во взаимодействии с микро и макро средой их функционирования». При этом целью предпринимательской деятельности обозначается «максимизация возможностей предпринимателя удовлетворять комплекс его социально-экономических потребностей в рамках неравновесного динамичного баланса противоречивых социально-экономических интересов участников этого процесса»[2].

Таким образом, малый бизнес выполняет не только экономические функции, оно теснейшим образом связан со всеми сферами жизнедеятельности общества.

Роль малого бизнеса в экономике государства определяется следующими моментами: во-первых, как уже отмечалось, малый бизнес обеспечивает необходимую мобильность в условиях рынка, создает глубокую специализацию и кооперацию, без которых немыслима его высокая эффективность; во-вторых, он способен не только быстро заполнять ниши, образующиеся в потребительской сфере, но и сравнительно быстро окупаться; в-третьих, создавать атмосферу конкуренции и в-четвертых (и это, пожалуй, самое главное), он создает ту среду и дух предпринимательства, без которых рыночная экономика невозможна.

Сектор экономики малого предпринимательства способен поглощать растущий массив свободной рабочей силы по причине следующих характерных особенностей:

- он способен быстро создавать новые рабочие места низкой капиталоемкости: затраты капитала в расчете на одно рабочее место в нем существенно ниже, чем в крупных производствах.
- здесь более низкое техническое строение капитала, т.е. на единицу используемых средств производства приходится больше единиц живого труда, чем на крупных предприятиях.

- отсутствуют усложненные управленческие структуры, что облегчает организационный процесс образования малого предприятия.
- он притягателен для деятельных людей, ибо предоставляет значительные возможности для проявления инициативы, творческой активности.
- здесь широко распространены гибкие условия труда и найма (неполный рабочий день или неделя, скользящий график труда, совместительство и т.п.).
- малое предприятие может функционировать на принципах исполнения лишь части процесса производства или услуг, чем удешевляет и убыстряет продвижение продукта к потребителю[3].

В современных условиях модифицируются и мотивационные доминанты: на смену гибкости, маневренности, устойчивости в рамках локального рынка товаров и услуг, приходят мотивы межфирменного конкурирования на рынках инновации, рыночной власти в транснациональном переливе факторов производства.

Вместе с тем, несмотря на заявление ответственных лиц о том, что развитие малого бизнеса в настоящее время приобрело динамичный и поступательный характер, малое предпринимательства в экономике республики все ещё не выполняет ведущей роли не занимает места, адекватного его возможностям. В этой связи, представляется целесообразным выявить предпосылки, тенденции и особенности развития малого предпринимательства в Казахстане в зависимости от условий его функционирования и специфики современной экономической ситуации.

Список использованной литературы:

- 1.Международная организация труда. <https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/>
2. Окаев К.О. и др. Предпринимательство в Республике Казахстан: Учебное пособие. Алматы: Экономика, 2009. 35с.
3. Лапуста М. Г., Старостин Ю.Л. Малое предпринимательство: Учебник. Москва, 2005.

УДК: 332:122(477)

Жибак М. М.

*д.е.н., професор, професор кафедри економіки підприємства ВП НУБіП України
«Бережанський агротехнічний інститут»*

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Анотація: У статті розглянуто проблеми та визначено особливості розвитку сільських територій України. Обґрунтовано заходи щодо поліпшення соціального та економічного становища на селі, підвищення ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання. Доведено, що однією з позитивних ознак розвитку села є поширення агротуризму.

Ключові слова: сільські території, сільськогосподарське виробництво, розвиток, агротуризм.

Zhybak M.M.

*Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economics of Enterprise VB
SS NULES of Ukraine "Berezhansky Agrotechnical Institute"
Berezhany, Ukraine*

MODERN TRENDS FOR THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL TERRITORIES

Abstract. *The article deals with the problems and features of the development of rural areas of Ukraine. The measures for improving the social and economic situation in the countryside, improving the efficiency of agricultural enterprises of all forms of ownership and management are substantiated. It is proved that one of the positive signs of rural development is the extension of agro-tourism.*

Key words: *rural territories, agricultural production, development, agrotourism.*

Розвиток села і сільськогосподарського виробництва останніми роками набувають дедалі більшої актуальності, що спричинені поглибленням кризового становища в економічній та соціальній сферах національної економіки. Основними чинниками, що вказують на проблеми розвитку сільських територій є: низький рівень життя сільського населення, деградація і вимирання сіл, нерозвиненість соціальної і виробничої інфраструктури.

Розвиток сільських територій та вирішення їх проблемних питань розкрито у дослідженнях таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як Э. Фрейзер [2], В. Гейця [1], О. Бородіної [1], І. Прокопи [1], Б. Пасхавера, П. Саблука, В. Юрчишина, М. Барановського, О. Павлова, А. Третьяка, К. Якуби, М. Орлатого.

У соціально-економічній сфері України сільські території займають особливе місце. На них проживає третина населення нашої держави і припадає 90 % її площі. Тут зосереджено 41,6 млн га сільськогосподарських угідь. Саме тому проблеми розвитку сільських територій є одним із основних пріоритетів державної політики України.

Розвиток сільських територій сьогодні характеризується загостренням низки проблем, зокрема демографічна криза, занепад соціальної інфраструктури, безробіття та бідність, а головне – перехід власності на землю до іноземних інвесторів.

Сталий розвиток сільських територій можна забезпечити шляхом відродження сіл та їх комплексного облаштування об'єктами соціальної інфраструктури. Разом з тим, в умовах розширення світогосподарських зв'язків України на шляху до євроекономічної інтеграції потребують відповідних змін погляди на соціальний розвиток села і в нашій країні. Необхідно сприймати та переймати світові стандарти щодо формування добробуту населення. Всі повинні усвідомити, що без розвитку села (тобто без розвитку територій) добробут держави неможливий, коли в ній розвивається лише центр і не розвиваються території. Це зумовлено тим, що основою приросту багатства кожної держави, а отже – ефективності виробництва є земля. Крім того,

одержана в сільському господарстві продукція на одну грошову одиницю дає роботу понад 12 од. в інших сферах. Результатом цього є розв'язання в країні проблеми забезпечення людей робочими місцями, створення належного рівня їхнього життя. Цивілізовані країни це давно усвідомили, і тому турбота про розвиток сільського господарства тут є загальновідомою. З огляду на це ресурс землі в них є вагомішим порівняно з іншими видами ресурсів (з урахуванням якого там будуються економічні правила гри), аграрна сфера давно стала невід'ємною складовою економічної діяльності держави.

До основних особливостей сучасного розвитку сільських територій слід віднести:

- зменшення кількості сільського населення;
- значна міграція трудових ресурсів в країни ближнього і далекого зарубіжжя;
- руйнування соціальної бази та інфраструктури;
- переваги особистих господарств населення у питомій вазі виробництва сільськогосподарської продукції;
- інтенсивний розвиток агротуризму;
- непрограмований стихійний розвиток сільських територій.

В свою чергу оцінка рівня соціально-економічного розвитку сільських територій має репрезентувати інформацію про поточне її становище шляхом розрахунку певних індикаторів. Економічним критерієм розвитку сільської території є здатність підприємницьких структур, що тут функціонують, в умовах вільної конкуренції забезпечувати виробництво продукції згідно з ринковим попитом. Її реалізація впливає на задоволення споживчих потреб населення сільської території, визначає рівень економічної вигоди господарюючих суб'єктів та рівень добробуту сільських жителів.

Однією з позитивних ознак розвитку села є поширення агротуризму, який є достатньо перспективною формою, оскільки створює великі шанси для поліпшення життя не тільки селян, а й всього суспільства. Розвиток такого виду туризму не потребує великих затрат, що є очевидним позитивом для власників приватних осель. Звідси й невисока вартість послуг. До того ж подальша розбудова інфраструктури відпочинку на селі дозволить подолати сільське безробіття, котре в регіоні набуло загрозливих масштабів. Особливо вигідно це з огляду на те, що селяни отримують змогу збувати продукцію своїх підсобних господарств відразу на місці – для приготування їжі у приватних готелях та закладах громадського харчування.

В Україні практично всюди існують можливості для здійснення агротуристичної діяльності. Однак розвиток агротуризму є особливо актуальним для Західного регіону, що охоплює територію заповідників «Медобори», «Товтри», Прикарпаття, Гірських Карпат. Ця територія

відзначається низьким рівнем індустріалізації, малою часткою зайнятих поза сільським господарством, великим безробіттям, невисокими доходами населення (які мають вільні помешкання для прийому гостей).

Надзвичайну стурбованість сьогодні викликає екологічний стан навколишнього середовища в Україні і, в першу чергу, це стосується земельних ресурсів – найважливішого чинника існування біосфери і соціально-екологічного розвитку суспільства.

Сьогодні в Україні лише один з кожних 10 га сільськогосподарських угідь має більш-менш задовільний екологічний стан, широко розповсюджена водна і вітрова ерозії ґрунтів, а площі рекультивації порушених земель багаторазово скоротились.

Поліпшення соціального та економічного становища на селі вимагає насамперед здійснення комплексних ринкових перетворень в аграрному секторі країни та заходів діяльності сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, зокрема:

- вироблення дієвих економічних механізмів стимулювання та підтримки розвитку аграрного виробництва в ціновій, кредитній, податковій політиці та відповідного інституційного забезпечення ринкових перетворень;
- розвиток механізмів залучення в сільське господарство капіталу промислових підприємств, фінансових та сервісних структур шляхом організації великотоварного агропромислового виробництва;
- впровадження ринкових механізмів регулювання цін на аграрних ринках, скорочення числа посередницьких ланок між сільгоспвиробником та кінцевим споживачем його продукції;
- посилення антимонопольного контролю за цінами на матеріально-технічні ресурси, енергоносії і послуги, що надаються сільськогосподарським товаровиробникам з метою оптимізації їхніх витрат;
- заохочення, в тому числі – з використанням змішаного інвестування, розвитку інфраструктурних елементів аграрного ринку: постачально-збутових систем, транспорту сільськогосподарської продукції, засобів нагромадження та зберігання сільськогосподарської сировини;
- заохочення розвитку малого бізнесу в сферах виробництва та переробки сільськогосподарської продукції;
- сприяння розвитку територіальних підприємницьких мереж (регіональних кластерів) у сільських регіонах, орієнтованих на матеріально-технічне постачання сільськогосподарського виробництва та переробку, зберігання та збут рослинної і тваринної продукції.

Перспектива розвитку сільських територій в Україні вирішальною мірою залежить від можливого рівня розвитку сільського господарства та підтримки державою цього процесу. А вже від рівня розвитку економіки сільських

територій залежатиме й рівень вирішення соціальних проблем, а також рівень екології та збереженості і покращення природних ресурсів.

Список використаних джерел:

1. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наукова доповідь / За ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи. К., Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2012. 56 с.
2. Э. Фрейзер «Кто владеет землями Украины?» [Електронний ресурс]: Інтернет-журнал «ЛІВА.com.ua» Режим доступу: <http://liva.com.ua/landgrabagricultural>.

УДК 331.215.53

С.С. ЇДЫРЫС¹

д.э.н. профессор

М.М.ДЖУНУСБЕКОВ¹

доктарант экономических наук

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи, Туркестан

ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация. В статье были выделены основные этапы тарифного регулирования оплаты труда в за период независимого развития с выделением характерных черт и особенностей каждого из них. Было установлено, что законодательная регламентация условий тарифной оплаты труда в Казахстане за весь период независимости претерпела существенные изменения. Практически полное государственное регулирование данного элемента на первом этапе сменилось предоставлением широкой самостоятельности предприятиям предпринимательского сектора экономики в 1997-2000 годах. В дальнейшем произошел обратный поворот в сторону усиления роли государства в данном направлении. В результате на сегодняшний день регулирование тарифной оплаты представляет собой сочетание самостоятельности хозяйствующих субъектов в данном направлении с элементами законодательных ограничений.

Ключевые слова: заработная плата, тарифная система, тарифная сетка, тарифная ставка.

Ydyrys, S.S., Doctor of economics, Professor,
Department of Economics and Finance.

Junusbekov M.M. PhD,
Department of Economics and Finance.

Kh.A. Yassawi University, Turkestan, Kazakhstan.

LEGISLATIVE REGULATION OF WAGES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN FOR THE YEARS OF INDEPENDENCE

Abstract. The articles highlighted the main stages of the tariff regulation of wages for the period of independent development, highlighting the characteristics and characteristics of each of them. It was found that the legislative regulation of the conditions of tariff wages in Kazakhstan for the entire period of independence has undergone significant changes. The almost complete state regulation of this element at the first stage was replaced by the granting of broad independence to enterprises of the business sector of the economy in 1997-2000. Later, a reverse turn took place in the direction of strengthening the role of the state in this direction. As a result, today the regulation of tariff payment is a combination of the independence of economic entities in this direction with elements of legislative restrictions.

Keywords: salary, tariff system, tariff scale, tariff rate.

В начальный период независимого развития в республике тарифное регулирование оплаты труда регламентировалось Кодексом законов о труде

бывшей Казахской ССР. Отличительной его особенностью являлось сохранение патерналистских тенденций, существовавших в период командно-плановой экономики. В данном законодательном акте отмечалось, что оплата труда рабочих и служащих производится по тарифным ставкам и схемам должностных окладов, утверждаемым в централизованном порядке [1]. Одновременно сохранялась повышенная оплата труда на тяжелых работах, работах с вредными и опасными условиями труда, а также за работу в местностях с неблагоприятными природно-климатическими условиями.

В рамках данного законодательного акта Кабинетом Министров Республики Казахстан было принято постановление «О новых условиях оплаты труда на основе Единой тарифной сетки для всех категорий работников народного хозяйства» от 20 октября 1992 года № 888 [2]. Данным постановлением была утверждена 21-разрядная Единая тарифная сетка, предусматривающая установление жестко установленных тарифных коэффициентов к каждому тарифному разряду и величины тарифной ставки 1 разряда (наименее сложного труда). Для всех профессий рабочих в этой сетке отводилось 8 первых тарифных разрядов, остальные предназначались для руководителей и специалистов. Отраслевые особенности регулировались специально установленными поправочными коэффициентами. Другими словами, в этот период сохранялась жесткая централизованная система тарифной оплаты труда.

Такая система сохранялась до 1997 года, когда постановлением Правительства Республики Казахстан «О совершенствовании организации оплаты труда в Республике Казахстан» от 6 февраля 1997 года было установлено, что предприятия материальной сферы независимо от формы собственности вопросы оплаты труда решают самостоятельно на основе коллективных договоров [3, с. 39]. Таким образом, Единая тарифная сетка работников стала не обязательной, а рекомендательной.

Новый этап в реформировании тарифной оплаты труда работников связан с введением в действие в 2000 году Закона Республики Казахстан «О труде в Республике Казахстан». Данным законодательным актом было предписано, что заработная плата работника определяется в зависимости от количества и качества, сложности выполняемой работы [4]. Тем самым законодательно была изменена структура заработной платы. В тарифную часть заработной платы была отнесена только оплата по тарифным ставкам и должностным окладам. В свою очередь, все другие выплаты, включая повышенную оплату за работу во вредных и опасных условиях труда, выплаты по районным коэффициентам, а также другие выплаты компенсационного характера, были отнесены к надтарифной части.

Кроме того, данным законом впервые за годы независимости было установлено, что квалификационные требования к работникам и сложность выполняемых видов работ должны в обязательном порядке устанавливаться на основе единых квалификационных справочников работ и профессий рабочих и квалификационного справочника должностей руководителей, специалистов и служащих.

Новый этап в развитии тарифного регулирования заработной платы начался в 2007 году с введением в действие Трудового кодекса Республики Казахстан. Серьезным новшеством стало введение в практику показателя «Минимальный стандарт оплаты труда», предназначенного для оплаты труда работников, занятых на тяжелых работах, работах с вредными и опасными условиями труда. Данный показатель определялся произведением минимального размера месячной заработной платы, утвержденного законом о бюджете на соответствующий год на повышающий отраслевой коэффициент, устанавливаемый отраслевым соглашением. При этом было установлено, что заработная плата работника, занятого на тяжелых работах, работах с вредными и опасными условиями труда, не может быть ниже величины минимального стандарта оплаты труда.

Для более полного уяснения исследуемого показателя приведем конкретный пример. Так, в 2015 году минимальный размер месячной заработной платы, устанавливаемый законом, составлял 21364 тенге. В отраслевых соглашениях были установлены следующие величины повышающих отраслевых коэффициентов:

- химической промышленности – 1,5;
- в нефтегазодобывающей отрасли – 1,8;
- в электроэнергетике – 2,0.

В результате минимальный стандарт оплаты труда в этих отраслях составил:

- в химической промышленности – 32046 тенге в месяц ($21364 \times 1,5$);
- в нефтегазодобывающей отрасли – 38455 тенге в месяц ($21364 \times 1,8$);
- в электроэнергетике – 42728 тенге в месяц ($21364 \times 2,0$).

Это означает, что тарифная ставка рабочего самого низкого разряда, занятого на тяжелых работах, работах с вредными и опасными условиями труда, должна составлять не менее величины минимального стандарта оплаты труда в соответствующей отрасли.

К новшествам следует отнести и то обстоятельство, что законодательством впервые было установлено требование, в соответствии с которым доля основной (относительно постоянной) заработной платы должна составлять не менее 75% от среднемесячной заработной платы работников [5, с. 363-364]. При этом под основной заработной платой понималась относительно

постоянная часть заработной платы, включающая оплату по тарифным ставкам, должностным окладам, сдельным расценкам, и предусмотренные трудовым законодательством, отраслевым соглашением, коллективным и (или) трудовым договорами выплаты постоянного характера [5, с. 18]. Тем самым, как представляется, трудовое законодательство существенно повышает роль тарифной системы.

В Трудовом кодексе 2007 года было сохранено также условие о том, что квалификационные требования к работникам и сложность видов работ должны устанавливаться только на основе действующего Единого тарифно-квалификационного справочника работ и профессий рабочих, тарифно-квалификационных характеристик профессий рабочих, Квалификационного справочника должностей руководителей, специалистов и других служащих, а также типовых квалификационных характеристик должностей служащих организаций [5, с. 357].

На современном этапе экономического развития тарифное регулирование заработной платы осуществляется на основе Трудового кодекса Республики Казахстан, введенного в действие с 1 января 2016 года. Основные изменения законодательной регламентации тарифной оплаты заключаются в следующем:

- отменен показатель «Минимальный стандарт оплаты труда», предусматривающий, как отмечалось выше, особые условия оплаты труда работников, занятых на тяжелых работах, работах с вредными и опасными условиями труда;
- установлен новый порядок оплаты труда работников, занятых на тяжелых работах, работах с вредными и опасными условиями труда;
- уменьшен размер минимально допустимой дополнительной оплаты за работу в праздничные и выходные дни;
- повышена роль профессиональных стандартов при установлении квалификационных требований к работникам и сложности определенных видов работ;
- усилена роль социального партнерства в определении отдельных элементов тарифной оплаты труда.

Конкретизируя вышеизложенное, можно с достаточной степенью объективности охарактеризовать современное состояние тарифного регулирования заработной платы в республике. Во-первых, в соответствии с законодательством основные элементы тарифной оплаты (тарифные коэффициенты, тарифные ставки, должностные оклады) могут определяться условиями трудового или коллективного договоров, либо актами работодателя (положениями об оплате труда). Во-вторых, отмена показателя «Минимальный стандарт оплаты труда» обусловила введение нового порядка оплаты труда работников, занятых в неблагоприятных условиях труда. Для более полного

понимания данного нововведения представляется целесообразным полностью привести соответствующий раздел Трудового кодекса Республики Казахстан. Пунктом 1 статьи 105 данного законодательного акта отмечено: «Оплата труда работников, занятых на тяжелых работах, работах с вредными и (или) опасными условиями труда, устанавливается в повышенном размере по сравнению с оплатой труда работников, занятых на работах с нормальными условиями труда, путем установления повышенных должностных окладов (ставок) или доплат, размер которых определяется коллективным договором или актом работодателя с учетом отраслевых коэффициентов, классифицирующих условия труда по степени вредности и опасности, определяемых отраслевым соглашением [6, с. 28-29]. Как представляется, приведенная выдержка из законодательства, требует определенного разъяснения, что выражается в следующем:

- работа в неблагоприятных условиях труда применительно к одинаковым профессиям и должностям, должна в обязательном порядке оплачиваться в повышенном размере, по сравнению работниками, занятыми в нормальных условиях;

- размер повышенной оплаты должен устанавливаться только в коллективных договорах или актами работодателя на основе установления повышенных тарифных ставок (должностных окладов) или специальных доплат;

- повышенная оплата устанавливается дифференцированно с учетом отраслевых коэффициентов, классифицирующих условия труда по степени вредности и опасности, определяемых отраслевыми соглашениями в рамках социального партнерства.

Кроме того, в соответствии с программной статьей Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда», в Трудовой кодекс внесено дополнение о том, что квалификационные требования к работникам и сложность определенных видов работ должны устанавливаться на основе профессиональных стандартов, а при их отсутствии – на основе действующих тарифно-квалификационных справочников [6, с. 28]. В рамках реализации данного законодательного требования были разработаны «Правила разработки, введения, замены и пересмотра профессиональных стандартов», утвержденных приказом Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 1035 [7, с. 26-29].

В соответствии с данными Правилами, профессиональные стандарты предназначены для:

- выработки единых требований к содержанию профессиональной деятельности работника, для обновления требований к его квалификации, отвечающих современным потребностям рынка труда;
- решения широкого круга задач в области управления персоналом (разработки системы мотивации и стимулирования персонала, должностных инструкций, отбора, подбора и аттестации персонала, планирования карьеры);
- формирования образовательных программ всех уровней профессионального образования, обучения персонала в организациях (на предприятиях), а также разработки учебно-методических материалов к этим программам;
- проведения оценки профессиональной подготовленности и подтверждения соответствия квалификации специалистов [7, с. 27].

Вместе с тем, несмотря на наличие законодательной и научно-методической базы, на разработка профессиональных стандартов находится на зачаточном уровне. Поэтому на практике установление квалификационных требований к работникам и сложности работ по-прежнему осуществляется на основе тарифно-квалификационных справочников.

Новое трудовое законодательство также усилило роль социального партнерства в установлении тарифных условий оплаты труда. Так, пунктом 5 статьи 153 Трудового кодекса Республики Казахстан оговорено, что в отраслевых соглашения должны предусматриваться положения об основных принципах оплаты труда в отрасли, в том числе установление:

- минимальных тарифных ставок (окладов) в отрасли;
- предельных значений межразрядных коэффициентов;
- единого порядка установления доплат работникам, занятых на тяжелых работах, работах с вредными (или) опасными условиями труда [6, с. 39].

Таким образом, обобщая вышеизложенное, можно выделить основные этапы тарифного регулирования оплаты труда в за период независимого развития с выделением характерных черт и особенностей каждого из них.

Таблица 4.

Характеристика этапов тарифного регулирования оплаты труда в Республике Казахстан.

№ п/п	Этап	Период	Характерные особенности
1.	Этап 1	1992-1997 гг.	1.Централизованное утверждение Единой тарифной сетки, с установлением тарифных коэффициентов и величины тарифной ставки 1 разряда (наименее сложного труда). 2.Регулирование отраслевой специфики специально установленными поправочными коэффициентами. 3.Централизованное установление размеров дополнительной оплаты за работу в неблагоприятных условиях труда и местностях с неблагоприятными

			природно-климатическими условиями.
2.	Этап 2	1997-2000гг.	1.Отмена всех централизованно установленных правил тарифной оплаты труда применительно к предприятиям материальной сферы независимо от формы собственности 2. На основе заключаемых коллективных договоров предприятиям предоставлено право самостоятельно устанавливать размеры тарифных ставок и должностных окладов, дополнительной оплаты за работу в неблагоприятных условиях труда 3.Сохранение централизованного порядка дополнительной оплаты за работу в местностях с неблагоприятными природно-климатическими условиями 4.Изменение статуса Единой тарифной сетки из обязательной в рекомендательную
3.	Этап 3	2000-2007 гг.	1.Сохранение самостоятельности предприятий в установлении величин тарифных ставок и должностных окладов 2.Законодательное исключение из тарифной части заработной платы дополнительной оплаты компенсационного характера, включая доплаты за работу в неблагоприятные условия труда заработной платы 3.Перевод дополнительной оплаты за работу в местностях с неблагоприятными природно-климатическими условиями из разряда обязательных в рекомендуемые 4.Введение обязательности применения централизованно установленных тарифно-квалификационных справочников при установлении сложности работ и квалификационных требований
4.	Этап 4	2007-2016 гг.	1.Сохранение требований пп. 1 и 4 этапа 3 2.Установление минимально допустимой доли основной заработной платы в средней заработной плате работника 3.Законодательная отмена дополнительной оплаты за работу в местностях с неблагоприятными природно-климатическими условиями 4.Введение показателя «Минимальный стандарт оплаты труда» 5.Установление тарифных условий оплаты в трудовом, коллективных договорах и (или) актах работодателя с соблюдением законодательных ограничений
5.	Этап 5	2016 по н.в.	1.1. Сохранение требований пп. 1, 2 и 5 этапа 4 2.Введение нового порядка оплаты труда за работу в неблагоприятных условиях 3.Отмена показателя «Минимальный стандарт оплаты труда» 4.Усиление роли социального партнерства в определении тарифных условий оплаты труда
Примечание: разработано автором			

Таким образом, принимая во внимание данные, отраженные в таблице 4, можно констатировать, что законодательная регламентация условий тарифной оплаты труда в Казахстане за весь период независимости претерпела

существенные изменения. Практически полное государственное регулирование данного элемента на первом этапе сменилось предоставлением широкой самостоятельности предприятиям предпринимательского сектора экономики в 1997-2000 годах. В дальнейшем произошел обратный поворот в сторону усиления роли государства в данном направлении. В результате на сегодняшний день регулирование тарифной оплаты представляет собой сочетание самостоятельности хозяйствующих субъектов в данном направлении с элементами законодательных ограничений.

В наиболее общем виде самостоятельность предприятий в определении элементов тарифной оплаты заключается в том, что они имеют право самостоятельно определять:

- фонд оплаты труда;
- модель тарифной системы;
- размеры тарифных коэффициентов, величины межразрядных коэффициентов (с соблюдением условий, предусмотренных отраслевыми соглашениями);
- размеры тарифных ставок рабочих, включая тарифную ставку первого разряда (но не ниже, чем оговорено в отраслевых соглашениях);
- размеры должностных окладов служащих;
- диапазоны тарифных сеток;
- виды и размеры компенсационных выплат (за исключением законодательно установленных).

К законодательным ограничениям относятся следующие:

- не устанавливать величину тарифной ставки рабочего первого разряда ниже законодательного установленного размера минимальной заработной платы или ниже определенного отраслевым соглашением;
- при установлении квалификационных требований к работникам и сложности выполняемых работ в обязательно использовать тарифно-квалификационные справочники (ЕТКС, КС и другие), утвержденные в централизованном порядке;
- тарификацию рабочих производить строго в соответствии с ЕТКС в пределах с 1 по 8 тарифный разряд;
- устанавливать наименования профессий рабочих и должностей служащих в полном соответствии с наименованиями, принятыми в централизованно утвержденных тарифно-квалификационных справочниках;
- соблюдать централизованно установленный минимально допустимый удельный вес основной заработной платы в среднем заработке работника;
- строго соблюдать все договоренности в части тарифной оплаты, достигнутые в соглашениях (генеральных, отраслевых, региональных);

- не устанавливать величину дополнительной оплаты труда, связанной с режимом работы (за работу в сверхурочное и ночное время, праздничные и выходные дни), ниже законодательно установленных размеров.

Вышеизложенное практически означает, что, несмотря на декларируемые вышестоящими органами заверения о рыночных подходах к регулированию заработной платы в целом и тарифной части оплаты, в частности, на практике государственная регламентация данного элемента оплаты труда продолжает оставаться достаточно весомой. В этом отношении достаточно прокомментировать установленную в Трудовом кодексе Республики Казахстан обязательность применения централизованно утвержденных тарифно-квалификационных справочников при установлении сложности выполняемых работ и квалификационных требований к работникам. Например, рабочим всех профессий, исходя из законодательных норм, обязательно должны присваиваться тарифные разряды на основе требований, изложенных в выпусках Единого тарифно-квалификационного справочника работ и профессий рабочих.

Список литературы:

1. Кодекс законов о труде Казахской ССР. Официальный текст с изменениями и дополнениями на 1 апреля 1995 года. Алматы: «Жеті жарғы», 1995. 195 с.
2. О новых условиях оплаты труда на основе Единой тарифной сетки для всех категорий работников народного хозяйства». Постановление Кабинета Министров Республики Казахстан от 20 октября 1992 года № 888. Сборникактов Президента и Правительства Республики Казахстан . 1992. № 40.
3. О совершенствовании организации оплаты труда в Республике Казахстан». Постановление Правительства Республики Казахстан от 6 февраля 1997 года № 170 // Вопросы труда. 1997. № 2. С. 39-40.
4. Закон Республики Казахстан «О труде в Республике Казахстан» / Казахстанская правда, 24 декабря 1999 года.
5. Трудовой кодекс Республики Казахстан. Постатейный практический комментарий. Алматы: ТОО «МЦФР-Казахстан», 2007. 816 с.
6. Трудовой кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК // Труд в Казахстане: проблемы, факты, комментарии. 2015. № 12(204). 63 с.
7. Правила разработки, введения, замены и пересмотра профессиональных стандартов. Утверждены приказом Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 1035 // Труд в Казахстане: проблемы, факты, куомментарии. 2016. № 4. С. 26-29.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Базарбаєв Канат Калдыбекович,

PhD, доцент университета имени Ахмета Ясави

Оспанова Гульнур Илесбаевна,

учитель гимназии №17 имени Ататюрка

Туркестан, Казахстан

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И ТУРКЕСТАНОМ В НАЧАЛЕ 20 ВЕКА

Аннотация. *Между национально-освободительными движениями в Центральной Азии и Турции наблюдаются большая историческая преемственность и политические последовательности.*

Страны Центральной Азии и Турция имеют общее понимание неудовлетворенности национальной интеллигенции обществом. Основные требования этого протеста также были похожи на конкретные действия, которые они выбрали, цели и направления модернизации общества. Например, туркестанские джадиды и младотурки в степях стремились ввести новую образовательную систему общего характера, пропаганда новых технологий в производстве, основанная на инновационных принципах обучения и ее реализации.

Ключевые слова: *Турция, Туркестан, Средняя Азия, джадидизм, национальное движение.*

Bazarbayev Kanat Kaldybekovich

PhD, Associate Professor of the Akhmet Yassawi University

Ospanova Gulnur Ilesbayevna

Teacher of Gymnasium №17 by Ataturk

Turkistan, Kazakhstan

POLITICAL RELATIONS BETWEEN TURKEY AND TURKESTAN IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. *There are great historical continuity and political sequences among the national liberation movements in Central Asia and Turkey. Central Asian countries and Turkey have a common understanding of the dissatisfaction of national intelligentsia with the public administration system. The main requirements of this protest were also similar to the specific actions they chose, the objectives and directions of society modernization. For instance, the Turkistani Jadids and Young Turks steppes have sought to introduce a new educational system of general nature, propagation of new technologies in production, based on innovative principles of education and its implementation.*

Key Words: *Turkey, Turkestan, Central Asia, Jadidism, National progressionist.*

We connect the start of political period of Turkestan national-liberation motion with the elections of the Ist Russia State Duma. Because, in the process of preparing for these elections, the nation figures of this region for the Ist time started to divide into groups on political ideas. After this period, the jadit motion started to take political characteristics and through the impact of the Central Council of Russian muslims went out from regional level and enlarged their service. In the process of raising political motion in the region in 1908-1916 years, the growth of national publication could raise the people's political mind to the high level. And crushing of national-liberation motion in 1916 lifted political struggle to the new qualitative level, and developed corrections to its strategic goals and tactic devices. By this,

Turkestan national-liberation motion had a political organizational character and prepared for a new changes in the country.

The impact of political shakes covering the whole Russia, covered Turkestan region also. Democratic origins of February bourgeois revolution stimulated political forces in the region to new beginnings. Especially, socio-democratic organizations tend to formation of power structures equivalent to Turkestan Committee of Temporary Government. Such political intention in the period of colonization power, was formed on chauvinism intention and hoped to realize it through crushing the interests of local people. So as such political intention was formed on the base of chauvinistic character in colonizational authority there was a hope to realize peoples' interests through crushing it. In its turn, the national political organizations and motions in the region, formed urgently came to one conclusion what authority would Turkestan have in an updated Russian society, and started to raise the problem of forming an autonomous structure in the region. Though the national forces in the region supported Turkestan Committee of Temporary Government, they couldn't come to a general agreement in defending a national interest. And, the group ideas suggested by socio-democratic organizations were not accepted and suggested by the national forces. The representatives of the national elite who were at the top of political motion in the region continued its struggle to reach an autonomous independence which had to be the source of Turkestan regional independence. Turkestan uprising was formatted as a regional phenomena and had an international characteristics by the content peculiarities and by the external influence. Especially, Turkestan achievements, reached by the raised political ideas and the ways of their realization, defines the content individuality of the motion [1, p. 32].

Turkestan national-liberation uprising didn't limit by the regional volume and it turned into an international phenomena by the characteristic, content and its influence. Because, the direct and indirect influence of foreign national-liberation uprising for its ideological and organizational formation is defined by the historical facts. It is necessary to say about the influence of the young Turkish motion among the direct influenced factors. The historical analysis, facts and well-grounded proofs give a possibility to make such conclusions [2, p. 252]. The development of Turkey and Turkestan relations by the non-official ways in the end of XIX century and at the beginning of XX century impacts on the development of these relations. It was known that these relations were developed by these ways: first of all, the connections of figures who got an education in Turkey and went there with different aims: this direction was the base of jadit, muslim and Turkish ideas development. Secondly, the relations between Turkish military prisoners of Turkestan and a military men started by Anver Pasha [3, p. 388]. This direction impacts on the development of the struggle in Turkestan motion. Thirdly, Turkey turned into a Turkestan's political emigration

centre. This direction opened the way to the period of emigration of Turkestan motion.

Though there were inter dispute concerning some problems between Turkish emigrants in foreign countries, they were unanimous in the struggle for Turkestan's independence. In general, the organization "The national unity of Turkestan" could play an important role in propagandizing the unity of Turkish people and their independence as a main idea of Turkestan national-liberation motion. The Soviet power didn't consider with the local people intentions of independence and it created an uprising towards to encroachment of soviet power. Though Turkestan national-liberation motion was defined as the period of strong struggle, though there were different views on the struggle, it played an important role in Turkestan national-liberation motion [4, p. 26].

As the analysis of Turkish Middle Asian historiography had shown the assessment of Anver Pasha's role in the history, it was evident it had a contradictory character and the views on his participation in Turkestan national-liberation motion were of this character. According to the results of our research we come to the conclusion that Anver Pasha was the supporter of the armed forces in Turkestan national-liberation motion. Together with Turkestan national-liberation motion, the necessity of considering the personality of Anver Pasha who influenced on the fate of representatives of Kazakh national elite M. Shokai, S. Kozhanov, G. Birimzhanov, D. Adilov and other figures, was evident [5, p. 83].

The connections of the young Turkish with Turkestan national-liberation motion were shown in their individual representatives' activities. For example, the activities of Turkestan's figures such as Munuar Kary, M.Shokai, S.Lapin, Ubaidulla Khozhaev, Z.U.Togan and Turkish Anver Pasha, Subkhi. Such personality relations strengthen the interconnection of two motions' political relations and gravity.

As the results of the research shows, it is evident that there were resemblances in the formation and development of young Turkish motion and Turkestan national-liberation motion. In general, the regularities that are the base of the development of national-liberation motions are characteristic to both of these motions. The resemblances of these two motions were defined as follows:

1. A Middle century social institutes' turning into a braking force in the socio-political development in Osman empire and Turkestan region. And exactly, being behind of the educational system, obsolescence of traditional socio-political relations, if this situation took place in Osman empire and Middle century authority structures that hold the despotic power of Abdulkhamit II would be shown, in Turkestan the traditional society of ruler government colonizational power and instead of renewing reactionary institutes with an assertiveness characteristic to Russian empire were shown as strengthening chauvinistic, colonizatory structures 2. The basis of occurring

and formation of two motions was the source of an educational ideas. In the result, the educational ideas in both motions were of the national direction character.

3. There were ideological interconnections accepted in the program documents of political motions that based the proofs of liberational motion and formate the national ideas in two motions. The ideological interconnections were clearly noticed in comparison with the resemblances in the structures of political organizations. For example, there were a lot of resemblances in political principles of the party “The Unity and Development” and the motion “Shuroi Islamiya”, also between the parties “Akhrar” and “Shuroi Ulema”.

In spite of these resemblances, there were a number of peculiarities in the young Turkish motion and Turkestan national-liberation motion. These peculiarities get the source from the fact that Turkey was an independent state and Turkestan was a colony of powerful Russia. Because of this situation, political aims and objectives of these two motions were shown from its realization tactics and strategy. To this problem in Turkey they directed to get rid of the influence of the despotic power of Abdulkhamit II and the colonizational actions of foreign states, this situation was shown as a disposal from a modernization of the Middle century social structure in Turkestan and a colonizational pressure. According to this, young Turkish put the idea of forming a new Turkish state instead of Osman empire on the first place. And the young Turkishs’ this idea was realized in the process of the socio-political changes in Turkey. The leaders of Turkestan national-liberation motion, who were under the political and military pressure of the Soviet authority, accept the national state structure and the ideas of getting the independence with timidity. Though the Soviet authority in Turkestan was formed, it should be pointed out that the connections of Turkey-Turkestan were not lost, on the contrary it had a new content. We can be sure that there were concrete actions to impact ethnopolitical process in Turkestan in the process of political connections between the Soviet authority and Turkey. Nevertheless, these connections that had to strengthen national-democratic values in reinforcing totalitarian system, were lost.

In historical period, the historical connections of Kazakhstan Republic and Turkey Republic were considered in the research work in different aspects. But, we want to point out that it is the first research that considered historical connections of two states from the influence of the national-liberation at the beginning of XX century and political motions. We came to this conclusion, having made an analysis to the research that considered the young Turkish motion and Turkestan national-liberation in the Soviet historiography, also the historiographical analysis of the foreign researchers’ works.

The actions of the young Turkish in reforming the system of education realized very hard because of the external invading policy and inner political hostility. Nevertheless, the Ist World War destroyed the economic condition of the country and

made the whole people to become a beggar. That is why, in all spheres of education system everything rolled down. In the Turkey Republic formed after the Ist World War the importance of continuing education reforms was great. In spite of these achievements the external force was the reason of young Turkish's motion destruction.

As the results of the research showed, the main goal of the motion of young Turkish men was to raise the education to the qualified level in exact politic activities with programmatic document concerning the social politic modernization in the country. The idea of improving an education that was formed in the process of young Turkish's educational activities was shown in the articles and speeches of figures who took an active part in this uprising. And these ideas were in the government and parliament's attention, formed by the young Turkish.

Nevertheless, we can't say young Turkishs' educational ideas were behind and were not finish, judging by the young Turkishs' unfinished motion. Because, urkey Republic.

References

1. Zheltyakov A.D. *History of education in Turkey (the end of XVIII – the beginning of XX century)*. Moscow: "Nauka", 1965.
2. Shokai Mustafa. *Selected. In 2 volumes. Vol. 1. Almaty.: Kainar, 1998.*
3. Aliev G.Z. *Turkey in the period of the young Turkish. (1908–1918 yy.) Publishing house «Nauka». The main edition of eastern literature. Moskow. 388 p.*
4. Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim. İstanbul, 1938.*
5. Bilsel C.. *Istanbul üniversitesi tarihi. İstanbul. 1943.*

УДК 94:334.713(477)

Вановська Інна Марківна

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник лінгвістичного
науково-дослідного управління Військового інституту
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка
Київ, Україна

ГУБЕРНСЬКІ ЗЕМСТВА У СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТІ НАСЕЛЕННЯ КИЇВЩИНИ, ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. Стаття відображає складний процес багатогранної діяльності земств у системі соціального захисту населення у Київській, Волинській та Подільській губерніях на початку ХХ ст.

Ключові слова: соціальна допомога, губернські земства, повіти, епі демії, загально земські з'їзди, пенсійне забезпечення, біженці.

Vanovska Inna

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Leading researcher Linguistic

Research Boardt of the Military Institute of

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kyiv, Ukraine

GUBERNIAN AREAS IN SOCIAL PROTECTION OF KYIV LANDS, VOLYN' AND PODILLYA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. *The article reflects the complex process of multifaceted activity of provincial nobility in the system of social protection of the population in the Kyiv, Volyn and Podillya provinces at the beginning of the XX th century.*

Key words: *social assistance, provincial nobility, counties, epidemics, general provincial nobility congresses, pension provision, refugees.*

Використання творчої сили місцевого самоврядування у модернізації української держави сприяє гармонійному поєднанню історичних традицій суспільного розвитку, новаторських форм громадського буття й консолідації суспільства. В світі сучасних завдань стає зрозуміло суттєва необхідність наукового вивчення історичного досвіду розвитку культурно-просвітницької діяльності земств у Київській, Волинській та Подільській губерніях на початку ХХ ст.

Суттєвіший внесок в наукову розробку визначеного питання зробили такі дослідники ліберального напрямку як А.Васильчиков, В.Безобразов, Б.Чичерин, погляди лібералів на розвиток земства в Наддніпрянській Україні поділяв і М.П. Драгоманов. В роботах В. Кузьміна-Караваєва, В. Гессена, І. Белоконського, Н. Носкова, О. Корнілова, О. Кізеветтера земства подаються чи не єдиними носіями прогресу в Україні. Дослідники правоконсервативного напрямку К. Головін, А. Пазухін, П. Корф заперечували участь земств у модернізації суспільного життя країни і висловлювалися проти введення земських установ у Правобережній Україні. В роботах радянських істориків Л. Лекарева, А. Гозулова, В. Гармізи, Є. Черменського досліджувалися окремі аспекти земської діяльності- статистична, освітня, медична.. З відновленням Української незалежності дослідження за земською тематикою продовжують А. Гуз, О. Мармазова, Е. Баздирева, М. Маслов, О. Рогоза, О. Малєєва.

Значне місце у гуманітарній діяльності земств Правобережної України посідали заходи щодо соціального захисту населення. До цих заходів відносилися: медичне та санітарне обслуговування населення, опіка душевнохворими, пенсійне забезпечення земських службовців та членів їх родин, догляд за сиротами, інвалідами, безпритульними, грошова та матеріальна допомога незаможним родинам, потерпілим від пожеж, забезпечення харчуванням біженців та поранених під час війни, компенсація населенню матеріальних втрат, завданих війною.

Земства українського Правобережжя приділяли значну увагу медичному обслуговуванню населення. Рівень смертності у правобережних губерніях на той час був найвищим серед українських губерній [10, с. 408-409]. Вже на другий рік свого існування земства Правобережної України суттєво збільшили витрати на медичні заходи. Ці витрати у 1911-1912 рр. в Київській губернії зросли на 26 % (з 1405 тис. крб. у 1911 р. до 1773,1 тис. крб. у 1912 р.), у Подільській губернії, відповідно, на 78,8 % (відповідно з 1009 до 1803,6 тис. крб.), у Волинській – на 95,5 % (з 972 до 1900 тис. крб.) [13, арк. 12-15]. У 1912 р., в порівнянні з 1910 р., чисельність лікарів на 10 тис. мешканців збільшилася у 5 разів, а розміри лікарських дільниць в краї зменшилися майже в три рази.

За окремими показниками сприяння медичному обслуговуванню населення земства українського Правобережжя випередили земства Лівобережної України [3, с. 61-112].

З початком Першої світової війни земські установи Правобережної України розгорнули активну діяльність по наданню медичної допомоги пораненим воїнам. Чисельність медичних закладів значно зросла за рахунок переобладнання придатних для цього приміщень, збільшилися земські витрати на медичну допомогу населенню. Чільне місце у діяльності земств щодо соціального захисту населення займала санітарно-епідеміологічна діяльність. На обласному епідемічному з'їзді у Києві (1913 р.) зазначалося, що земства українського Правобережжя мають взяти активну участь в улаштуванні у селах громадських лазень, постачанні населення чистою водою [14, арк. 38]. Для керівництва цією роботою при губернських земських управах було створено санітарні бюро, при повітових управах – комісії. Земства впроваджували посадки повітових санітарних лікарів, відкривали осередки санітарної роботи. Володимир-Волинське повітове земство запровадило санітарні пости на ярмарках, в місцях продажу худоби, на бойнях [5, с. 148-150].

Земські діячі стали ініціаторами розробки санітарно-гігієнічних норм для шкільних приміщень, через що земські школи користувалися особливою популярністю серед місцевого населення.

Особливого значення земська санітарно-епідеміологічна діяльність набула з початком Першої світової війни, коли край опинився у прифронтовій смузі. Звенигородська повітова земська управа відкрила лазні та пральні для біженців. Під час епідемії холери на Київщині в 1917 р. губернське земство організувало роботу 40 санітарних пунктів. У Білій Церкві земством було відкрито бактеріологічну лабораторію та виділено 21294 крб. допомоги приватній лікарні у м. Сміла на боротьбу з пошестями. Санітарне бюро цього земства постачало повітовим земствам протихолерну вакцину [1, с. 30-33].

Розгортанню земської санітарної діяльності заважав брак грошей. У 1918 р. Волинське губернське земство взяло кредит у міністерства народного здоров'я Української держави на суму 50 тис. крб., який було витрачено на протиепідемічні заходи в губернії. Київському губернському земству на санітарну діяльність рядом було надано 722 тис. крб., які були розподілені між повітовими земствами та медичними установами Київщини і витрачені на організацію протиепідемічної діяльності. За ці кошти земства обладнали дезинфікаційні камери, банно-пральні установи, бараки для розміщення хворих [4, с. 21-22].

Земства Правобережної України брали участь та були ініціаторами й організаторами проведення загальноземських обласних з'їздів з питань санітарії та гігієни.

Не обходив земства і розвиток аптечної справи на українському Правобережжі. Васильківський повіт в 1913 р. вніс до земського кошторису 233 тис. крб. для улаштування аптеки у Фастові зі складом медикаментів [6, с. 514]. Волинська губернська земська управа у 1918 р. закуповувала медикаменти в Галичині. Успішно діяв аптечний склад Київського губернського земства. Він постачав медикаменти та дезинфекційні матеріали державним та приватним санітарним установам.

Земства Правобережної України регулярно виділяли гроші на утримання установ соціального догляду, піклувалися про поліпшення в них житлових умов. Київське губернське земство у 1912 р. виділило гроші на ремонт притулку для сиріт в Києві, на утримання притулків-ясел в губернії. В 1915 р. це земство виділило 4 тис. крб. на утримання народних дитячих садочків, утримувало Кирилівську богадільню, земський сирітський дім у Києві та "Перший Київський притулок для сиріт, батьки яких загинули в бою" [9, с. 151]. Звенигородське та Бердичівське повітові земства у 1916 р. влаштували притулки-яслі для дітей біженців [8, с. 13-14]. Значну роботу по наданню допомоги установам соціального догляду вели у роки Першої світової війни земства Поділля. Протягом 1916-1917 рр. вони виділили кошти на утримання колонії та притулку для малолітніх правопорушників у Кам'янці. Вінницьке повітове земство у 1915 р. влаштувало притулок на 50 осіб для дівчат-сиріт, батьки яких загинули на війні.

Серед земських заходів по соціальній допомозі населенню чільне місце посідала грошова та матеріальна допомога зубожілим членам суспільства. Васильківське повітове земство у 1914 р. оплатило протези інвалідам. Інші повітові земства Київської губернії видавали учням з незаможних родин безкоштовні підручники, одяг та харчі, влаштовували для них гуртожитки при школах [14, арк. 55]. Вінницьке повітове земство у 1914 р. організувало для учнів з незаможних селянських родин гарячі сніданки. Систематичну

матеріальну допомогу земства надавали учням ремісничих відділень при початкових школах, контингент яких складався переважно з дітей незаможних селян, забезпечували їх харчуванням та одягом [14, арк. 115].

Піклувалися земства Правобережної України про земських службовців, надавали їм грошову допомогу, збільшували заробітну платню за вислугу літ, опікувалися поліпшенням житлових умов, створили систему пенсійного забезпечення, виплачували компенсацію родичам тих земських службовців, які загинули при виконанні службових обов'язків

Земствами здійснювалася видача винагород потерпілим від пожеж. У 1912 р. в Київській губернії сталося 2234 пожеж. Губернське земство виплатило потерпілим 216,6 тис. крб., які було витрачено з коштів фонду протипожежного страхування [2, с. 15].

З початком Першої світової війни заходи земств Правобережної України по соціальному захисту населення набрали особливого значення. Край опинився у прифронтовій смузі, деякі повіти Волинської губернії стали територією, де безпосередньо велися бойові дії. Погіршилися соціально-побутові умови життя людей, маси біженців з прифронтової смуги переселялися вглиб території краю, де потребували соціальної допомоги. Ціни на харчі зросли на 500 %. Загальна чисельність евакуйованих з окупованих Австро-Угорщиною районів становила понад 1 млн. чоловік [11, с. 72]. За цих умов земства Волині в 1918 р. організували постачання населенню предметів першої необхідності за низькими цінами на суму 10 млн. крб. Земства Поділля, зокрема Вінницьке повітове земство надавало селянам безкоштовний прокат реманенту, організувало роботу земських прокатних обозів, пільговий продаж техніки у кредит із земських складів, при цьому перший внесок для селян був зменшений до 20 % [7, с. 17-18].

Значну допомогу під час Першої світової війни земства надавали родинам мобілізованих до армії. Вінницьке повітове земство сплачувало родинам мобілізованих службовців земських управ їх заробітну платню [10, с. 408-409]. Гайсинське повітове земство у 1915 р. надало грошову допомогу сім'ям мобілізованих ветлікарів. Крім того, земства клопоталися перед урядом про видачу родинам фронтовиків харчових пайків [12, арк. 6].

Особливої уваги з боку земств українського Правобережжя зазнали біженці з прифронтової смуги. У 1914 р. при земських управах було утворено "Комітети для надання допомоги біженцям", які займалися питаннями реєстрації, улаштування та харчування біженців.

Значних зусиль доклали земства Правобережної України для надання допомоги інвалідам війни. 7 серпня 1914 р. на надзвичайних Київських губернських зборах обговорювалося питання "Про потреби, викликані військовим часом" і було вирішено виділити 400 тис. крб. для надання

допомоги хворим і пораненим воїнам, також земство організувало курси для воїнів-інвалідів. Подільське губернське земство пожертвувало на допомогу хворим і пораненим воїнам 500 тис. крб. [12, арк. 81].

Висновки: діяльність земств Правобережної України по наданню соціальної допомоги населенню сприяла розбудові в Україні системи соціального захисту населення, консолідації мешканців краю, піднесенню їх господарської активності та національної свідомості. Від початку своєї діяльності земства Правобережної України ставили головним завданням поліпшення добробуту народу, піднесення економіки краю, раціонального використання природних ресурсів регіону. Вирішуючи ці завдання, вони запозичували досвід, накопичений земствами інших губерній, стали на шлях активної співпраці з урядовими та науковими установами.

Список використаних джерел:

1. Абрамов В.Ф. Земская избирательная система // *Родина*. 1992. № 11-12. С. 30-33.
2. Абрамович Н. Про "Товариство дослідників Волині" // *Волинська народня газета*. 1918. № 22. С. 15.
3. Аврех А.Я. Вопрос о западном земстве и банкротство Столыпина // *Исторические записки*. М.: Изд-во АН СССР, 1961. Т. 70. С. 61 – 112.
4. Андропов Д., Ульянов Н. Основы народного самоуправления. Б.м.: без вид., 1917. 16 с.
5. Боднарчук Г. Поляки в системі адміністративного управління Подільської губернії на рубежі XVIII – XIX століть // *Етнічна історія народів Європи: національні меншини. Етноархеологія: Збірник наукових праць*. К.: Стило, 1999. С. 148-150.
6. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. 1-е изд. К.: Т-ва Л.М.Фиш и П.Е.Вольсов, 1913. 1094 с.
7. Висліди з сільськогосподарського і поземельного перепису 1917 р. на Волині // *Волинська народня газета*. 1918. № 34. 1 травня. С. 17-18
8. Земские кассы мелкого кредита // *Киевская земская газета*. 1913. № 43. С. 13-14.
9. Кавелин К.Д. Самоуправление // *Кавелин К.Д. Собрание сочинений: В 4 т.* – Спб.: Тип. Стасюлевича, 1898. – Т. 2. – 357 с.
10. Київські губернські земські збори // *Киевская земская газета*. 1917. № 13-14. С. 408-409.
11. Обзор Волынской губернии за 1911 г. Житомир: Волынская губернская типография, 1912. 102 с.
12. Центральний державний історичний архів України м. Київ. (Далі – ЦДІАК України.) Ф. 442. Оп. 656. Спр. 132.
13. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1005. Спр. 110.
14. ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 124.

УДК 94(476) “177/183”

Пугач І. В., аспірант

*Кафедра гісторыі Беларусі і славянскіх народаў БДПУ імя Максіма Танка
Мінск, Рэспубліка Беларусь*

**ЭВАЛЮЦЫЯ ПАДЫХОДАЎ ДА РЭФАРМАВАННЯ
ЛЯСНОЙ ВАРТЫ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ
(70-Я ГГ. XVIII СТ. – 30-Я ГГ. XIX СТ.)**

Анотацыя. У дадзеным артыкуле разглядаецца пытанне эвалюцыі падыходаў да рэфармавання лясной варты на тэрыторыі беларускіх губерняў у перыяд з 70-х гг. XVIII ст. па 30-я гг. XIX ст. Робіцца выснова аб стварэнні ўрадам, у адзначаны перыяд, умоў для змянення характару лясной варты з часовага на пастаянны.

Ключавыя словы: часовая лясная варта, пастаянная лясная варта, аб'ездчык, палясоўшчык, пажарны стараста.

Pugach I., postgraduate student

*Department of History of Belarus and Slavic Nations, M. Tank BSPU
Minsk, Republic of Belarus*

**EVOLUTION OF APPROACHES TO THE REFORMING OF FOREST
GUARD ON THE TERRITORY OF BELARUS
(70th XVIII – 30th XIX cent.)**

Annotation. This article discusses the evolution of approaches to the reforming of forest guard on the territory of the Belarussian provinces in the period from the 70s XVIII c. to the 30s XIX c. The conclusion is made about the creation by the government of conditions for changing the nature of the forest guard from temporary to permanent.

Key words: temporary forest guard, permanent forest guard, horse watchman, forest watchman, fire warden.

Зберажэнне прыродных рэсурсаў традыцыйна ўяўляла сабой прадмет асаблівай заклапочанасці дзяржавы, так як ажыццяўленне адпаведнай дзейнасці з'яўляецца неабходнай умовай для забеспячэння яе экалагічнай і гаспадарчай бяспекі. Каля 40 % тэрыторыі Рэспублікі Беларусь складае лясное покрыва, таму нядзіўна, што ахове лясоў урад надае вялікую ўвагу. Варта адзначыць, што ў сувязі з развіццём эканомікі дзяржавы і змяненнем знешняй гаспадарчай кан'юнктуры, адпаведных пераўтварэнняў патрабуе і сістэма аховы лясоў. Зыходзячы з гэтага, вельмі важным уяўляецца асэнсаванне ўласных традыцый арганізацыі лесаахоўнай дзейнасці, якія склаліся гістарычна. Асаблівую цікавасць уяўляе вывучэнне уладкавання мясцовай лесаахоўнай сістэмы на тэрыторыі Беларусі ў 70-я гг. XVIII ст. – 30-я гг. XIX ст., а менавіта акцэнтаванне ўвагі на аналізе падыходаў да арганізацыі лясной варты.

У адзначаны перыяд арганізацыя нагляду за дзяржаўнымі лясамі на тэрыторыі беларускіх губерняў ускладалася на лясных чыноўнікаў. У іх абавязкі ўваходзілі: арганізацыя аховы казённых лясоў, падзел лясоў на зручныя для нагляду ўчасткі, складанне гадавых планаў высечкі лясоў, іх таксацыі, водпуск лясных матэрыялаў на патрэбы казённых устаноў і сялян, рашэнне ўласных кадравых пытанняў, разгляд спраў аб самавольных высечках казённага лесу і г.д. [9; 10].

Варта адзначыць, што служацыя мясцовых органаў кіравання не маглі выключна ўласнымі сіламі ажыццяўляць паўсюдны якасны нагляд за захаваннем лясоў, якія знаходзіліся ў дзяржаўным кіраванні. Для гэтай мэты існавала лясная варта.

На тэрыторыі Расійскай імперыі, як і на тэрыторыі беларускіх губерняў, лясная варта ў адзначаны перыяд насіла пераважна часовы характар і была прадстаўлена ў асноўным палясоўшчыкамі і пажарнымі старастамі. Палясоўшчыкі абіраліся з дзяржаўных сялян, якія пражывалі ў бліжэйшых да лясоў паселішчах. Тэрмін іх службы складаў адзін год. На працягу гэтага года палясоўшчыкі, пад камандаваннем лясных чыноўнікаў, павінны былі ажыццяўляць агляд стану лясоў, а таксама прадухіляць незаконныя высечкі лесу і іншыя парушэнні ляснога заканадаўства. Пажарныя старасты абіраліся на тры гады з дабранадзежных сялян. Асноўная іх дзейнасць была сфакусавана на папярэджанні лясных пажараў і барацьбе з імі. У адрозненне ад палясоўшчыкаў, якія павінны былі быць раскватараваны пры лясных угоддзях, пажарныя старасты маглі пражываць у сваіх паселішчах. Палажэннем ад 19 чэрвеня 1826 г. было прадпісана забяспечваць, згодна з мясцовымі ўмовамі, пешых вартаўнікоў зямельнымі ўчасткамі ад 1 да 5 дзес. [1, с. 218, 230; 2, с. 41, 80, 90; 4, с. 349-351; 9; 13, арк. 2-8 адв., 106 адв.-114; 14, с. 222, 224, 236].

На тэрыторыі Беларусі арганізацыя дзейнасці лясной варты палягчалася існаваннем падобнага інстытута на папярэднім этапе гістарычнага развіцця. Праводзячы паралель з часовай лясной вартай, прадстаўленай на беларускіх землях у канцы XVIII – 30-х гг. XIX ст., можна вызначыць, што ў гады знаходжання Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай падобным функцыяналам валодалі старэйшыя асочнікі (або дзясятнікі) і асочнікі, якія выбіраліся з мясцовага насельніцтва. У якасці ўтрымання, старэйшым асочнікам вылучаліся надзелы памераў у 1 валокі ($\approx 15-19$ дзес.), а асочнікам – у 0,5 валокі. Старэйшыя асочнікі павінны былі як мага часцей аб'язджаць даручаныя ўчасткі з мэтай аховы лесу ад усялякіх страт і сачыць за тым, каб водпуск лесу быў санкцыянаваны ляснічым. Асочнікі былі абавязаны разам са старэйшымі асочнікамі прыглядаць за лесам, узводзіць і рамантаваць масты ў пушчах, трымаць у належным стане дарогі да водступаў, каля водступаў прачышчаць сцежкі для цягнётаў і г. д. Кожную чвэрць года старэйшыя асочнікі павінны былі дакладаць ляснічаму ў прысутнасці каралеўскага паляўнічага, апроч іншага, пра стан даручаных ім лясоў. За скажэнне звестак яны маглі падвяргацца спаганню страт і пазбаўленню пасады. Варта звярнуць увагу на тое, што старэйшыя асочнікі і асочнікі маглі быць прызваны да абслугоўвання палявання, акрамя ўскладзеных на іх задач па наглядзе за лесам. Яны таксама вызваляліся ад аброку, ссыпкі збожжа і іншых павіннасцей. Калі звыш выкладзеных павіннасцей на прадстаўнікоў лясной варты ўскладаліся якія-

небудзь іншыя абавязкі, то яны маглі данесці пра гэта лоўчаму Вялікага Княства Літоўскага [8, с. X, 13-15, 35-36, 62-64, 83-85, 127-129, 150-152, 163-164, 185-187, 221-222, 231-232].

Адметнай асаблівасцю дадзенага перыяду з'яўлялася частковае захаванне на тэрыторыі беларускіх губерняў лясных пасадак, характэрных для Рэчы Паспалітай, у прыватнасці асочнікаў [3, с. 50; 4, с. 548].

Аднак сам прынцып уладкавання часовай лясной варты абумоўліваў яе няздольнасць да рэалізацыі эфектыўнага нагляду за лясамі на лакальным узроўні. Ф.К. Арнольд, выбітны прадстаўнік лясной справы ў Расійскай імперыі, у сваёй працы “История лесоводства в России, Франции и Германии” асноўны недахоп часовай лясной варты вызначаў так: “... труд её был обязательный, по наряду, не вознаграждаемый, а потому в нём отсутствовал элемент личного интереса, который бы побуждал полесовщика исполнять обязанность охотно и исправно, притом полесовщик находился в зависимости от крестьянского общества, т.е. от тех лиц, против самовольства которых должен был охранять леса...” [1, с. 230].

З цягам часу кіраўніцтва Расійскай імперыі перагледзела падыходы да арганізацыі лясной варты. Вызначальны крок у гэтым кірунку быў здзейснены 28 снежня 1832 г., калі было прынята рашэнне аб стварэнні пастаяннай лясной варты. Яна фармавалася з сямейных дзяржаўных сялян і сямейных адстаўных ваенных ніжэйшых чыноў. За сем'ямі пастаяннай лясной варты і аб'ездчыкамі замацоўваліся абыходы і аб'езды. Тэрмін іх службы павінен быў складаць не менш за 20 гадоў, аднак, па стане здароўя або неадпаведнасці патрабаванням, яны маглі пазбавіцца пасады датэрмінова. Прадстаўнікі пастаяннай лясной варты вызваліліся ад выплаты падаткаў і выканання іншых павіннасцей. Прызначэнне сямействаў у пастаянную лясную варту першапачаткова ўскладалася на лясныя аддзяленні казённых палат. У кожным сямействе, акрамя гаспадара, павінна было быць не менш трох членаў мужчынскага полу, адзін з якіх – старэйшы за 50 гадоў, каб мог часова ахоўваць лясы, другі – ва ўзросце ад 20 да 35 гадоў, для паступлення ў стралкі, а трэці, не маладзейшы за 12 гадоў, прызначаўся ў дапамогу гаспадару. Калі сям'я не адпавядала гэтаму рэгламенту, патрабавалася наяўнасць аднаго, акрамя гаспадара, члена сям'і, здольнага да службы ў стралках і аднаго малалетняга. У дапамогу такой сям'і прызначаўся палясоўшчык, які знаходзіўся на ўтрыманні гаспадара двара. Пры ўстанаўленні лясной варты мясцовыя органы кіравання павінны былі аддаваць перавагу тым сем'ям, у якіх хаця б адзін член быў пісьменным [11]. Для пасялення сем'яў лясной варты, якія складаліся з сялян, з казны вылучалася па 100 руб. На пасяленне сямействаў з адстаўных ваенных ніжэйшых чыноў вылучалася па 200 руб. Вартаўнікам адводзіліся зямельныя ўчасткі ад 12 да 40 дзес. у залежнасці ад мясцовых умоў. Пасля пасялення рамонт дамоў

здзяйсняўся самой лясной вартай з выкарыстаннем патрэбных лясных матэрыялаў без выплаты папенных грошай. У выпадку пажараў, звыш безграшовага водпуску лясоў, вартаўнікам выдавалася грашовая дапамога ад 50 да 100 руб. Заробак пастаяннай лясной варты складаў 15 руб. у год. Забеспячэнне абмундзіраваннем і конямі вартаўнікоў ускладалася на губернскіх ляснічых. Да абавязкаў сямействаў пастаяннай лясной варты адносіліся ахова лясоў ад пажараў, самавольных высечак і незаконных захопаў з боку прыватных асоб, недапушчэнне пасьбы жывёлы, збор насення, сеянне і клеймаванне дрэў і г. д. Аб'ездчыкі павінны былі ажыццяўляць нагляд за лясамі, якія адносіліся да даручаных ім аб'ездаў і сачыць за тым, каб кожнае сямейства лясных вартаўнікоў было забяспечана неабходным абмундзіраваннем і спраўна выконвала свае абавязкі [5, арк. 218-222; 6, арк. 8 адв.; 7, арк. 57; 11]. Варта адзначыць, што прызначэнне аб'ездчыкаў у найбольш важныя лясныя дачы прадугледжвалася яшчэ падчас рэфармавання лясной часткі, пачатага ў 1826 г. [1, с. 230; 9]. Згодна з адпаведным палажэннем яны павінны былі ажыццяўляць нагляд за падначаленымі ім вартаўнікамі забяспечвацца зямельнымі надзеламі, памеры якіх складалі ад 3 да 8 дзес. Акрамя таго, абавязаныя на фармулярныя спісы лясных чыноўнікаў па Віленскай губерні, можна зрабіць выснову аб тым, што пасада аб'ездчыка тут была прадстаўлена ўжо ў 1813 г. [12, арк. 73 адв.-76].

З цягам часу, у сувязі з распаўсюджаннем пастаяннай лясной варты, планавалася спыніць камплектаванне лясной варты палясоўшчыкамі. Першапачаткова пастаянная лясная варта павінна была з'явіцца ў Санкт-Пецярбургскай, Маскоўскай, Варонежскай і Кацярынаслаўскай губернях. Затым, з улікам атрыманага досведу, яе ўстанаўленне ажыццяўлялася і ў астатніх губернях. Варта звярнуць увагу на тое, што на тэрыторыі Беларусі рэальныя вынікі ў справе замяшчэння часовай лясной варты пастаяннай былі атрыманы толькі ў 1840-х гг. Можна меркаваць, што такі стан рэчаў мог быць абумоўлены сістэматычнымі парушэннямі мясцовай лесаахоўнай адміністрацыяй правілаў рэфармавання лясной варты, што магло адштурхоўваць мясцовае насельніцтва ад яе папаўнення [5, арк. 17, 171-172; 11].

Такім чынам, на 70-я гг. XVIII – 30-я гг. XIX ст. прыйшоўся вельмі значны перыяд у гісторыі лясной варты на беларускіх землях. У гэты час адбылося кардынальнае пераасэнсаванне ўрадам падыходаў да арганізацыі варты, якое, перш за ўсё, выявілася ва ўсведамленні ставрэння неабходных умоў для яе пераходу ад часовага да пастаяннага стану. Важнай асаблівасцю гэтага працэсу на тэрыторыі Беларусі з'яўлялася спалучэнне мясцовай традыцыі і агульнаімперскага досведу.

Спис выкарыстаных крыніц

1. Арнольд Ф.К. История лесоводства в России, Франции и Германии. СПб. : Издание А.Ф. Маркса, 1895. 403, [2] с.
2. Врангель В.В. История лесного законодательства Российской империи : С присоединением Очерка истории корабельных лесов России. СПб. : привилегированная типография Фишера, 1841. [4]. 156 с.
3. Карцов Г. Беловежская пуща: её исторический очерк, современное охотничье хозяйство и Высочайшие охоты в Пуще. СПб. : артистическое заведение А.Ф. Маркса, 1903. XV. 414 с.
4. Лесной словарь: в 3 ч. / составлен в Департаменте корабельных лесов. СПб. : привилегированная типография Фишера, 1843–1845. Ч. 2. 1844. [5], 725, VI с.
5. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Мінску (далее – НГАБ). Ф. 27. Воп. 1. Спр. 44.
6. НГАБ. Ф. 2514. Воп. 1. Спр. 1348.
7. НГАБ. Ф. 2514. Воп. 1. Спр. 1895.
8. Ординация королевских пущ в лесничествах бывшего Великого княжества Литовского, составленная по инструкции короля Владислава IV-го комиссарами Виленским каноником и королевским секретарем Петром Далматом Исайковским и Унитским маршалком Христофором Белозором в 1641-м году / [личный состав комиссии: Я.Ф. Головацкий (председатель) и др.; предисловие Н. Горбачевского]. Вильна : Типография Штаба Виленского военного округа, 1871. XVIII, 325 с.
9. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). 2-е собр. Т. 1. Отд. 1. № 415. С. 593-610.
10. ПСЗРИ. 2-е собр. Т. 6. Отд. 2. № 4833. С. 71-89.
11. ПСЗРИ. 2-е собр. Т. 7. Отд. 1. № 5869. С. 943-956.
12. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў у г. Санкт-Пецярбургу (далее – РДзГА). Ф. 379. Воп. 8. Спр. 110.
13. РДзГА. Ф. 387. Воп. 1. Спр. 7059.
14. Шелгунов, Н. В. История русского лесного законодательства. СПб. : типография Министерства гос. имуществ, 1857. VIII, 378 с.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327.7

Ыдырыс К.С.,

PhD, и.о. доцента кафедры «Международные отношения»,

Мунасипова М.Е.

к.э.н., и.о. доцента программы «Финансы и бухгалтерский учет»

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

г. Туркестан, Республика Казахстан.

АНАЛИЗ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Энергетическая безопасность, ключевой фактор международной безопасности, является одним из политических и экономических приоритетов Казахстана. Поэтому внешняя политика Казахстана была сосредоточена на поиске стабильных и безопасных маршрутов экспорта углеводородных ресурсов. Обеспечение безопасности в Евразии выгодно национальным интересам Казахстана, поскольку оно является частью глобального экономического процесса. Эта роль в основном обеспечивается транспортировкой энергетических ресурсов. В то же время Казахстан, который является балансирующим фактором региональных диспропорций, нацелен на комплексный подход к региону с сбалансированным пониманием внешней политики и, таким образом, считает, что мир, стабильность и процветание могут быть достигнуты в региональном масштабе. Целью данной статьи является анализ энергетической политики Казахстана на современном этапе.

Ключевые слова: Казахстан, энергетическая политика, энергетическая безопасность, внешняя политика, партнерство.

Munassipova M. E., PhD, Assist Prof., program of «Finance and Accounting»,

Ydyrys K. S., PhD, Assist Prof., department of «International Relations»,

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Turkestan, Republic of Kazakhstan

ANALYSES OF THE ENERGY POLICY OF KAZAKHSTAN

Abstract. Energy security, a key factor in international security, is one of Kazakhstan's political and economic priorities. Therefore, Kazakhstan's foreign policy has been focused on finding stable and safe export routes for local hydrocarbon resources. The safeguarding of security in Eurasia benefits Kazakhstan's national interests because it is part of the global economic process. This role is essentially secured by the transmission of energy resources. At the same time, Kazakhstan, which is a balancer of regional imbalances, aims at an integrated approach to the region with a balanced foreign policy understanding in its foreign policy and thus believes that peace, stability and prosperity can be achieved on a regional-global scale. The purpose of this article is to analyze the energy policy of Kazakhstan at the present stage.

Key words: Kazakhstan, energy policy, energy security, foreign policy, partnership

Today, hydrocarbon resources have a significant share in the development of Kazakhstan's economy and in the generation of budget revenues. It would be useful to look at budgetary data to understand the location of the energy in the Kazakh economy. Approximately two-thirds of the budget in 2013 and 2014 was based on the export of energy resources. Hydrocarbon resources constitute 80% of the country's total annual exports. At the same time Kazakhstan's second place in oil production after Russia in the former Soviet republics also shows the place of energy in the country's budget and the position of the country in the world economy. Kazakhstan,

with only 30 billion barrels (about 3.9 billion tons) of oil reserves, has only about 1.8% of the world's oil resources. "In addition, Kazakhstan ranks 12th in the world according to oil reserves, and 20th in terms of natural gas resources. The Kazakh government is among the first 20 countries in the world according to its energy production volume. In 2015, Kazakhstan's oil production amounted to 90 million tons and natural gas production amounted to 45 billion cubic meters. This is a concrete indication that petrol production has increased about 3 times compared to 1991. Natural gas production, on the other hand, has increased by about 5 times compared to the same years. In 2018, oil production is targeted to be 110 million tons [1].

Kazakhstan's energy policy and the transfer of energy resources are a very important factor in strengthening Kazakhstan's international role. The oil and natural gas transfer routes to Europe and the Far East pass through the country. The efforts to diversify Kazakhstan's energy sources and to select reliable channels for their delivery to the world market are of great importance today, and require intensive concentration on them. This will contribute greatly to ensuring energy security. Indeed, in today's conditions, Kazakhstan is among the most stable countries that supply energy to the world market, especially to European countries, the US and China. The assessment will emerge in a more critical way, given the events in Iran and Russia, which are expected to limit or stop the sale of oil. In addition, Kazakhstan's government is proposing a number of new and constructive strategic initiatives on oil sales. Kazakh oil sees two routes, east and west, to meet the consumer. The eastern route follows Kazakhstan along the line from the Caspian to the city of Alashankou of China. In the long term, it is planned to sell 20 million tons of oil to China via this line. "In the western route, from having the advantage of infrastructure, and in 2003 the Soviet operations in the Caspian Pipeline Consortium (CPC) pipeline through Russia plays an active role. The current capacity of this line is aimed to be increased from 650,000 to 1.6 million in the coming period [2]. This means that the oil that reaches Novorossiysk could create serious pressure on the straits. For this reason, efforts to establish projects that can reduce this pressure in the Black Sea and its surroundings have accelerated in recent years. Immediately after the Turkish government opened the Samsun Ceyhan project, Russia took the Burgaz - Dedeagac crude oil pipeline project to Kazakhstan. Aiming to sustain the weight of the energy market in Russia is an active chess player draws the image created by the policies in this direction. Apart from these two lines, Kazakhstan oil will be transported directly to the Mediterranean via Baku - Tbilisi - Ceyhan (BTC) line. The agreement signed between Azerbaijan and Kazakhstan in November 2011 shows that this alternative is getting stronger. As is known in the first step of filling Azerbaijan petrolüyl BTC pipeline, also in the future together with the inclusion of long-term BTC Kazakh oil is aimed converted to an active line.

"However, among the studies done by the Kazakh government for the largest oil deposit in the country, Kashagan (16 billion barrels of oil reserves), there are also evaluations of possible pipeline projects to be used to transport the extracted oil to the world market. Among the pipeline project proposals, the most prominent are: a) Caspian pipeline consortium (CPC) and Atyrau-Samara pipeline to Europe; b) Caspian Sea and Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) c) All petroleum to China and then to the world energy market, d) Iran to the Persian Gulf and then to the Asian-Pacific region [3].

The general belief of many political scientists is that unconventional threats to the region threaten to prevent the co-operation of large states. The threat to the security and stability of the actual Eurasian region is the competition policies that large states under the control of rich natural resources in the region apply without compromise. The main players in this competition based on pipelines are the US, China and Russia.

The rival regional powers have their own interests, resources and visions in Central Asia. China's priority is to strengthen its position by providing economic development support to the countries in the region. Russia's priority is to maintain its activity on the "near periphery", while preserving the regional stability and status quo. The US priority is to reduce the impact of China and Russia in Central Asia with various energy and economic projects such as TAPI or the "New Silk Road" and the diversification of energy transportation corridors [4].

Kazakhstan's energy sector, which is already in its development stage, can open the way for Kazakhstan's global economic integration in Europe and Asia, if it is modernized in line with market economy principles. Accordingly, international structures may demand that the security of institutions and organizations be secured. In the twenty-first century, Kazakhstan's energy economy can be an element of security and economic, social and political stability in the region.

At the same time, Kazakhstan is also striving to establish relations with the world's leading nations, strengthen existing relations and join international political, military and economic organizations to secure future economic development. Therefore, according to President Nursultan Nazarbayev, Kazakhstan's relations with the world's nations should be based on the "basic principle of global partnership". This means expanding strategic partnerships established with leading countries with the goal of protecting global and regional stability and security.

References

1. Anand Sanjeev, Mishra Mukesh Kumar, "US Policy and Interest in the Post- Soviet Caspian Region", 15.01.2014, https://papers.ssrn.com/sol3/Data_Integrity_Notice.cfm?abid=2379434
2. Baizakova, Kuralai, "Energy Security Issues in the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan", *American Foreign Policy Interests*, 32: 103–109, 2010, file:///C:/Users/Пользователь/Downloads/Energy%20Security%20Kazakhstan.pdf

3. Dulambayeva Raushan, "Energy Sector of Kazakhstan: Current State and Prospects of Development", World Applied Sciences Journal 21 (7), 2013, http://www.almau.edu.kz/upload/pdf/Болюснаев_Ш.А._1.pdf

4. Kubicek Paul, "Energy politics and Geopolitical Competition in the Caspian Basin", Journal of Eurasian Studies, Volume 4, Issue 2, July 2013, <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366513000171>

УДК 327

Нур ЧЕТИН, Профессор, доктор
Гиресунский университет
Гиресун, Турция

ЯЗЫК КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ «МЯГКОЙ СИЛЫ»

Аннотация. В статье рассматривается роль языка в процессе национального развития и его значение как одного из важных элементов мягкой силы в мировой политике. В работе подчеркивается, что язык является наиболее действенным и наиболее длительным методом воздействия на национальные ценности. Также на примерах показано использование языка как мягкой силы.

Ключевые слова: язык, внешняя политика, мягкая сила, английский язык, русский язык.

Prof. Dr. **Nur CETİN**
Giresun University, Turkey
Giresun, Turkey

LANGUAGE AS ONE OF THE MAIN TOOLS OF "SOFT POWER"

Abstract. The article discusses the role of the language in the process of national development and its importance as one of the crucial elements of soft power in world politics. The paper emphasizes that language is the most effective and sustainable method of influencing on national values. Also, usage of the language as a tool of soft power is illustrated with examples.

Key words: language, foreign policy, soft power, English, Russian

Введение. Язык, наряду с общей историей, религией, территорией, политическими институтами и происхождением, является одним из основных элементов фундамента нации. Причем каждый из этих элементов является основным и незаменимым. Роль языка как жизненного фактора нации очень важна, поскольку язык объединяет ее членов в единую нацию, обеспечивает ее повседневное и непрерывное существование, развивает национальное самосознание, доказывает принадлежность к данной нации и отличает ее от других. Язык является очень важным инструментом в познании человеком своего прошлого, осознании современного, построении планов на будущее, развитии индивидуальности, общении с другими членами нации и самовыражении. Язык является отражением национальной культуры, национального сознания и национальной идентификации и обеспечивает национальное единство и солидарность.

Исходя из важности языка в процессе национального строительства, воздействие на нацию через ее язык является одним из самых действенных, а порой и самых разрушающих нацию. В связи с этим, считаю необходимым отметить, что несмотря на то, что термин «мягкой силы» появился в научном

обороте относительно недавно, процесс использования языка как инструмента «нежесткого» воздействия на ту или иную нацию с целью воздействия на ее национальные коды, имеет достаточно глубокие корни. В качестве примеров можно привести англоговорящую Индию, наполовину франкоговорящую Африку, испаноговорящую Латинскую Америку и наконец русскоговорящее постсоветское пространство.

Определение мягкой силы. В современной научной литературе по внешней политике и международным отношениям «мягкая сила» стала довольно часто используемым понятием. Мягкая сила – это достижение желаемых результатов в мировой политике на основе добровольного участия, симпатии и привлекательности определенных ценностей и возможностей. Все государства, претендующие на лидирующие позиции в мире или регионе, ведут пропаганду своей национальной культуры и своих ценностей как средство усиления своего политического влияния. По словам введшего этот термин американского политолога Джозефа Ная, «мягкая сила» страны зиждется в основном на трех ресурсах: ее культуре, ее политических ценностях и ее внешней политике [3; 4, с. 166]. Использование ресурсов мягкой силы сложно, отнимает много времени и зависит от положительного восприятия аудитории. Использование источников мягкой силы гораздо медленнее, гораздо распространнее и тяжелее, чем использование источников жесткой силы [5, с. 100-101]. Но при успешном использовании мягкой силы выгода/прибыль является более постоянной и долгосрочной.

Существует несколько способов использования стратегии мягкой силы во внешней политике. Некоторые из них, это наличие и распространение ценностей, являющихся глобальными и региональными нормами, передача сообщений посредством известных знаменитостей или героев, озвучивание инициатив, привлекательных в национальных или глобальных масштабах. Каждая страна, исходя из своих ресурсов, разрабатывает свою стратегию мягкой силы [9, с. 26].

Главной характеристикой мягкой силы является способность достижения цели путем придания ей привлекательности и очарования. Как на примере США, одна страна может взять желаемое в международной политике, потому что другая страна стремится идти за ней, очарована ее ценностями и она стремится достичь такого же уровня процветания и открытости. То есть под мягкой силой подразумевается способность притягивать и соблазнять, что на других проявляется в виде добровольного послушания и подражания.

Язык как инструмент мягкой силы. Такие факторы, как культура, язык, история, ценности, внутренняя и внешняя политика, институты, экономическое развитие, прогресс в науке, искусстве и литературе, являются важными источниками мягкой силы. Язык, как неотъемлемая часть культуры и как очень

важный элемент «мягкой силы» играет ключевую роль в международных отношениях, влияя напрямую, или косвенно, на мировую политику и деловые связи. Ведущие державы издавна использовали привлекательность своего языка и культуры в целях продвижения своих целей на новых территориях и развили в этой области много различных государственных программ и проектов. Как отмечает С. Хантингтон «наиболее широко употребляемые языки являются или были языками империалистических государств, которые активно поощряли использование своего языка другими народами» [8, с. 85]. Потому что знание языка империи приносило существенные моральные и материальные выгоды, облегчало получение хорошего образования, обеспечивало карьерный рост и создавало возможности для быстрого социально-культурного развития. Благодаря активной поддержке бывших метрополий, эти языки и сегодня сохраняют свое политическое и культурное влияние, в частности, уже классическим стало упоминание деятельности Британского Совета и Франкофонии – международной организации сотрудничества, объединяющей на сегодня 57 стран-участников и 20 стран-наблюдателей, в которых проживает более 220 млн. франкоязычных жителей [7, с. 76].

С поведенческой точки зрения основной успех мягкой силы в ее привлекательности. В годы после Второй мировой войны свыше 700.000 человек приняли участие в программах культурного и академического обмена с США, и в рамках этих программ такие мировые лидеры, как президент Египта Анвар Седат, немецкий шансоле Гельмут Шмидт и «железная леди» Англии Маргарет Тэтчер получили образование в США. Продвижение английского языка сначала Британией во всех колониях, а потом и США по всему миру заложило основы современного неоспоримого статуса английского языка.

Известна деятельность институтов Сервантеса, Гёте, Данте, Конфуция, «Альянса Франсез», германских партийно-политических фондов и многих других организаций [1, с.12]. После распада Советского Союза огромная русскоговорящая территория осталась за пределами РФ, что послужило поводом для активизации «мягкой силы» России за рубежом. Активную деятельность ведут Фонд «Русский мир», федеральное агентство Россотрудничество, МАПРЯЛ, международный форум «Диалог цивилизаций» [1, с. 15].

Вслед за экономическим ростом Китая и тесными взаимовыгодными отношениями в мире растет интерес к изучению китайского языка. В самом Китае язык воспринимается как фундамент китайской цивилизации и гарантия сохранения национальной идентичности в условиях глобализации. КНР считает язык составной частью «мягкой силы» и уделяет большое внимание распространению китайского языка в мире. В 1984 году была специально создана Канцелярия по делам распространения китайского языка за рубежом; с

2004 года канцелярия учреждает за границей институты Конфуция. К апрелю 2009 года в мире действовало 326 институтов или классов Конфуция [2].

С укреплением экономического состояния и повышением международного положения Турция также начинает вести активную публичную дипломатию. Начавший свою деятельность в 2009 году Фонд Юнус Эмре уже имеет около 60 филиалов института Юнус Эмре и более 150 представительств в более чем 60 странах [10].

Заключение. XX век, оставшийся в истории как век мировых войн и наибольших человеческих потерь, сменился XXI веком, когда при решении различных конфликтов ведутся поиски путей компромисса и взаимопонимания. Поэтому наряду с жесткой силой возрастает роль и значение мягкой силы, которая продолжает разрабатываться как теоретически, так и практически. Язык как наиважнейший и неотъемлимый компонент любой нации одновременно является самым важным на взгляд автора инструментом мягкой силы, обеспечивающим наиболее устойчивый и длительный эффект.

Список литературы:

1. Громыко Ал. А. *Русский язык и культура в политике «мягкой силы» России. Большая Европа в глобальном мире: новые вызовы – новые решения.* М.: Ин-т Европы РАН: Нестор – история, 2013. С. 9–16.
2. Завьялова, О. А. Язык – это мягкая сила. www.ng.ru/science/2009-12-16/9_language.html.
3. Най Дж. Чего Китай и Россия не понимают в «мягкой силе», URL: inosmi.ru/world/20130430/208594509.html.
4. Nye J. S. *Soft Power. Foreign Policy.* 1990. №80.
5. Nye, J. S. *Dünya Siyasetinde Başarının Yolu Yumuşak Güç*, Çev: Aydın, R. Ankara, 2005.
6. Пашаева Г.М. *Global English как универсальный транслятор “мягкой силы”.* Дискурс-Пи. 2017. № 3-4 (28-29). URL: www.cyberleninka.ru/article/n/global-english-kak-universalnyy-translyator-myagkoy-sily.
7. Пашаева Г.М. *Языковое измерение soft power.* Дискурс-Пи. 2014. № 1. URL: www.cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-izmerenie-soft-power.
8. Хантингтон С. *Столкновение цивилизаций.* Москва, 2003. 603 с.
9. Чауш, Т. *Dış politikada yumuşak güç kavramı ve Türkiye'nin yumuşak güç kullanımı.* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 2012. No. 2 (2), 23-37. URL: www.iibfdergisi.ksu.edu.tr/issue/10265/125899.
10. Yunus Emre Enstitüsü, URL: www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu.

УДК 327.2

Ydyrys K.S., PhD, Assist. Prof., department of «International Relations»

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Nazarkassym Z. A., Master's student, department of «International Relations»

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Turkestan, Republic of Kazakhstan

KAZAKHSTAN'S FOREIGN POLICY AND INTEGRATION PROCESSES IN THE POST-SOVIET SPACE

Abstract. The Republic of Kazakhstan is one of the first leaders and an active consistent organizer of integration processes. The development of integration processes will help resolve these economic, political, social problems, improve the political climate of each of these countries, and strengthen the friendship of the peoples inhabiting them and having much in common in history. Regional integration refers to the processes of complex transformation and is characterized by the intensification of relations between states. It creates new forms of government that coexist with traditional forms of government institutions at the national level. Currently, regional integration is considered as a multidimensional process, which, along with economic cooperation, also includes issues of politics, security, social and cultural interaction. Most of the existing integration schemes are based on trade and economic integration. The changes that have taken place in recent years put the need to integrate Kazakhstan, both with the countries of the former Soviet Union and with foreign countries. In this regard, the priorities of integration cooperation of Kazakhstan are built in favor of: the threat of terrorism, extremism, transnational organized crime, other challenges of our time. At the present stage of economic development of Kazakhstan, the relevance of regional integration initiatives is increasing due to the fact that these processes are most predictable and meet the country's strategic economic interests. Strengthening the international positions of regional integration blocs in the CIS space allows us to quickly respond to the negative effects of globalization.

Keywords: Kazakhstan, integration, foreign policy, economy, globalization.

Ыдырыс К.С., PhD, и.о. доцента кафедры «Международные отношения»

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

Назаркасым Ж. А., магистрант кафедры «Международные отношения»

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

Туркестан, Республика Казахстан

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА КАЗАХСТАНА И ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация. Республика Казахстан является одним из первых лидеров и активным последовательным организатором интеграционных процессов. Развитие интеграционных процессов поможет решить экономические, политические, социальные проблемы, улучшить политический климат каждой из этих стран, укрепить дружбу народов, населяющих их и имеющих много общего в истории. Региональная интеграция относится к процессам сложной трансформации и характеризуется интенсификацией отношений между государствами. В настоящее время региональная интеграция рассматривается как многоплановый процесс, который наряду с экономическим сотрудничеством также включает вопросы политики, безопасности, социального и культурного взаимодействия. Большинство существующих интеграционных схем основаны на торгово-экономической интеграции. Изменения, произошедшие в последние годы, обусловили необходимость интеграции Казахстана как со странами бывшего Советского Союза, так и с зарубежными странами. В связи с этим приоритеты интеграционного сотрудничества Казахстана выстраиваются в пользу: угрозы терроризма, экстремизма, транснациональной организованной преступности, других вызовов нашего времени. На современном этапе экономического развития Казахстана актуальность региональных интеграционных инициатив возрастает в связи с тем, что эти процессы наиболее предсказуемы и отвечают стратегическим экономическим интересам страны. Усиление международных позиций

региональных интеграционных блоков на пространстве СНГ позволяет нам оперативно реагировать на негативные последствия глобализации.

Ключевые слова: Казахстан, интеграция, внешняя политика, экономика, глобализация.

During the period of independent development, Kazakhstan realized its national interests, developed its own foreign policy concept, developed a legal framework of international relations, established friendly and partnership relations not only with its closest neighbors, but also with a significant number of Western and Eastern states. Analyzing the development results of Kazakhstan in the period of independence, the country had to correctly manage its natural resources, creating an attractive investment climate. As the president Nursultan Nazarbayev points out, “starting from partly unfavorable contracts for themselves, Kazakhstan gradually changes their conditions in its favor, putting forward increasingly stringent demands in the economic, environmental and social spheres for new investors [1].”

The active participation of Kazakhstan in the integration processes in the post-Soviet space has become a vital prerequisite for political stability, economic prosperity, increased competitiveness and to ensure the national security of the country. The balanced and pragmatic approach of the Republic of Kazakhstan to cooperation, supported by practical actions, both at the level of integration associations and in bilateral relations with other states, provided it with leading positions in integration processes within the framework of the Commonwealth of Independent States. The practical embodiment of the idea of Eurasian integration put forward by Kazakhstan was the signing of the Treaty on the Establishment of the Eurasian Economic Community on October 10, 2000 in Astana by the Presidents of Kazakhstan, Russia, Belarus, Kyrgyzstan and Tajikistan. Within the framework of the EurAsEC activities, only in the first 10 years of its existence, 139 international treaties were adopted and implemented, 29 memorandums of cooperation and cooperation with various international organizations were signed [2].

The development of regional integration contributes to the solution of socio-economic problems, the development of mutually beneficial trade and economic relations and, ultimately, the implementation of the strategic task – the creation of a competitive economy by Kazakhstan. A higher degree of integration in the EurAsEC space was the work on the formation of a Common Economic Space. Today, the EurAsEC, the Customs Union, the Common Economic Space are recognized as one of the most effective mechanisms for regional integration in the post-Soviet space. This is vividly shown by the results of a sociological survey by the Center for Integration Studies of the Eurasian Development Bank (EDB), which published the results of the second monitoring study of the attitude of the population of the republics of the former USSR (with the exception of the Baltic states) towards integration processes in the CIS.

As the analysis of the survey showed, the attitude towards the Customs Union within its “core” – Russia, Kazakhstan and Belarus – draws a rather positive picture. From 2/3 to 3/4 of the population of the founding states of the CU perceive him positively. 73% of the respondents in Kazakhstan and 67% in Russia and 65% in Belarus gave a positive assessment of the work of the Customs Union. They positively evaluate the work of the Customs Union and in the majority of “third” countries. The leader in the positive perception of the CU was Uzbekistan (77%), followed by Tajikistan (75%), followed by Kyrgyzstan (72%), Armenia (67%), Georgia (59%), Moldova (54%), Ukraine (50%) and Turkmenistan (50%) [3]. Due to its geographical position, Kazakhstan occupies a special place in the development of integration processes in Central Asia. With the growing interest of the world community to the resources of the region, the lack of a regional development strategy and the divergent economic interests of the neighboring states, there is a tendency to increase external influence on the formation of the regional economy, which aggravates its economic problems.

In this case, Kazakhstan will have to ensure the prerequisites for sustainable economic development of the CAR, expand the agenda of regional integration unions, including in it the issues of economic development of the region [4]. Kazakhstan, which is the initiator of the acceleration of Central Asian and Eurasian integration, is more interested than other countries in ensuring that the Central Asian economy is not influenced by individual superpowers or a group of countries. The special role of Kazakhstan in the region is also determined by the fact that it is the “center of economic attraction”, ahead of such countries as Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan in terms of GDP. In this regard, Kazakhstan will have to formulate its strategy and the goal of participation in the SCO as a guarantor of sustainable economic development of the region and attracting investment in the economies of Central Asia. The author believes that the creation of the Customs Union and the formation of the SES substantially change the situation within the SCO, related to the need for multilateral forms of cooperation and coordination of the interests of the regional unions of EurAsEC and SCO. [4]

An important place in the modern world is acquired by issues related to the maintenance of stability and security. In this regard, the issues of Kazakhstan’s participation in structures that functionally cover political as well as military-political interaction issues – the Collective Security Treaty Organization, the Shanghai Cooperation Organization, the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia are of particular importance. This is due to the fact that these associations are aimed at preventing such threats as religious extremism, organized crime, illegal migration, drug trafficking, human trafficking, etc., that is, to ensure security at the national and regional levels. Researchers note that the Eurasian security system that is being formed today is multi-tiered. Each of its components

plays a specific role in maintaining and protecting against threats and challenges. The participation of countries in the Collective Security Treaty Organization helps to solve problems of a politico-military nature, which is one of the guarantees for the prevention of military threats.

As part of the activities of the Shanghai Cooperation Organization, it was possible to remove problems on the borders of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Russia and China from the Pamirs to the shores of the Pacific Ocean, to create a system of confidence-building measures, primarily in the military field. An extremely important measure, in terms of ensuring security and stability in Asia, is Kazakhstan's initiative to hold the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia (CICA). This forum, largely due to the efforts of Kazakhstan, has become a promising international structure for coordinating joint approaches to solving regional problems. As part of the CICA process, a package of confidence building measures in Asia is being considered. Thus, in the Alma-Ata Act of the CICA, adopted in 2002, the priority area of activity is the elimination of threats related to the proliferation of weapons of mass destruction. The issues of countering international terrorism and religious extremism are solved within the framework of the established legal framework of the Treaty Organization and collective security, the antiterrorist centers of the CIS and the SCO. [5] It should be noted that Kazakhstan is strategically important to maintain a balance in the military-political and defense sphere between the CSTO and the SCO, that is, between Russia and China. The SCO actually leads Russia and China, and in many ways the future of not only organization, but also stability in the post-Soviet space depends on the level of their interaction. An important vector of development of Kazakhstan in the years of independence is the development of cooperation between countries in the humanitarian sphere, in particular, in the field of education and culture.

Kazakhstan pays great attention to the development of a dialogue of cultures, strengthening friendship of nations, using various mechanisms for this - the creation of the Assembly of Peoples of Kazakhstan, the proclamation of Kazakhstan as a bridge between Western and Eastern civilization, holding Congresses of World Religions, etc. The idea of tolerance and the development of cooperation of representatives of all religions and cultures was repeatedly voiced and during Kazakhstan's chairmanship in the OSCE in 2010. Kazakhstan pays considerable attention to the problems of science and education development, integration into the world educational space, and actively participates in research and educational projects of the Commonwealth. This policy of Kazakhstan has a significant positive impact on the processes of strengthening the friendly relations of the peoples of the former Soviet Union. Thus, Kazakhstan occupies a worthy place in the integration processes in the post-Soviet space. The Republic became the initiator and one of the locomotives of Eurasian integration. Kazakhstan, unlike some CIS countries, is not

inclined to radically reconsider its foreign policy priorities and move from one regional organization to another. The most important priority of Kazakhstan is economic integration, which is designed to contribute to the solution of socio-economic problems, the development of mutually beneficial trade and economic ties and, ultimately, the implementation of a strategic task - the creation of a competitive economy by Kazakhstan.

References

1. Primbetov S.D. *Mezhdunarodnaya ekonomicheskaya integraciya v sovremennom mire*. Almaty: Atamura, 2003. 504 s.
2. Iskakov I.Zh. *Evraziiskaya integraciya kak otvet vyzovam globalizacii* // *Evraziiskaya integraciya: ekonomika, pravo, politika*. 2012. № 11. S. 149-154.
3. Chetverikov A.O. *Pravovye aspekty formirovaniya Evrazijskogo Sojuza* // *Osnovy pravovogo regulirovaniya integracionnyh processov na postsovetskom prostranstve* / pod red. S.Ju. Kashkina. M.: Norma: INFRA-M, 2013. S. 11-59
4. Morozov Y., Makdermott P. *Perspektivy sotrudnichestva organizacii i soyuzov v celyah obespecheniya stabil'nosti i bezopasnosti v CA regione: vzglyady iz Moskvy i Londona* // *Central'naya Aziya i Kavkaz: Jurnal social'no-politicheskikh issledovanii*. 2008. № 6 (60). S. 34-39.
5. Gustov V.A. *Vzaimovыgodnoe ekonomicheskoe sotrudnichestvo kak osnovopolagayushii factor razvitiya integracionnyh processov na evraziiskom prostranstve* // *Evraziiskaya ekonomicheskaya integraciya*. 2012. №2(15). S. 37-42.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 81'1

Бирюк И.Б.

доцент Могилевского государственного университета имени А.А. Кулешова
Могилев, Беларусь

РЕЧЕВЫЕ АКТЫ ОТКАЗА: ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье рассматривается актуальное направление современного исследования языка – лингвистическая прагматика. На примере речевого акта отказа проводится прагматический анализ негативных реактивных актов с подключением таких параметров, как коммуникативная цель, концепция говорящего и собеседника, событийное содержание, фактор коммуникативного прошлого и будущего, языковое воплощение.

Ключевые слова: прагматический анализ, теория речевых актов, речевые акты негативной реакции, эксплицитное выражение негации, имплицитное выражение негации.

Biryuk I.B.

Assistant Professor at Mogilev State A. Kuleshov University
Mogilev, Belarus

THE SPEECH ACT OF REFUSAL: PRAGMATIC ANALYSIS

Abstract. The article considers a topical trend of current language research - linguistic pragmatics. The pragmatic analysis of negative reactive acts is exemplified by the analysis of the speech act of refusal. Such factors as a communicative goal, concepts of the interlocutors, a current content, a factor of the communicative past and future, as well as their linguistic expression are taken into account.

Key words: pragmatic analysis, the theory of speech acts, verbal acts of negative reaction, explicit and implicit expression of negation.

Today man is in the spotlight of all scientific fields. And linguistics in this sense is no exception. Linguists turned to a "human factor", to a native speaker at the end of the 19th centuries, when a new linguistic theory, aimed at interpreting speech activity was born. Interest was directed to the field of speech communication with pragmatic impact, and pragmatics as a brunch of science came to the forefront of linguistic research.

The founder of pragmatics is Charles Pierce. However, the term "pragmatics" was introduced into scientific use by Pierce's most famous follower in the field of semiotics Charles Morris. Pragmatics has been understood as the study of meaning in context, or the meaning of linguistic units, arising in the process of their use.

The theory of pragmatic analysis was developed in the works of G.P. Grice, B. Russell, L. Wittgenstein, M. Frege. It was Grice who drew attention to the analysis of non-literal meanings of expressions and found that an addressee with linguistic competence is able to understand that the speaker's intention differs from the meaning of the utterance [1].

For a long time, the speech act has served as a unit of pragmatic analysis. The object of research in the theory of speech acts is the act of speech, that is, the statement of the speaker, addressed to the listener in a particular situation of communication; a purposeful speech action performed in accordance with the principles and rules of speech behavior adopted in the society.

A significant contribution to the theory of speech communication was made by American linguists K. Pike and E. Sapir, who first raised the issue of language learning through the prism of speech behavior. However, the strongest impetus for

the formation of the theory of speech activity was given in the works of J. Austin and J. Searle. In the mid-50s of the 20th century J. Austin, a British linguist and philosopher, introduced the theory of speech acts, which was later published as a course of lectures titled *How To Do Things With Words* (1962) [2]. Subsequently, this theory continued its development in the works of J. Searle and P.F. Strawson, American and British logicians, and a little later in numerous studies of European, American and Russian linguists. In Russian linguistics the pragmatic approach was developed by M.M. Bakhtin (theory of utterance), V.N. Voloshinov (theory of speech interaction), A.N. Leontiev and L.S. Vygotsky (theory of speech activity).

Thus, J. Austin believes that in order to study direct speech interaction, one should resort to the dialogical form of communication, which will determine the processes of speech generation and perception. In this case, the unit of communication will no longer be a sentence or statement, but the actual speech act. He distinguishes locutionary, illocutionary and perlocutionary acts [2].

P.F. Strawson, summarizing the research of J. Austin, states that it is an illocutionary act that serves as the minimum unit in the process of communication, which differs from the locutionary act on the basis of intentionality (the presence of a specific goal or intention), and it is opposed to the perlocutionary act by virtue of conventionality (the presence of certain rules that ensure the successful implementation of an illocutionary act) [4, c. 113-114].

Among the most difficult situations to perceive in the course of speech interaction there are speech acts of negative reaction. A speech situation of negative reaction, or a speech act of negation, is understood as the act that expresses the negative attitude of the speaker to the action or statement of the interlocutor, which is an informative, evaluative or imperative statement with different emotional shades (judgment, disapproval, etc.) and having a certain embodiment in speech. Speech acts of negative reaction usually include such speech situations as disagreement, prohibition and refusal [3].

The speech act of disagreement is one of the types of reactive speech acts of negative response, reflecting the position of the speaker, opposite to the position of the interlocutor and is made in the form of objection, disapproval, refutation, condemnation, negative evaluation of the communicator, etc., each of which has its specific communicative purpose.

The speech act of prohibition may be defined as a speech act of negative reaction that combines the meaning of prohibition and motivation, in which the speaker does not allow to perform or demands to stop the action already begun by the time of speech, since he believes that this action should not happen in the current situation.

The speech act of refusal is a speech act of negative reaction, arising in response to a request, demand or order of the interlocutor, in which the speaker does not have the ability or desire to perform the required action.

The basis for speech acts of negative reaction with different shades of meaning is explicit and implicit lexico-grammatical negation.

Explicitly expressed negation in speech acts derives from the literal content of the utterance, and the communicator's intention is presented clearly and unequivocally. While the implicit way of expressing negation, as a rule, is characteristic of indirect speech acts, in which there is a split between the meaning and the form of the utterance. The speaker performs one speech act, but uses another. In addition, the communicator transmits more information, since he is counting on the totality of the addressee's knowledge and on his ability to draw consistent conclusions from the above [3].

Thus, analyzing acts of negative reaction, it was revealed that they were performed by interlocutors to achieve various communicative goals, and various methods of their realization were chosen and appropriate language means were used. These can be provided by the analysis of speech acts of refusal on the material of R. Bradbury's *Fahrenheit 451*.

In the process of communication, the speech act of refusal arises from the preceding statements of the addresser (A1), who uses a variety of linguistic means in order to influence the recipient (A2). The pragmatic purpose of A2 is to present a rejection of request made in saying of A1.

Generally, the structure of a dialogue with a speech act of refusal has the following form: 1. A1 - speech act of motivation → 2. A2 - speech act of rejecting request, demand or proposal → 3. A1 - requesting justification for refusal → 4. A2 - refusal justification. However, in the process of communication, there is often an incomplete implementation of this scheme. The most common are dialogues with steps 1 and 2.

The dominant language means of implementing speech situations of refusal in English are the pronoun *no* and the negative particle *not*, which is added to the auxiliary or modal verb. Besides, different means of expressing indirect speech acts of refusal are widely used when the speaker sets a goal not to offend the participant of the speech interaction with his refusal.

A speech situation in which the addressee rejects advice is often supported by arguments for whatever reason he does not want or cannot follow the advice offered, for example:

*"Sometimes I drive all night and come back and you don't know it. It's fun out in the country. You hit rabbits, sometimes you hit dogs. **Go take the beetle.**"*

*"**No, I don't want to, this time.** I want to hold on to this funny thing. God, it's gotten big on me." [5, c. 84]*

Sometimes speech acts of refusal express a sincere or ironic assessment of the advice offered by the interlocutor:

"Hey", said Clarisse, "you might really succeed if you take up it."

“Don't be silly, writing is just a hobby.” [5, c. 56]

It should be noted that the rejection of advice is rarely supplied with speech formulas of apology, regret, gratitude, etc. In order to make refusing point-blank less categorical a statement can be implemented in the form of a request with *will* (*would*):

He caught her shrieking. He kept her and she tried to fight away from him, scratching.

“No, Millie, no! Wait! Stop it, will you?” [5, c. 86]

The next type of rejection is the refusal of an invitation which is often accompanied by reasons due to which performing an action seems impossible. This may include busyness (*to be busy*), circumstances beyond the addressee's control (*have to do smth / I must*), lack of time (*for lack of time/to be short of time*), fatigue (*to be tired*) or a counter offer to take the invitation in future (*another time / some other time*). The above mentioned means of expression are normally used in indirect speech acts of refusal.

In the cited microdialogue the speaker does not want to accept the invitation, and the refusal is expressed explicitly with further explanation:

“Come on, let's be cheery, you turn the 'family' on, now. Go ahead. Let's laugh and be happy, now, stop crying, we'll have a party!”

“No,” said Mrs. Bowles. “I'm trotting right straight home. You want to visit my house and ‘family’, well and good. But I won't come in this fireman's crazy house again in my lifetime!” [5, c. 131]

Refusal of the offer can be realized with the help of positive or negative assessment of the proposed action or personal contribution to this action with an explanation following next:

“Don't you have the urge to be a father?” she coaxed.

“I don't know.”

“You're joking!”

“I mean...” He stopped and shook his head. “Well, my wife, she . . . she just never wanted any children at all.” [5, c. 40]

An offer on the part of the addresser can be contrasted with the alternative statement of the addressee:

“I'll take you in the car,” he said in a small voice.

“I'll walk, thank you.” [5, c. 60]

However, if the addressee cannot accept the offer for any reason, he rejects it with a subsequent explanation:

Montag placed his hand on the woman's elbow. “You can come with me.”

“No,” she said. “Thank you, anyway. I want to stay here.” [5, c. 53]

It is important to state that the English speech portrait is characterized by politeness, so the addressee is forced to resort to the use of speech formulas of regret

(unfortunately), apology (sorry), as well as thanks (thanks) in speech acts of refusal to requests and invitations:

“Then, turn on your lawn sprinklers as high as they'll go and hose off the sidewalks. With any luck at all, we can kill the trail in here, anyway...”

*“I'll tend to it. Good luck. If we're both in good health, next week, the week after, get in touch. General Delivery, St. Louis. **I'm sorry there's no way** I can go with you this time, by ear-phone.”* [5, c. 175]

Refusal to provide the requested information can be expressed without any argument, and sometimes even in a rude manner:

“How many copies of Shakespeare and Plato?”

*“**None!** You know as well as I do. **None!**”* [5, c. 99]

A common reaction of a rejection speech situation to a question is a counter-question, when the addressee does not want to answer and applies the evasion tactics:

She watched his lips casually. “What about last night?”

*“**Don't you remember?**”*

*“**What?** Did we have a wild party or something?”* [5, c. 28]

The evasion tactics can be realized with the help of the passive voice, which presents the action expected of the addressee not as his immediate duty, but as a generally accepted rule, the need for which is obvious. This form of expressing refusal has a less categorical meaning and allows you to avoid the pressure exerted on the interlocutor:

“The TV channel in this book, this play, this TV serial aren't meant to be any actual painters, cartographers, mechanics anywhere.” [5, c. 75]

Sometimes the addresser, showing excessive interest or curiosity in the process of communication, faces negative assessment of his speech behavior or actions from the position of the addressee:

“My uncle drove slowly on a highway once. He drove forty miles an hour and they jailed him for two days. Isn't that funny, and sad, too?”

*“**You think too many things,**” said Montag, uneasily* [5 c. 16].

Very often the reluctance or impossibility to answer a communicator's question comes down to a change in the topic of conversation:

“You are an odd one,” he said, looking at her. “Haven't you any respect?”

“I don't mean to be insulting. It's just, I love to watch people too much, I guess.”

*“**Well, doesn't this mean anything to you?**” He tapped the numerals 451 stitched on his charcoloured sleeve.*

*“Yes,” she whispered. She increased her pace. “**Have you ever watched the jet cars racing on the boulevards down that way?**”*

*“**You're changing the subject!**”* [5, c. 16]

To sum up, refusal is directly related to explicit and implicit negation. Implicit speech acts of refusal are realized by such tactics as changing the topic of the conversation, evaluating speech actions of the interlocutor, counter questions, counter offers. A prerequisite for a successful implicit speech act of refusal is mutual awareness of communicants, which is reflected not only in the concept of the speaker, but also in that of the interlocutor. Speech acts of refusal often involve the use of speech etiquette formulas (*unfortunately, sorry, thank you*) characteristic of the English speech portrait.

The speech act of negative reaction is characterized by the following parameters: the communicative purpose, the concepts of the speaker and the interlocutor, eventful content, the factor of the communicative past and future, as well as the linguistic means of expression. The main communicative purpose of speech acts of refusal is the rejection of a request, demand or proposal.

The speech act is the minimum unit of pragmatic analysis, whose task is to study the situational use of language in the process of communication. Language users have certain social experience of using it. So, only language community may determine the requirements for operating with language means in the process of communication.

References

1. Грайс Г.П. *Логика и речевое общение [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kant.narod.ru/grice.htm>. Дата доступа: 30.05.2018.*
2. Austin J.L. *How to do things with words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955.* Oxford: The Clarendon Press, 1962. 166 p.
3. Horn Laurence R. *A natural history of negation [Electronic resource].* Chicago: University of Chicago Press, 1989. 637 p. Mode of access: <http://emilkirkegaard.dk/en/wp-content/uploads/A-natural-history-of-negation-Laurence-R.-Horn.pdf>. Date of access: 05.03.2018.
4. Strawson P.F. «*Austin and 'Locutionary Meaning' in Essays on J. L. Austin.* Oxford: Clarendon Press, 1973. 171 p.
5. Bradbury Ray. *Fahrenheit 451.* New York: Harper Voyager, 2013. 240 p.

УДК 821.ІІ

Думчак Ірина, кандидат філологічних наук, доцент

Бойченко Віра, слухач магістратури

Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника

Івано-Франківськ, Україна

СИМВОЛІКА У РОМАНАХ ЕЛІС УОКЕР «МЕРИДІАН» ТА «КОЛІР ПУРПУРОВИЙ»

Анотація. У статті проаналізовано особливості символіки у творах американської письменниці Еліс Уокер. Визначено поняття символу, символіки, виокремлено групи символів, які виражають особливості тематики й проблематики романів.

Ключові слова: символ, символіка, тематика, проблематика, рабство.

Dumchak Iryna, Ph.D. in Philology, Associate Professor
Boichenyuk Vira, master of the magistracy
Precarpathian National University by Vasyl Stefanyk
Ivano-Frankivsk, Ukraine

SYMBOLS IN THE ALICE WALKER'S NOVELS “MERIDIAN” AND “THE COLOR PURPLE”

Abstract. *The article analyzes the peculiarities of symbolism in the works of an American writer Alice Walker. The notion of a symbol, symbolism, and the groups of symbols are singled out, which express the peculiarities of the themes and the problems of the novels.*

Key words: *symbol, symbolism, theme, problem, slavery.*

Метою нашої наукової розвідки є дослідити функціонування й особливості символів на матеріалі романів Еліс Уокер «Меридіан» та «Колір пурпуровий». Завданнями є визначити й проаналізувати поняття “символ” та “символіка” у сучасній лінгвістичній науці, виокремити слова-символи як мовностильові засоби, з допомогою якого письменник реалізує тематику й проблематику рабства й гендерного насильства у художніх творах.

Символ (з грец. Symbolon – умовний знак, натяк) – умовне позначення якого-небудь предмета, поняття або явища; художній образ, що умовно відтворює усталену думку, ідею, почуття [1, с. 675]. Увагу дослідника привертають символи, які навіюють певні настрої, асоціації та аналогії, представляють собою таємні ідеї, приховані у “глибині всіх навколишніх, а також і потойбічних явищ, що її можливо розкрити, збагнути й відобразити тільки за допомогою мистецтва, зокрема музики і поезії” [1, с. 675]. Символ має філософську смислову наповненість, тому не тотожний знакові. Символ тісно пов'язаний з наукою, міфом, вірою, поезією, але не зводиться до них, тяжіє до певного узагальнення, на відміну від алегорії, що проявляється в конкретному образі. Символ є процесом активного перетворення внутрішнього на зовнішнє і – навпаки, відмінністю внутрішнього і зовнішнього. Тому символ не збігається за своїм значенням з будь-яким тропом. Наприклад, відмінність між метафорою й символом полягає у відмінності функційного навантаження обох. “Коли метафора виконує характеристичну функцію, не відаючи семантичних обмежень, зосереджуючись в образній оболонці, то символ існує в безкінечно означальній ролі, тяжіючи до загальної ідеї, прагнучи розширення її змісту, а не повного визначення. Тому метафора зумовлюється власне художніми чинниками, на відміну від символу, що базується на позахудожніх, передовсім філософських потребах езотеричного знання” [3].

Символіка – сукупність символів, які використовуються певною групою осіб, організацією, громадським чи політичним утворенням, державою тощо. Історія виникнення символіки сягає у глибокі часи на сотні тисяч років до давніх часів, коли люди жили в печерах, на стінах яких зображували символи своїх релігійних вірувань та уявлень про життя. Спочатку символам приписувалося

містичне, сакральне походження і вони розглядалися виключно як щось незбагненне для людини, апріорі недоступне людській свідомості. У різні епохи ставлення до символіки було неоднаковим. У середньовічній Європі символи відігравали істотну роль в світорозумінні людей (обряди, релігія, архітектура, геральдика тощо). В епоху Реформації ставлення до символів докорінно змінилося в сторону безпосереднього, прямого розуміння речей [2]. На сучасному етапі “символіка – умовне відображення подій, явищ, понять, ідей і т. ін. за допомогою умовних знаків – символів; символічне значення, яке надається чому-небудь” [4, с. 175].

Прозаїки та поети зверталися до символів, щоб збагатити твори художніми образами, що умовно відтворюють усталену думку, ідею та почуття. Роман «Пурпуровий колір» є одним із яскравих прикладів, де крім різнобарвної різновидності граматичної та лексичної характеристики, автор використала розмаїття образів-символів. Еліс Уокер збагатила романи «Пурпуровий колір» та «Меридіан» словами-символами, які допомагають ширше та глибше розкрити зміст та глибину твору.

Спочатку варто проаналізувати ті символи, які є спільними для обох романів Еліс Вокер. Так, типовим символом в обох творах є «листи» (letters). Саме за допомогою листів Селі спілкувалася з Богом та сестрою Нетті. Листи пропагують не тільки засіб спілкування, але і протест проти гноблення та виклик гнобителю (роман “Колір пурпуровий”). Також символічними є «листи Меридіан» (Meridian’s letters) в романі “Меридіан”. Символічним є фінал твору, в якому Меридіан пише свої вірші-листи та відкладає їх на полицю, де ховає їх від знайомих. Вірші передають внутрішній конфлікт душі героїні. Відчуваючи власну смерть, Меридіан залишає всю біль та відчуття від прожитого життя на папері. Таким чином, її друзі зможуть нарешті зрозуміти вчинки та почуття персонажа. Через поезію героїні письменниця зображує весь внутрішній стан її та думки перед смертю.

<i>i want to put an end to guilt</i>	<i>there is water in the world for us</i>
<i>i want to put an end to shame</i>	<i>brought by our friends</i>
<i>whatever you have done</i>	<i>though the rock of mother and god</i>
<i>my sister (my brother)</i>	<i>vanishes into sand</i>
<i>know I wish to forgive you</i>	<i>and we, cast out alone</i>
<i>love you</i>	<i>to heal and re-create ourselves [68, 236].</i>
<i>it is not the crystal stone</i>	
<i>of our innocence</i>	
<i>that circles us</i>	
<i>not the tooth of our purity</i>	
<i>that bites bloody our hearts [5, с. 235].</i>	

Символ «секс» (sex) характерний для обох романів. У романі “Колір пурпуровий” авторка показує не тільки ставлення чоловіків до жінок у роботі та догляді за дітьми, а й у сексуальних стосунках. Жінки мали підкорятися чоловіку за будь-яких обставин та умов. Селі, вийшовши заміж за Містера Альберта, неодноразово зазнавала насильства не тільки з боку чоловіка, а з боку батька:

When that hurt, I cry. He start to choke me, saying: You better shut up and git used to it. But I don't never git used to it [6, с. 2].

У романі “Меридіан” через символ “sex” письменниця показує силу і перевагу чоловіка над жінкою. В час руху за громадянські права чоловіки володіли більшою силою та владою ніж жінки. Жінка не мала жодних прав. Тому і проблеми насильства були на першому місці. Секс у творі символізує, з одного боку, задоволення – для чоловіків, з іншого, обов’язок - для жінок.

Слід зосередити свою увагу і на тих символах, які не є спільними для романів американської письменниці. У романі “Колір пурпуровий” символ-образ Бога (God) засвідчує глибоку віру афро-американських жінок у краще майбутнє, через яку вони сподівалися на щастя та свободу. У наративі спостерігається часте вживання цього слова саме жінками, а не чоловіками.

*Celie: But when you talk bout love I don't have to guess. I have love and I have been love. And I thank **God** he let me gain understanding enough to know love can't be halted just cause some peoples mean and groan* [6, с. 56].

Символ «голки» (needles) — незалежність Селі, яка почала свій маленький бізнес. Саме через шиття, головна героїня звільнилася від рабства чоловіка та домашніх обов’язків у його сім’ї. Зараз вона може робити все, що хоче і коли хоче.

Символ «троянда» (rose) у романі втілює сексуальний та релігійний розвиток і розквіт жінки.

*Then my pussy lips be black. Then inside look like a wet **rose*** [6, с. 32].

В романі Ел. Уокер «Колір пурпуровий» знаковими символами є пурпуровий та рожевий кольори:

- Символ «рожевий колір» (pink) асоціюється з жінками та наївністю, що є певним стереотипом для цього кольору. У цьому романі авторка зображує Шуг Ейвері як сильну та незалежну жінку, хоча її улюбленим кольором є рожевий:

*Oh, the house look so nice, she say, when us git to her room. You know I love **pink*** [6, с. 76].

*She dress to kill in a **pink** suit, big **pink** hat and **pink** shoes, a little **pink** purse hanging on her arm* [6, с. 90].

- Символ «пурпуровий колір» (purple). Критики пояснюють значення цього кольору по-різному. Одні вважають, що колір пов'язаний з синцями на обличчі жінки, а інші пов'язують його з красою та багатством. Що ж до роману, то Еліс

Уокер через призму цього кольору зобразила життя простої афро-американки: від усіх його складностей і до духовного багатства та спокою. З давніх часів люди, які були багатими, носили одяг пурпурового кольору, що символізував владу, благочестя, щедрість і був ознакою вельможності [1, с. 567].

*“She like a queen to me so,” I say to Kate. “Somethin **purple**, maybe little red in it too”* [6, с. 8].

*I'm busy making pants for Sofia now. One leg be **purple**, one leg be red. I dream Sofia wearing these pants, one day she was jumping over the moon* [6, с. 84].

*Everything in my room **purple** and red cept the floor, that painted bright yellow* [6, с. 95].

Символіка присутня також і в іншому романі Еліс Уокер «Меридіан». Авторка виокремлює певні символи-образи, які передають конкретні поняття та значення. Головним символом у творі є його заголовок — Меридіан (Meridian). Лексема меридіан — багатозначна та символічна. З точки зору географії, це поняття несе значення великого кола Землі, який проходить через полюси. З точки зору астрономії, меридіан — це велике уявне коло небесної сфери, яке проходить через полюси неба. Ще одним із значень цієї номінативної одиниці є перевага в силі та процвітання.

Символом-образом у творі виступає «**кімната Меридіан**» (**Meridian's room**). Коли Труман заходить до кімнати, то одразу бачить всю її убогість та безлад:

*And this was **Meridians' room**. But he felt as if he were at a cell. He looked about for some means of making himself comfortable, but there was nothing. She owned no furniture, beyond the sleeping bag, which, on inspection, did not appear to be very clean...* [5, с. 9].

Цей символ позначає бідність та нещастя періоду 1960-х років, коли чорношкірі тільки починали боротись за свої права.

Ще одним знаком-символом виступає «**церква**» (**church**). Саме в церкві збиралися чорношкірі, щоб відчути себе захищеними та вільними.. Цей символ у книзі передає відчуття свободи, віри у краще майбутнє та надії.

Символіка у творах має велике значення, оскільки дозволяє відтворити та збагатити суспільну атмосферу, на тлі якої відбуваються події. Романи Еліс Уокер наповнені різноманітними символами, які передають певні позначення. В обох романах трапляються найчастіше символи “листи” та “секс”. У романі «Пурпуровий колір» трапляються такі символи як “очі”, “одяг”, “Бог”, “жаби”, “сміх”, “толки”, “штани”, “стьобана ковдра”, “бритва”, “троянда”, “зірки”, “зуби”, “дерево”, “рожевий колір” та “пурпуровий колір”. У романі «Меридіан» бачимо такі символи як “кімната Меридіан”, “дерево”, “церква”, “золото”, “ферма”, “задній двір”, “спів” тощо.

Список використаних джерел:

1. Гром'як Р.Т., Ковалів Ю.І. та ін. Літературознавчий словник-довідник. К.: «Академія», 1997. 752с.
2. Символіка // <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Символіка>
3. Словник літературознавчих термінів // <https://ukrlit.net/info/dict/jz54c.html?fbclid>
4. Словник української мови: в 11 томах. Том 9, 1978.
5. Walker A. Meridian. N.Y.: Harvest Book, 2003. 242 p.
6. Walker A. The Color Purple. N.Y.: Pocket Books, 1985. 202 p.

УДК 882.6.09

*Гоўзіч Ірына Мікалаеўна, кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
БДПУ. Мінск, Беларусь*

ТОПАС «ХАТА» Ў ПРЫТЧАХ З КНІГІ ЯНКІ СІПАКОВА «ТЫЯ, ШТО ІДУЦЬ»

Анатацыя. У артыкуле разглядаецца сэнсавое напаяўненне топасу «хата» ў прытчах Янкі Сіпакова, вызначаецца, што дамінантнымі ў творах становяцца матывы спусташэння, страты, разбурэння як паказчыкі духоўнай энтрапіі чалавека і вынікаў экалагічнай катастрофы.

Ключавыя словы: топас, «хата», прытча, матывы спусташэння, алегорыя, канцэптасфера.

Houzich Iryna, PhD (Philology), Associated professor, BSPU. Minsk, Belarus

»

Abstract. The article discusses the semantic content of topos «home» in the parables by Yanka Sipakov, the article defines that the motives of the ruin, loss, destruction become dominant in his works as indicators of spiritual entropy and human consequences of ecological disaster.

Key words: topos, «home», parable, ruin motive, allegory, sphere of concepts.

У літаратуразнаўстве паняцце топас уключае ў сябе матывы, міфы, формулы і іншыя мастацкія вобразы, якія рэгулярна паўтараюцца ў творчасці пісьменніка і ў сістэме культуры і маюць асаблівыя прасторавыя характарыстыкі: «Топас (ад грэч. *topos* – месца) – мастацкая прастора, увасобленая ў сістэме выяўленчых сродкаў твора. Перш за ўсё гэта тая рэальная прастора, месца (месцы), дзе адбываюцца тыя ці іншыя падзеі твора (твораў)» [3, с. 260].

Дамінантнымі ў творчасці Янкі Сіпакова сталі топасы дарога (як і ў прадстаўнікоў філалагічнага пакалення цалкам), дом / хата, лес, сад, рака і інш. Значым, што семантычная сфера гэтых топасаў атрымала значнае змяненне на пачатку і на сучасным этапе творчасці пісьменнікаў згаданага пакалення, што тлумачыцца зменамі ў грамадска-палітычнай сітуацыі.

Ключавым топасам у Я. Сіпакова становіцца «дом», значнасць якога для чалавека цяжка пераацаніць, ён вызначаецца «ярка выяўленай антрапацэнтрычнасцю, характарызуе не толькі структуру свету, але і стан і самаадчуванне ў ім чалавека» [1, с. 146]. Дом з'яўляецца «асяродкам асноўных жыццёвых каштоўнасцей, шчасця, дабрабыту, адзінства сям'і і роду» [2, с. 168].

Дом – гэта ідэальная мадэль узаемаадносінаў паміж людзьмі, месца спакою і абароненасці, дзе кожны чалавек адчувае сябе ўтульна.

Менавіта такім, адухоўленым, светлым, квітнеючым, паўстае топас «дом» у ранняй творчасці Я. Сіпакова. Прааналізуем ў сувязі са сказаным урывак з верша «Лірычны ўспамін». Ужываючы метафары «хукала хата», «расцірала вушы», «усміхалася добрымі вокнамі», пісьменнік імкнецца раскрыць вялікую любоў да роднай хаты, дзе прайшлі дзяцінства і юнацтва. Хата для Я. Сіпакова – гэта мікрарадзіма, яе вобраз ён атаясамлівае з вобразам рана страчанай маці: «І хукала старая хата / На мае азалелыя пальцы, / Расцірала збялелыя вушы / І, за стол мяне пасадзіўшы, / Усміхалася добрымі вокнамі...» [4, с. 48].

У 1990-я гг. у канцэптасферы Я. Сіпакова адбываюцца змены, на якія, як ужо адзначалася, паўплывалі трагічна-разломныя падзеі 1990-х гг. Пісьменнік звяртаецца да жанру прытчы – старажытнага, эталагічнага, павучальнага жанру, які мае вытокі ў Бібліі, і грунтуецца на мастацкіх прынцыпах іншасказальнасці, упадабнення, перанясення прыкметаў з адных з’яваў і прадметаў на другія і значнага абагульнення. У пэўныя перыяды развіцця мастацтва прытчавасць становіцца сродкам выжывання высокага мастацтва, яго захавання і ад залішняй ідэалагізацыі, і ад рафінаванай спрощанасці, і ад устаноўкі на барочную «аздобленасць». Асабліва выразна змены ў семантыцы топаса «хата» выявіліся ў праявах творчых пісьменніка «Пажар», «Свой усяму», «Туман», «Наперад, наперад», «Катаванне на стайні», «Гармонік», «Гумно», «Тыя, што ідуць», якія склалі аснову кнігі прытчаў «Тыя, што ідуць» (1993). У іх не толькі выразна «спрацоўвае» прытчавасць як мастацкі прыём, але і самі яны становяцца разгорнутымі прытчамі і метафарамі, у якіх выразна прасочваецца арыентацыя мастака на перасатварэнне «жывой рэальнасці» ў не менш жывы ўяўна-віртуальны свет. Звычайны жыццёпадобны сюжэт ператвараецца ў міф, у філасофскае разважанне, фантазійныя мроі. Героі і падзеі вольна пераводзяцца з праўдападобнага свету ў свет нерэальны («Свой усяму», «Пажар», «Туман»). Невядома, ці гэта селянін Бусел, ці птушка з такім самым імем назірае, як гінуць і хлявы, і хата. Большасць герояў прытчаў – незвычайныя, метафарычна ўяўныя, створаныя фантазіяй пісьменніка асобы і істоты. Свет распаўся ў творах мастака на рэальны і нерэальны, героі – таксама, а падзеі адбываюцца і ў храналагічна абмежаваным часе, і ў вечнасці.

У прытчах Я. Сіпакова лейтматывам гучыць роспач ад спусташэння дома і страты хаты. Як адзначае У.У. Іванцоў, «прычына разбурэння ідэальнага “Дома”... можа паўставаць альбо ў глабальным плане – як нейкія укаранёныя ў светабудове сілы зла і разбурэння (вайна, тэхнагенныя катастрофы), альбо ў сваіх мікрапраявах – як хаос ў асобным чалавеку, у яго духоўнай структуры. Апошні варыянт праявы хаосу, у прыватнасці, прыводзіць чалавека да абясцэньвання “Дома”» [2, с. 156–157].

Руйнаванню дома спрыяе адрыў вясковых жыхароў ад роднай зямлі, масавы ад'езд моладзі ў горад, бяздумнае захапленне тэхнакратычнымі ідэямі, вынікам якіх з'яўляюцца экалагічныя трагедыі. З пункту гледжання пісьменніка, падобныя паводзіны цягнуць за сабой не толькі разбурэнне дома, але і духоўную дэградацыю, энтрапію самога чалавека. Такім чынам, сацыяльная трагедыя перажываецца як экзістэнцыйная, што вельмі характэрна для творчасці Я. Сіпакова 1990 – 2000-х гг.

Так, у прытчы «Пажар» хата паўстае разбуранай да рэшты, усё дрэва, усё жывое нутро яе «вызваліў» агонь, застаўся толькі дамавік: «У апошні час тут жыў адзін толькі Хатнічак. А кажуць, што хату забрала з сабою бабка Яснея. Прыйшла пасля смерці і забрала. Дзіўна так... Усё жалеза, якое было і ў хаце, і на падворку, вызваліў агонь. Ад дрэва вызваліў – дрэва да гэтага моцна трымала яго ў сабе, каля сябе, пры сабе і змушала працаваць. І здавалася, што гэты прымус вечны: зломіцца ці то згіне ручка ў малатку – новую зробіць. А тут ўсё тое, за што браліся чалавечыя мазалі, згарэла, агаліўшы адно жалеза – вунь колькі гэтага дабра валяецца на папалішчы! Быццам толькі яно адно і было ў жывой хаце» [5, с. 3]. Аўтар падкрэслівае, што бабка Яснея (звярніце ўвагу на імя!) забірае хату з сабой, пасля таго, як: «усе хаты – адны раней, другія пазней – паўміралі, бо нейкія нягоднікі прызналі іхнюю найпрыгажэйшую вёску непersпектыўнай. Бабка Яснея бачыла, як паміралі ці з'язджалі адсюль людзі, як паміралі, абвальваліся стрэхамі хаты – і тыя, што былі побач, у суседзяў, і тыя, што стаялі далёка, на самых прыканцах вуліцы» [5, с. 5]. Фінал прытчы неадназначны: адны відавочцы трагедыі сцвярджаюць, што хату забрала з сабой апошняя жыхарка, другія – сам дамавік, а трэція – дзед Шэраш (муж Яснеі, што знаходзіўся ў вар'яцкім доме), або нават іх дзеці. У творы спалучаецца рэальнае і міфалагічнае, аўтар падкрэслівае, што разбурэнне спрадвечнага ўкладу жыцця, знікненне вёсак з'яўляецца сапраўднай маральнай катастрофай.

У прытчы «Свой усяму» топас «хата» становіцца алегарычным вобразам знікнення традыцыйнай вёскі. Бусел, прылятаючы штогод да хаты, адзначае яе разбурэнне: «спачатку гэта была звычайная, дыхтоўная, як і ва ўсіх руплівых гаспадароў, хата. За яе моцна трымаліся сенцы, адрыны, хлявы, дрывотні – таксама дагледжаныя і клапаціліва выштукаваныя», «калі зніклі апошнія бёрны, вельмі ж ужо сіратліва, няўтульна і недарэчна стала вёдрам і каструлям, цабэркам і місам, квартам і конаўкам, якія стаялі ў сенцах – і на лавах, уздоўж сцен, і проста так, на падлозе. Іх, як нябожчыкаў, хутчэй хацелася хоць нечым прыкрыць, бо глядзець на іх, бездапаможных, было вельмі э ўжо балюча. Няўтульна без сянец пачувалася і самой хаце. Зараз бусел, пралятаючы над сядзібаю, з жахам чакаў, калі знікнуць першыя бяровенні з хаты» [5, с. 15, 17]. Сімвалічным з'яўляецца і тое, што апошні селянін і жыхар гэтай хаты дзед

Цыпрук Бусел застаецца адзінокім: «Усё яшчэ гледзячы на жураўлёў, ён раптам страпянуўся, шырока ўзмахнуў крыламі – тыя адно ўдарылі па пракосах, начапляўшы на сябе травы, – узняўся высока ў неба, дагнаў птушак, правёў іх за небакрай, а потым пакрысе адстаў ад выраю, павярнуўся і стомлена паляцеў назад – Бусел вяртаўся на свае паплавы... Да свае хаты. Апошні Бусел вяртаўся да апошняй хаты» [5, с. 18].

Незвычайная трансфармацыя вобраза хаты адбываецца ў прытчы «Туман», у якой спалучаецца містыка, фантастыка і рэальнасць. Хата становіцца месцам, у якім ноччу нейкая невядомая істота – туман, невідомы, фантом – без дазволу кахае жанчыну: «Кожную ноч ён дамагаўся яе. Яшчэ звечара, як толькі пачынала цямнець, ён з'яўляўся ў хаце. Як, якія чынам з'яўляўся, яна не разумела, але праз нейкі час ведала: ён, невідомы, тут, у пакоі, каля крэсла, у якім раней ёй было так зручна і прыемна сядзець. У прыцемках жанчына не бачыла яго, але адчувала пэўна, што ён ужо нячутна ходзіць па пакоі, абмацвае падлогу, дыван, шукаючы яе» [5, с. 28].

У прытчы «Катаванне на стайні» маёнтак, панскі дом Нуворыша становіцца вобразам, які сімвалізуе здраду і бесчалавечнае катаванне закаханых: «Неўзабаве з таго боку, дзе стаялі Панавы харомы, пачуўся дзіўны гук – нібыта стрэл. Некаторыя лёкаі падумалі, што гэта Пан, як і тут, на стайні, стрэліў пугаю-дратаванкаю, але больш уважлівыя зразумелі: не, пуга ляскае не так, так страляе толькі пісталет сістэмы Макарава» [5, с. 47].

Жахлівай, спустошанай, змрочнай паўстае вёска і хаты ў прытчы «Гармонік», у якой стары пастух «корміць» згаладалых кароў музыкай, граючы на гармоніку: «Усюды было запусценне і глушыня. У высокім бур'яне і густой стрыкучай крапіве стаялі пакінутыя хаты – вокны з павыбіраванымі шыбамі, нібы пустыя вачніцы, абыякава глядзелі на мяне. Сцежкі, зарослыя перастоенай травой і бальнягом, ужо не запрашалі гасцінна да хат, і ад гэтага сціскалася сэрца, якое ўсё ж супраціўлялася і ніяк не хацела верыць у блізкасць нейкага жудаснага, немінучага канца» [5, с. 58].

Заклучнай кампазіцыйна, але цэнтральнай па сіле пастаноўкі і вырашэння філасофскай праблемы пошуку роднай хаты, роднага дома з'яўляецца прытча Я. Сіпакова «Тыя, што ідуць», якая пераклікаецца з вершам Янкі Купалы «А хто там ідзе?», але з'яўляецца больш складанай, філасофскай, цяжка зразумелай, вытрыманай ў постмадэрнісцкім стылі, які спалучае рэальны і віртуальны свет, разнапланавыя вобразы. Пачынаецца яна з апісання натоўпу людзей, якія некуды ідуць. Аўтар адзначае, што людзі, нібы «плылі ў вадзе ці, наадварот, рухаліся ў беспаветранай прасторы...» [5, с. 155]. Пісьменнік адразу ж скіроўвае нашу ўвагу на рукі людзей, якія выконваюць ролю страчанага органа пачуццяў: імі людзі-здані не толькі размаўляюць, але і адчуваюць, выказваюць эмоцыі. Хто ж вядзе гэты натоўп? Барадзень, ён жа Белабог (ці не

бог-дух Беларусі?), ён жа Валадар, Галоўны Сейбіт, які адзіны прызнаў Незнаёмага, што сустрэўся на шляху зданям. Зноў-такі пры дапамозе апісання рук пісьменнік раскрывае характар Белабога: «Рука таксама, як і сам Барадзень, была моцная, верная, надзейная» [5, с. 155]. Я. Сіпакоў нібыта падкрэслівае, што такія рукі могуць быць толькі ў сапраўднага гаспадара, працаўніка Зямлі, яе ахоўніка. Значна пазней выпадковы спадарожны бачыць і разумее, што ўсе, уключаючы яго новага знаёмага, не толькі сляпыя, але і нямыя, і глухія. Жывуць гэтыя істоты нібы ў іншым вымярэнні. Нават дарожны пыл не прыстае да іх. Але куды ідуць гэтыя людзі, чаго хочуць? – пытаецца праз Незнаёмага аўтар сам у сябе і ў чытача. І спрабуе адказаць на гэтае пытанне неаднаразова ў залежнасці ад развіцця характару і светаўяўленняў Незнаёмага (ён жа Выпадковы, і Падарожнік, і Спадарожны, і Вар'ят, і Вандроўнік). Чаго гэты народ «зняўся з даўно наседжанага месца і ўлегцы, нічога не ўзяўшы з сабою, пайшоў у свет» [5, с. 158], чаму сапраўдныя хлебаробы, сейбіты, цесляры, муляры кінулі свае вёскі і гарады і нешта шукаюць? Дзе падзеліся і калекі, і вырадкі, і прайдзісветы? Чаму яны не пайшлі з усімі? А можа, недарэкі, чалавечае пазаддзе знікла па дарозе? Вось адзін з адказаў на гэтыя пытанні: «Рух і ёсць іх жыццё, а канчатковы вынік – нішто...» [5, с. 159]. Чым болей рухаецца з глухімі і нямымі людзьмі Выпадковы, тым шырэй прыадчыняецца заслона таямніцы над філасофскім зместам прытчы. Аказваецца, народ начамі працуе, будзе дамы, сее жыта. Навошта? Каму?

Падарожны ўрэшце зразумеў, «што народ гэты запланаваны на будучыню. Быццам зараз у яго няма жыцця, а ён працуе і жыве толькі на заўтрашні дзень – як усё роўна продкі ахвяравалі сабою дзеля нашчадкаў» [5, с. 168], і тыя, рана ці позна, знойдуць тое, што застаецца пасля маўклівых людзей-зданяў, прывідаў, створана іх рукамі. Вярнуўшыся да свайго былога, звыклага дачнага жыцця, Вандроўнік ужо не можа ўспрыняць яго ўсур'ёз, а тое жыццё, дзе засталіся мудры Белабог, каханая Прыгажуня, дзе расце яго сын, дзе яму давераць нешта важнае, у якім, можа, ён увогуле стане павадыром, Галоўным Сейбітам, «відушчым» сярод астатніх «невідущых», здаецца яму галоўным і важным. І ён кідаецца ў пагоню за белымі прывідамі.

У прытчы сцвярджаецца, што народ, які выгнаны моцнай тэхнагеннай катастрофай з родных мясцін, шукае сябе, свой дом (!), выконвае кожную ноч свае спрадвечныя заняткі і абавязкі – сее і будзе, каб потым, пасля доўгага блукання, адшукаўшы нешта важнае, нікому не вядомае, вярнуцца назад, ідучы ўперад, сабраць плён працы сваёй. «Тыя, што ідуць» – прытча-папярэджанне пра магчымую страту сваёй Бацькаўшчыны, сваёй памяці і гісторыі. Гэты твор працягвае ідэю пошукаў народам сябе, з'яўляецца напамінкам, што чалавек, нягледзячы на свой востры зрок, падчас не бачыць, куды вядзе яго шлях

цивілізації, заснаваній на разбуренні і зніщенні природи і чалавечага ў чалавеку.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Журина О.В. Модель дома в творчестве позднего Л.Н. Толстого // Коды русской классики: «дом», «домашнее» как смысл, ценность и код : материалы III междунар. науч.-практ. конф., посв. 90-летию со дня основания и 40-летию со дня возрождения первого классического Самарского государственного университета в Самарском крае, Самара, 19-20 нояб. 2009 г.: в 2 ч.; отв. ред. Г. Ю. Карпенко. Самара : Изд-во «СНЦ РАН», 2010. Ч. 1. 318 с.
2. Иванцов, В. В. Пространственно-временная организация художественного мира Маканина : дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01. СПб., 2007. 112 с
3. Рагойша, В. П. Літаратуразнаўчы слоўнік: тэрміны і паняцці : для школьнікаў і абітурыентаў. Мінск : Нар. асвета, 2009. 303 с.
4. Сіпакоў, Я. Выбраныя творы : у 2 т. Мінск : Маст. літ., 1995–1997. Т. 1 : Паэзія. 1995. 430 с.
5. Сіпакоў, Я. Тыя, што ідуць : кн. прытчаў. Мінск : Маст. літ., 1993. 175 с.

УДК 8:81-2]81'322-25

Сокаль Марія

*кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры славянского языкознания
ГУ «Южноукраинский национальный педагогический университет
имени К. Д. Ушинского»,
Одесса, Украина*

СИСТЕМНО-СЕМАСИОЛОГИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ЛЕКСИКИ КАК ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКАЯ ОСНОВА СЛОВАРНОЙ РАБОТЫ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с содержанием тех знаний, которые необходимы преподавателю, организующему работу по развитию речи иностранных студентов на лексическом уровне. Указывается теоретическая и практическая основа такой работы – концепция лексико-семантической системы языка, представление о компонентной структуре значения слова. Определён подход к раскрытию семантики слова – компонентный анализ.

Ключевые слова: лексическое значение слова, семантика, компонентный анализ значения слова, словарная работа, лингводидактическая подготовка.

Сокаль Марія

*кандидат філологічних. наук, доцент, доцент кафедри слов'янського мовознавства
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»,
м. Одеса, Україна*

СИСТЕМНО-СЕМАСИОЛОГІЧНИЙ ОПИС ЛЕКСИКИ ЯК ЛІНГВОДИДАКТИЧНА ОСНОВА СЛОВНИКОВОЇ РОБОТИ

Анотація. У статті розглядаються питання, пов'язані зі змістом тих знань, які необхідні викладачеві, що організує роботу з розвитку мовлення іноземних студентів на лексичному рівні. Вказується теоретична і практична основа такої роботи – концепція лексико-семантичної системи мови, уявлення про компонентну структуру значення слова. Визначено підхід до розкриття семантики слова – компонентний аналіз.

Ключові слова: лексичне значення слова, семантика, компонентний аналіз значення слова, словникова робота, лінгводидактична підготовка.

Sokal Mariya,

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Assistant Professor
of the Slavic linguistics Department,
State institution «South Ukrainian National Pedagogical University
named after K.D. Ushynsky»,
Odessa, Ukraine*

SYSTEM-SEMASIOLOGICAL DESCRIPTION OF LEXICAL AS LINGUO-DIDACTIC BASIS OF VOCABULARY WORK

Abstract. *In article the questions connected with the content of that knowledge which is necessary for the teacher organizing work on development of the speech of foreign students at the lexical level are considered. The theoretical and practical basis of such work – the concept of a lexico-semantic system of language, idea of component structure of a word meaning is specified. Approach to disclosure of semantics of a word - the component analysis is defined.*

Key words: *lexical meaning of a word, semantics, component analysis of the meaning of a word, vocabulary work, linguo-didactic training.*

С точки зрения коммуникативно-практического изучения языка, работа над словом, направленная на расширение активного словаря иностранных студентов и на формирование у них умения использовать в своей речевой практике доступные им лексические ресурсы языка, должна опираться на задания, которые связаны с выяснением семантики, определением лексического значения слова. Поэтому для установления лингводидактических основ словарной работы очевидна необходимость обращения к системно-семасиологическому описанию лексики.

Теоретической базой, позволяющей раскрыть важнейшие закономерности смысловых отношений слов и их взаимосвязей, является лингвистическая концепция лексико-семантической системы языка. В современном языкознании «к лексико-семантической системе относится вся область смысловых отношений лексических единиц, своеобразие типов их группировок и характер взаимодействия друг с другом (лексическая парадигматика) и с элементами других подсистем языка, условия и формы языкового выражения результатов семантического варьирования словесных знаков (лексическая синтагматика) и т. п. Уже само название «лексико-семантическая» указывает на двустороннюю природу системы: с одной стороны, ограничивается в пределах семантического уровня языка лексическая семантика от грамматической, с другой стороны, при помощи этой системы происходит дальнейшее членение семантики слова» [4, с. 417].

Универсальные для языковой системы в целом парадигматические и синтагматические отношения присутствуют в связях слов и на лексическом уровне. Они являются системообразующими и обуславливают семантическую значимость каждого отдельного слова. Так, парадигматикой определяются семантические отношения противопоставленных в системе языка слов, синтагматикой – лексические связи слов, функционирующих в речи. Таким образом, существуют два основных уровня реализации лексико-семантической

системы: внутрисловный – семантическая структура слова и межсловный – системные лексико-семантические связи слов.

На внутрисловном уровне семантическая структура слова – это совокупность дифференциальных сем, смысловых признаков, создающих индивидуальность лексического значения. С помощью дифференциальных сем слова объединяются и противопоставляются. Кроме них, в значении слова обязательно присутствует архисема – элемент значения, общий для целой группы слов. На его основе происходит объединение слов в разного вида лексико-семантические группы. Например, архисема «тот, кто учится» объединяет в группу слова *ученик, школьник, студент, гимназист* и др. Семы предметно-логического плана – архисема и дифференциальные семы иерархически организованы (т. е. между ними наблюдаются родо-видовые отношения) и соотносятся с признаками соответствующих понятий. «Признаки понятий, в свою очередь, отражают признаки явлений реальной действительности, поэтому семы в своей основе имеют ввелингвистическую природу» [3, с. 33].

Значение слова может включать в себя также оценку, выражение отношения к называемому (на межсловном уровне эти смысловые составляющие влияют на стилевую связанность слова), а также культурный компонент. Таким образом, в содержании лексического значения слов присутствует еще одна разновидность сем – коннотативные семы (семантические компоненты эмоционально-оценочного и стилистического характера).

По типологии В. Г. Гака, семантическую структуру значения образуют: архисема – общая сема родового значения, дифференциальные семы видового значения и потенциальные семы, актуализирующиеся в определенных условиях. Потенциальные семы не входят в обязательный набор признаков, дополняют основной семный состав слова, возникают на основе ассоциаций, межсловных синтагматических связей. Они передают все то, что может характеризовать предмет с большей полнотой, чем архисема и дифференциальные семы [2, с. 371]. Самые общие семы – это семы грамматического характера («признак» для прилагательных, «действие» для глаголов и т. п.).

Эффективным методом исследования структуры лексического значения является компонентный анализ. «Он предполагает выявления в значении слов сем, из которых складывается их содержание» [3, с. 36]. Определить набор компонентов значения можно с помощью интуиции, подкреплённой сопоставлениями слова с другими, близкими по смыслу словами. Но поскольку содержание лексического значения лишено полной определённости, то и набор сем может быть определён по-разному разными исследователями. Конечно, на

этом процессе сказывается и уровень владения субъекта языком. Существует и другой, более объективный способ определения семного состава значения. Известно, что метод компонентного анализа изначально применялся при составлении словарных статей. Поэтому в практике преподавания языка при выявлении компонентов лексического значения можно опираться на толкование значения слова в словарях.

Лексическое значение слова (семема) манифестируется формой слова (лексемой), которая представляет собой (чаще всего) комплекс морфем. В целом лексема служит для нерасчленённого выражения всего содержания значения слова. Но свойство идиоматичности – «неразложимости состава семантических компонентов на компоненты формы слова ... не исключает возможности различной степени идиоматичности в отдельных словах» [3, с. 46]. Слова, содержащие общие морфемы, имеют ту или иную степень семантического сходства (к примеру, производное слово связано с производящим как по форме, так и по значению). Производные слова, мотивированные другими, от которых образованы, обладают внутренней формой. Она позволяет нам установить «характер связи звукового состава слова и его первоначального значения», выявить, в чем «семантическая и структурная соотнесённость составляющих слово морфем с другими морфемами данного языка» [5, с. 43]. Грамматические семы также обязательно выражаются в морфемах.

Для межсловного уровня лексико-семантической системы характерны, во-первых, системные объединения лексических единиц, обусловленные их семантической структурой; во-вторых, вторичные связи между словами, возникающие в результате их функционирования в речи.

Системные объединения лексических единиц возникают на основе парадигматических межсловных отношений. Наименьшим из таких объединений является словесная оппозиция. Это пара слов, сходных (или тождественных) по своей форме и (или) значению и в тоже время различающихся либо формой, либо значением (сравним, например, тождественность форм и оппозицию значений у слов-омонимов: *тонить* «заставлять тонуть» и *топить* – «поддерживать огонь в печи»; сходство и различие форм и значений у слов-паронимов: *ёлочный* и *еловый* и под.).

Более сложной формой проявления этих отношений является лексико-семантическая группа: объединяет слова одной части речи, имеющие, кроме общих грамматических сем, как минимум ещё одну общую сему – архисему. Последняя уточняется в каждом отдельном слове группы с помощью дифференциальных сем.

Межсловные системные лексико-семантические отношения проявляются также в закономерных сочетаниях слов. «Сочетаемостью слова, его

синтагматикой называют способность конкретного слова соединяться с другими словами при образовании предложений в связной речи... Вместе со значением и звуковой оболочкой она придаёт слову качественную определённую, входит как составная часть в его характеристику» [6, с. 37]. Заметим, что сочетаемость слова определяется не только его лексическим значением, но и другими факторами: принадлежностью слова к определённой части речи, функцией слова в структуре предложения (см. [3, с. 42]). Морфологический фактор проявляется в соотносённости слова с грамматическими значениями других слов в контексте. Например, характеризуются обязательным морфологическим контекстом некоторые существительные и прилагательные (*помощник* «чей», *склонный* «к чему» и др.); глаголы сильного управления требуют от именных уточнителей определённой грамматической формы (*давать* «что», «кому» и под). Семантика слова при этом конкретизирует возможности сочетаемости слова, как части речи (например, *пить* в контексте с существительными, обозначающими напитки). Сочетаемость слов может быть широкой, а может ограничиваться одним-двумя контекстными партнёрами – так называемый «постоянный контекст» для устойчивых сочетаний слов (например, *крошечная тьма* и под. фразеологизмы). Синтаксический фактор проявляется в зависимости значения слова от структуры предложения. Так, к примеру, слова *голова* реализует значение «умный, толковый человек», выступая в роли сказуемого при подлежащем, выраженном личным существительным (*Наш шеф – голова!*) или личным местоимением (*Он, брат, голова!*).

Разграничивая контекстные факторы, следует учитывать, что один из них может быть ведущим, и тогда лексическое значение слова квалифицируется как обусловленное конструктивно, синтаксически или фразеологически связанное (по В. В. Виноградову) [1, с. 173].

В основе своей все контекстные факторы, участвующие в формировании связей слов, семантические: сочетаться между собой могут только те слова, которые имеют в своих значениях общие компоненты, хотя бы одну общую сему – это основной закон лексической синтагматики, закон семантического согласования (см. у В. Г. Гака [2]).

Особой единицей лексико-семантической системы языка является многозначное слово. На внутрисловном уровне его семантическая структура представляет собой иерархическую систему взаимосвязанных значений – лексико-семантических вариантов слова, образующих внутрисловную семантическую парадигму. В случае многозначности одной лексемой представлено несколько семем. Но только в контексте (на уровне межсловных синтагматических связей) происходит реализация конкретного лексико-семантического варианта многозначного слова.

Считаем, что в лингводидактическом плане разграничение выделенных аспектов системно-семасиологического описания лексики является перспективным.

Список использованной литературы:

1. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов / В. В. Виноградов // Избран. труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977. С. 162-189.
2. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. 1971 г. М.: Наука, 1972. С. 367-395.
3. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка: учеб. пособие для филол. фак-ов ун-тов. М.: Высшая школа, 1982. 152 с.
4. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М.: Наука, 1972. С. 417-444.
5. Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Ф. П. Филин. М.: Сов. энциклопедия, 1979. 432 с.
6. Степанова Г.В., Шрам А.Н. Введение в семасиологию русского языка. Калининград: КГУ, 1980. 72 с.

УДК 81'27

Сухопар Василь

кандидат філологічних наук, старший викладач,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
Харків, Україна

НАВЧАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦЯ

Анотація. Стаття присвячена теоретичним та практичним проблемам викладання української мови в вищій школі в зв'язку з її особливим юридичним, навчально-педагогічним і функціональним статусом. Автор підкреслює особливе соціальне і наукове значення поняття рідна мова, оскільки воно є ключовим чинником у справі захисту етнічного суверенітету і збереження духовної спадщини народу, а також є важливим елементом лінгводидактики як в процесі навчання в цілому, так і в процесі викладання певної мови.

Ключові слова: функціональний статус мови, навчально-педагогічний статус мови, мовно-культурна ідентичність, мовно-культурна поведінка, мовна ситуація, мовна політика, мовна свідомість, рідна мова.

Sukhopar Vasyl

PhD of Philology, Senior Lecturer
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"
Kharkiv, Ukraine

EDUCATIONAL AND PEDAGOGICAL STATUS OF UKRAINIAN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF LINGUISTIC PREPARATION OF THE SPECIALIST

Abstract. The article is devoted to the theoretical and practical problems towards teaching the Ukrainian language in the Higher School in connection with its special legal, the primary-pedagogical and the functional status. The author emphasizes special social and scientific importance of concept the native language, as it is the dominant factor in the case of protection of the ethnic sovereignty and preservation of the spiritual inheritance of people; also it is the important element of the linguodidactics as in learning on the whole, as in teaching the certain language.

Keywords: functional status of language teaching and educational status of language, linguistic and cultural identity, language and cultural behavior, language situation, language policy, language, consciousness, native language.

Запровадження мовної освіти в вищій школі було новим складником навчального процесу, спричиненим наданням українській мові специфічного юридичного статусу — вона стала державною і була наділена відповідним конституційним статусом. Таким чином, на вищу школу як рушійну силу інтелектуально-культурного розвитку суспільства було покладено ключове завдання — зробити українську мову знаряддям наукової праці і розвинути її інформаційну, комунікативну і згасаючу демографічну потужність.

Незважаючи на ту кризову постколоніальну стартову позицію в цих визначальних сферах суспільства, яку мала українська мова на час проголошення її державною, сьогодні можна констатувати як суттєві здобутки, так і негативні результати у розширенні її функціональних можливостей і завдань. Але найтривожнішим є той факт, що „працездатність” української мови паралізується, гальмується в найважливішій мотиваційній сфері сучасного інформаційного суспільства, в яку вона ніколи не допускалася, — вищій школі. Відповідно гальмується і внутрішній розвиток української мови у науковій сфері діяльності українського суспільства. Хоча певні здобутки маємо. Функціонування української мови у писемній формі суттєво розширилось: забезпечено потребу в словниках, підручниках, посібниках, наукових виданнях. Але практика викладання української мови в курсах мовної підготовки дає підстави зробити висновок, що перспективи її поширення в усному живому спілкуванні не відповідають вимогам сучасного інформаційного суспільства. Така мовна ситуація спонукає до пошуку причин її породження.

Аналіз наукових праць, присвячених розгляду проблем мовного розвитку людства, дає підстави зробити висновок, що ці проблеми пов’язані з соціально-психологічними чинниками [3, 8, 9, 10].

Запровадження лінгвістичної підготовки в вищій школі, особливо в закладах негуманітарного профілю, свідчить не тільки про підвищення розуміння ролі мови в науково-культурному житті конкретного суспільства, а і пов’язане з загальною тенденцією світового розвитку. Мовно-культурний чинник мав вирішальну роль у формуванні національних держав європейського культурно-історичного ареалу. В європейських національних державах мова і культура становлять ключові сфери й принципові розпізнавальні ознаки [1; 125].

В зв’язку з дією зазначених чинників виникає необхідність підвищити вимоги до результатів мовної освіти. Ці вимоги спонукають, в свою чергу, до пошуку нових підходів і методик, до глибшої індивідуалізації навчального процесу, оскільки предметом вивчення є українська мова з новим специфічним статусом, а об’єктом навчання є носій уже сформованої до певного рівня мовно-культурної свідомості. Саме цей новий екстралінгвістичний чинник часто впливає як на саме протікання навчального процесу, так і на його

результати.

Сьогодні мовна підготовка в вищій школі потребує глибшого розуміння причин існування мовного розмаїття світу, тенденцій розвитку мовного життя світу, що в свою чергу передбачає аналіз функціонального розмаїття мов, характеристику комунікативних рангів мов, їхніх правових статусів. Таким чином, визначення загального поняття мова потребує глибшого тлумачення. З іншого боку, виникає потреба в тлумаченні таких понять, як природна мова, жива мова, мертва мова, штучна мова, рідна мова, іноземна мова, національна мова, державна мова, світова мова, міжнародна мова, регіональна мова, офіційна мова, літературна мова. Природа цих понять різна, оскільки в одних випадках відбиває комунікативну ієрархію мов, що склалася стихійно в процесі соціально-культурної історії людства, а в інших випадках ця природа свідчить про їхні юридичні ранги, які надаються певною спільнотою. Однак визначальним для цих понять є характер взаємозв'язку між людиною і мовою, взаємозалежність в їхньому історичному розвитку.

Складна комунікативна та юридична ієрархія мов визначає і навчально-педагогічний статус мов в освітніх закладах різних типів, де мови виконують три основні педагогічні функції:

- мова використовується як допоміжний засіб в процесі навчання іншій мові (вивчення іноземної на базі рідної з подальшим переходом на навчання іноземною);

- мовою ведеться викладання/навчання (на всіх освітньо-виховних рівнях навчання відбувається однією мовою або середня освіта здобувається однією мовою, а в спеціальній і вищій школі відбувається перехід на мову вищого комунікативного рангу; в багатомовній ситуації і в умовах конкуренції мов важливим є кількісна характеристика шкіл з певною мовою навчання);

- мова є навчальним предметом.

У випадку, коли мова є навчальним предметом, слід конкретизувати її навчально-педагогічний статус в таких площинах:

- мова вивчається в країні носіїв цієї мови чи в країні, де для певної частини населення вона не є рідною;

- в навчальних закладах якого ступеня і якого типу вивчається певна мова (початкова, середня, вища школа чи на всіх рівнях; загальноосвітня школа чи спеціальний навчальний заклад);

- в якій якості і з якою метою викладається мова.

Таким чином, з огляду на складність навчально-педагогічних функцій мови в навчальному процесі слід враховувати такі чинники:

- мова викладається як рідна і як мова навчання; останній чинник передбачає удосконалення володіння мовою як засобом здобуття загальної освіти;

– мова викладається як рідна, однак викладання ведеться іншою (нерідною мовою), яка має вищий комунікативний ранг; викладання не націлено на удосконалення володіння мовою навчання;

– мова є нерідною і викладається як мова певної частини населення багатомовного соціуму для забезпечення комунікації різномовних груп населення;

– мова викладається як іноземна з загальноосвітньою метою;

– мова викладається як спеціальна навчальна дисципліна і є важливою складовою подальшої викладацької, перекладацької, дослідницької професійної діяльності [4; 137-138].

Ефективність навчального процесу залежить від того, наскільки глибоко враховуються соціолінгвістичні чинники, наскільки адекватно розуміють ці поняття всі учасники педагогічного процесу і наскільки це розуміння відповідає науковим тлумаченням цих чинників.

Важливість врахування соціолінгвістичних чинників в курсах мовної освіти зумовлене тими кардинальними соціальними зрушеннями в суспільстві, які загострили питання мовно-культурної ідентичності і поставили кожного члена соціуму перед складним вибором. Адекватність цього вибору в значній мірі залежить від глибини розуміння поняття мова (з усіма його соціолінгвістичними вимірами), національна мова, державна мова, літературна мова, рідна мова, іноземна мова. З іншого боку, вибір вимагає від члена суспільства і реалізації цієї мовно-культурної ідентичності в відповідній мовно-культурній поведінці.

У практиці викладання української мови в вищій школі важливо правильно установити корелятивні зв'язки між предметом вивчення і об'єктом навчання з огляду на зміну навчально-педагогічного статусу цієї дисципліни в системі освіти. Правильність визначення цих зв'язків залежить від глибин аналізу поняття рідна мова, оскільки воно має складну психофізичну природу і демонструє зв'язок людини з матір'ю, родиною, етносом, національною культурою. Розгляд поняття рідна мова є досить актуальним для сучасної реальної мовної практики, потребує глибокої і виваженої аргументації, оскільки передбачає проведення чіткої межі між поняттями „наївної лінгвістики”, тобто уявлень студента про мову, відбитих у лексиці, прислів'ях, художніх творах, і її термінологічним визначенням в соціолінгвістиці. Поняттям рідна мова користується статистика, воно постає у педагогічній практиці як перед педагогами, так і перед батьками на різних етапах освіти їхніх дітей. Поняття рідна мова є важливим в зв'язку з активізацією досліджень механізмів витіснення української мови і культури і необхідністю посилити захисні реакції їхніх носіїв.

Реалізація принципу абсолютної самоцінності кожної мови і культури

залишається бажаною і цілком залежить від їхніх носіїв. Баскійський мовознавець К. Мічелена підкреслював, що „жодна мова не зникає і не триває сама по собі – її або залишають, або тримаються за неї і, отже, зберігають її лише її носії” [6; 55], а поет Х-М. Арце покладав відповідальність за долю мови на тих, для кого вона є рідною: „Мова зникає не тому, що її чужинці не вивчають, а тому, що свої більше не вживають” [6; 55].

Таким чином, тлумачення поняття рідна мова набуває особливого соціального і наукового значення, оскільки, з одного боку, воно є ключовим чинником у справі захисту етнічного суверенітету і збереження духовної спадщини народу, а з іншого боку, є важливим елементом лінгводидактики як в процесі навчання в цілому, так і в процесі викладання певної мови.

Дослідження конкретних питань, які стосуються цієї проблематики, знайшли висвітлення в публікаціях таких українських мовознавців, як Ткаченко О.Б., Шумарова Н.П., Масенко Л.Т., Снітко О.С., Бабич Н., Ставицька Л.

Шумарова Н.П. зазначає, що рідна мова – це поняття психосоціальне. Рідна мова кодує зв'язок людини з соціумом – родиною, родом, етносом. Але цей зв'язок може руйнуватися, що в свою чергу призводить до розбіжності між рідною мовою і вибором мовно-культурної ідентичності. Ця розбіжність зумовлена перш за все типом мовного середовища і складним характером соціопсихологічних і культурно-історичних зв'язків різних етносів [7; 33]. Рідна мова в процесі мовного розвитку особистості може поступатися іншій мові з функціональною першістю і зайняти спочатку функціональну вторинність, а потім зовсім зникнути.

Таку загрозливу соціолінгвістичну тенденцію можна спостерігати сьогодні в українському суспільстві. Якщо розмовно-побутова сфера ще забезпечується спотвореним варіантом української мови — суржиком, який є останньою мовною розпізнавальною ознакою загубленої української ідентичності, то наукова сфера, де має виховуватись генератор української тотожності, втрачає цього носія реліктової ознаки українства, оскільки він потрапляє в мовно-культурне середовище, яке диктує йому напрямок мовно-культурного розвитку. Як підкреслює І. Дзюба, користування рідною мовою стає справою патріотизму, а керуватися патріотичними почуттями можуть одиниці. Для більшості ж мовокористування завжди диктувалося життєвою необхідністю, доцільністю [2; 811-812]. Коли користування рідною мовою потребує подолання страху перед нею, оскільки вона стає мовою протистояння, то це свідчить про глибоку деградацію суспільства. Змінити ситуацію слід не закличками полюбити рідну мову, а зміною обставин. Зміна обставин залежить від нас: від глибини нашої самокритики, від культивування самих себе, від культивування молодих поколінь української інтелігенції. З одного боку, сам викладач повинен підвищити вимоги до своєї мовно-культурної поведінки і

власним прикладом давати зразки спілкування в усіх ситуаціях, а з іншого боку, глибше індивідуалізувати процес мовної підготовки з урахуванням всіх можливих соціолінгвістичних характеристик конкретного мовця.

Без аналізу реального стану мовної ситуації в студентському середовищі неможливо ефективно спланувати навчальний процес у курсі лінгвістичної підготовки. Тому практична діяльність спонукала до вивчення мовно-культурної поведінки студентів в їхній життєдіяльності. З цією метою в процесі навчання велися соціолінгвістичні дослідження у формі опитування (анкетування, інтерв'ювання) та включеного спостереження за мовно-культурною поведінкою студентів. Особливо важливим є аналіз даних, пов'язаних з розумінням студентами поняття рідна мова, іноземна мова, державна мова, двомовність. На основі цих досліджень можна установити, наскільки розуміння цих понять студентами відповідає їхній реальній мовно-культурній поведінці в різних сферах життя.

Поняття рідна мова є ключовим чинником в мовно-культурній поведінці і визначає порядок перемикавання кодів в різних комунікативних ситуаціях, який спричинений співіснуванням різних мов в суспільстві. Рідна мова має значний вплив на мовну свідомість і непомітно для студента диктує йому закони світобачення, які складаються в дитинстві з перших комунікацій з матір'ю, родиною, етносом. Якщо в цьому понятті сфокусовані всі чинники, які відбивають її природний розвиток, тобто рідна мова одночасно є мовою матері, батьків, родоводу, етносу, досягла найвищого статусу – стала державною, є функціонально першою в усіх комунікативних ситуаціях, то проблеми не виникають. Однак у сучасному мовно-культурному розвитку людства ідеальних прикладів дуже мало, хоча практика більшості національних держав зорієнтована на те, щоб створити гомогенну мовну культуру на спільній державній території.

З точки зору переважного мововживання в різних комунікативних ситуаціях студентську аудиторію можна поділити на дві групи: російськомовні та суржикомовні. Поняття „російськомовне населення” в сучасній українській соціолінгвістиці є не досить вивченим і потлумаченим, оскільки має досить складну структуру. В групі російськомовних можна виділити студентів, які ідентифікують себе з етнічними росіянами, російську мову вважають рідною на тій підставі, що народилися в сім'ї росіян. До державності української мови ставляться лояльно, але в практичній діяльності не бачать мотивації дотримуватись чинного мовного законодавства. Активності в україномовних комунікаціях не проявляють, хоча в окремих випадках оціночний фактор на заняттях може стимулювати україномовну поведінку.

В цій групі слід виділити російськомовних студентів, які представляють етнічні меншини. Вони повністю втратили мовно-культурний зв'язок зі своїм

етносом, хоча батьки ще володіють мовою етносу, але не культивують її серед дітей, оскільки інтегрували їх в російськомовне середовище. Публічно акцентувати увагу на своєму етнічному походженні не бажають, оскільки прагнуть інтегруватися в російськомовне середовище. Практичні навички володіння українською мовою ці студенти здобули в загальноосвітній школі, визнають державність української мови, але реальна мовна ситуація в усіх сферах не спонукає їх до її використання і вдосконалення. Активність на заняттях з мовної підготовки залежить від шкільного рівня знань та мовного диктату середовища.

Серед російськомовних також вирізняються студенти, яких в етнології називають терміном „маргінальна особистість”, тобто особа на межі двох культур і суспільств. Свою двокультурність, яка має різний рівень глибини, вони пояснюють змішаним характером своєї сім'ї (росіяни/українці). Вони мають труднощі як з визначенням ступеня „рідності” кожної з мов, так і з визначенням мовно-культурної ідентичності, оскільки кожен з батьків виховувався та здобував освіту своєю рідною мовою. Після рідномовної шкільної освіти у російськомовного члена родини рідномовне середовище в подальшій виробничій чи освітній діяльності не змінювалося. Україномовний член родини після рідномовного становлення в сім'ї і школі потрапляв в російськомовне середовище подальшої життєдіяльності, а можливості спілкування рідною мовою обмежилися родинним колом. Комунікативні потреби виробничої сфери та ще більше вищої школи диктували повний перехід в усіх сферах подальшої життєдіяльності на нерідну мову. Отже, мовна ситуація і мовна політика в змішаних сім'ях формувалася під впливом цих чинників, тобто перспектива здобування вищої освіти спонукала батьків до глибшої інтеграції дітей в російськомовну стихію. Важливим чинником у формуванні мовно-культурної орієнтації цих російськомовних студентів була також можливість спілкування з членами обох родоводів, особливо зі старшими поколіннями.

Таким чином, рівновага впливу двох культур залежала від таких чинників: безпосередній вплив батьків з різним рівнем мовно-культурної стійкості, можливість спілкування з різними поколіннями родоводів як в дитинстві, так і в старшому віці, перспектива самореалізації у суспільстві з його диктатом відповідних мовно-культурних цінностей. Очевидно, орієнтація цих студентів в процесі становлення їхньої мовно-культурної ідентичності буде залежати від комунікативної та інформаційної потужності середовища, в якому буде відбуватися процес подальшої самореалізації. На мовно-культурну орієнтацію цих студентів значний вплив в межах навчального процесу має диктат російськомовного студентського, викладацького і адміністративного середовища. Ці студенти не бажають демонструвати особливостей свого

двокультурного виховання, а підкоряються нормам поведінки російськомовної більшості в усіх комунікативних ситуаціях навчального процесу і, таким чином, поступово втрачають мовно- культурний зв'язок з україномовним родоводом. На заняттях з лінгвістичної підготовки поведінка цих студентів може мати різний характер: задоволення від можливості продемонструвати належність до української культури, активність на заняттях; нейтральність в поведінці; приховування свого двокультурного виховання.

Другу групу студентської аудиторії становлять носії специфічної мовно-культурної орієнтації. Цю групу можна назвати „суржикомовні”. Явище суржику є досить актуальним сьогодні в українській соціолінгвістиці. Суржик досліджується в різних аспектах і визначається як перехідна стадія при засвоєнні російської мови або як український варіант російської мови. „Суржик виник і утвердився в сільському мовному побуті і в мові індивіда, зокрема, ще до того, як цей індивід емігрував до міста” [5; 76]. Таким чином, групу суржикомовних студентів формують вихідці з українського села, але не зі своїм діалектом як територіальним різновидом української мови, а з українським варіантом російської мови. Мовна ситуація і мовна політика того соціуму, де вони виховувались і здобували середню освіту не сприяли культивуванню літературних стандартів ні російської, ні української мови. Мовно-культурна орієнтація формувалась під впливом суржикомовного сільського соціуму з його усталеними комунікативними сферами, які не потребували досконалішого рівня знань літературних стандартів і їхнього практичного застосування. Шкільний рівень знань цих стандартів залишався не задіяним, оскільки суржикомовна громада диктувала відповідну орієнтацію в усіх комунікативних ситуаціях свого соціуму, де виховувався студент до вступу в вищу школу.

Соціолінгвістичні дослідження мовно-культурної поведінки кожної групи студентів можуть дати важливі результати для використання в навчальному процесі, однак особливо глибокого аналізу потребує суржикомовна аудиторія з огляду на складність її мовно-культурної поведінки, яка має глибинні соціально-психологічні передумови і домінантні комплекси: аморфність, психологічне роздвоєння, занижена самооцінка, негативний автостереотип, розгубленість, невпевненість, страх перед своєю „історичною” ідентичністю. Хоча суржик і є ганебним явищем колоніальної залежності, але він залишається останнім притулком українського слова, від якого ще можна повернутися до українства. Цілком втративши українську мову, „повернутися до неї може тільки людина високої культури і тільки в результаті глибокого світоглядного самооновлення. А чи багато в нас таких людей?” [2; 832]. Проблема полягає не в тому, щоб змусити говорити по-українськи того, хто не хоче, а в тому, щоб той, хто хоче, мав таку можливість, але не тільки в родинно-побутовій сфері, а у всіх сферах складного державного організму, особливо в ключовій сфері

найвищого рівня самореалізації – науковій. Спочатку необхідно прилучити суржикомовних до українського літературного стандарту в розмовно-побутовій сфері. Адже середня школа дає необхідний рівень умінь і навичок. Необхідно тільки подолати психологічний бар'єр, оскільки ці навички актуалізувалися тільки в процесі „рольової гри” на заняттях з української мови у школі до „антракту” з подальшим переходом як викладача, так і учня на рідний суржик. Поведінка викладача, яка зафіксована в народній мудрості: „Про рідну мову ведуть розмову, а дітям щеплять чужу вимову” — дуже негативно впливає на всіх рівнях освіти. Слід звернути увагу на те, що суржик – наслідок відсутності мовної стійкості, прояв духовної і психічної нівеляції рідномовного імунітету. Вища школа зі своїми чужомовними інформаційно-комунікативними потоками залишається чужою для суржикомовного студента і не сприяє його поверненню до рідної мови на рівні літературного стандарту. Російськомовне середовище на всіх рівнях комунікації скеровує мовну практику суржикомовного студента і зумовлює напрямок формування його мовно-культурної свідомості. Вища школа створює комфортні умови у живому спілкуванні для російськомовних студентів і дискомфортні — для україномовних студентів з різним рівнем володіння літературним стандартом та для суржикомовних студентів. Перебуваючи на межі двох культур, двох мовних стихій у стані роздвоєння душі, останні змушені балансувати між російською мовою пристосування і українською мовою протистояння. Відсутність умов для спілкування українським літературним стандартом у вищій школі ускладнює процес реабілітації суржикомовних носіїв, створює сприятливі умови для формування чужомовної ідентичності через малопомітний процес переходу від етапу двомовності до етапу двокультурності, на якому виникають труднощі з визначенням рідної мови.

Мовно-культурна поведінка суржикомовних студентів досить складана і потребує особливого підходу, оскільки в нових умовах вищої школи вони не відчують потреби переходити на літературний стандарт юридично престижної української мови, який присутній тільки на заняттях з лінгвістичної підготовки. Відповідно до власних потреб вони змушені засвоювати реально престижну російську мову на основі удосконалення рідного суржику. Соціопсихологічні засади маргінального буття цих студентів провокують їхню специфічну мовну поведінку і самооцінку, яка проявляється в визначенні своєї мови-суржику як рідної і правильної і відповідно в протиставленні її загальноприйнятим літературним стандартам.

Таким чином, ефективність занять з лінгвістичної підготовки у вищій школі в значній мірі залежить від рівня об'єктивності при визначенні кожним студентом своєї мовно-культурної ідентичності з усіма особливостями її історичного формування. Ключовим поняттям в цьому визначенні має бути

рідна мова з її функціональним, юридичним і навчально-педагогічним статусом.

Список використаних джерел:

1. Альтерматт У. *Етнонаціоналізм в Європі*. М., 2000. 366с.
2. Дзюба І.М. *З криниці літ: У 3 т.* - К.:ВД „Києво-Могилянська академія”, 2006. Т.2. 974с.
3. Масенко Л.Т. *Мова і політика*; К.: Соняшник, 1999. 100 с.
4. Мечковская Н.Б. *Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков: Учебное пособие для студентов филологических и лингвистических специальностей*. – 3 изд. – М.: Флинт: Наука, 2003. – 312 с.
5. Ставицька Л. Соціопсихологічні аспекти мовленнєвої діяльності „російськомовних українців” // *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство: Збірник наукових статей*. - Чернівці: Рута, 2003. - С.74 - 79.
6. Тищенко К. Баскійський досвід мовного будівництва // *Урок української*. - 2000. - № 8-С. 51 - 56.
7. Шумарова Н.П. *Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: Монографія*. - К.: КДЛУ, 2283 с.
8. Радчук В. *Мова в Україні й українська мова* // *Урок української*. 2000. №9. С.12 – 14.
9. Русанівський В.М. *Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі* // *Мовознавство*. 2004. № 4. С. –7;
10. Ткаченко О.Б. *Українська мова і мовне життя світу*. К.: Спалах, 2004. 272 с.

УДК 821.161.3+82-31

*Рак Марыя Сяргеёўна, выкладчык
БДПУ. Мінск, Беларусь*

ЖАНРАВАЕ НАВАТАРСТВА ЛЮДМІЛЫ РУБЛЕЎСКОЙ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРАЎ «ДАГЕРАТЫП» І «ПАНТОФЛЯ МНЕМАЗІНЫ»)

Анатацыя. У артыкуле даследуецца жанрава-тэматычная спецыфіка і адметнасць мастацкай рэпрэзентацыі гісторыі ў дэкадансным рамане «Дагератып» і рамане-фанфіку «Пантофля Мнемазіны» Людмілы Рублеўскай у аспекце традыцый і наватарства, вызначаецца адметнасць мастакоўскай стратэгіі ў неўласцівых папярэдніх літаратурнай традыцыі жанрах.

Ключавыя словы: жанравы сінкрэтызм, гістарычны жанр, дэкадансны раман, раман-фанфік, традыцыі і наватарства, шматсветавасць.

Rak Maryia, Teacher, BSPU. Minsk, Belarus

«DAGUERREOTYPE» AND «MNEMOSYNE'S SHOES»

Abstract. The article investigates the genre and thematic specifics and peculiarities of artistic representation of history in decadence novel «Daguerreotype» and fanfiction novel «Mnemosyne's shoes» by Lyudmila Rublevskaya in the aspect of tradition and innovation, the originality of artistic strategies in genres unusual for previous literary tradition is determined.

Key words: genre syncretism, historical prose, decadence novel, fanfiction novel, tradition and innovation, multiverse.

Адзнакі плённага пошуку ў рэчышчы жанравага «поліфанізму» выявіліся ў творчасці Людмілы Рублеўскай, дзякуючы якой нацыянальная гістарычная

проза апошніх дзесяцігоддзяў стала яскравым прыкладам дыфузнасці і разамкнёнасці. Прозе пісьменніцы ўласцівае спалучэнне неарамантычнага, гатычнага, містычнага, белетрызаванага, постмадэрнісцкага падыходаў да ўзнаўлення легендарна-гістарычнага мінулага, без ведання якога, на думку аўтара, не будзе будучыні. Важным фактарам, што ўплывае на жанравую стратэгію творчасці Л. Рублеўскай, выступае сімвалічная сутнасць канфліктаў у творах, што знаходзіць заканамернае выяўленне праз мастацкую апазіцыю мінуўшчыны і сучаснасці (вечнага і часовага, гераічнага і меркантильнага). Апошні з названых часавых пластоў атрымлівае магчымасць на духоўнае прасвятленне ці своеасаблівы катарсіс з дапамогай пакутнікаў за Беларусь, што ратуюць жывых, дапамагаючы ім адшукаць / канчаткова не страціць сэнс існавання.

Абнаўленне жанравай палітры прозы Л. Рублеўскай у XXI стагоддзі адбылося за кошт увядзення ў беларускі раманы дыкурс «дэкаданскага рамана», прысвечанага выяўленню «суадносін дзейнасці чалавека і яго маральнага аблічча» [3, с. 158] і адлюстраванню глабальнага расчаравання ў магчымасці пазітыўных зменаў, а таксама паралельнага рамана-фанфіка, у якім адлюстроўваюцца трагічныя падзеі сярэдзіны XX стагоддзя.

Выбар назвы і жанравай стратэгіі, якая выявілася ў кнізе Л. Рублеўскай «Дагератып», невыпадковая, пра што зазначалі Ванда Бароўка і Жана Капуста: «Назва твора “Дагератып” метафарычна суадносіцца з яго зместам і формай, указвае на адмысловае засваенне пісьменніцай прататыпнай асновы. Дагератып – сярэбраная пласціна з цёмнай выявай нейкага адлюстравання, правобраз сучаснага фотаздымка. Назва акцэнтуюе аддаленае падабенства твора да дэкаданскага рамана. Твор Л. Рублеўскай складаецца з дзвюх частак: “Кнігі знешняга кола” і “Кнігі ўнутранага кола”. У першай, што акаймляе твор і ўтрымлівае ўсяго тры раздзелы, падзеі адбываюцца ў наш час, у “Кнізе ўнутранага кола”, якая змяшчае дзевяць раздзелаў, – у 1893 годзе. “Дагератып” уяўляе сабой пераасэнсаванне многіх матываў дэкаданскай літаратуры, у прыватнасці, твораў Ж.-К. Гюісманса, О. Уайльда, М. Метэрлінка, Ш. Бадлера, распаўсюджаных канцэптуальных параметраў дэкаданскага рамана і ўвогуле дэкадэнцкай літаратуры» [2]; «Ці сапраўды аўтарскае вызначэнне жанру ўплывае на ўспрыманне мастацкага тэксту? Міжволі задумваешся пра гэта, калі бачыш пад загалоўкам твора, напісанага ў пачатку XXI стагоддзя, пазнаку “дэкадансны раман”. Менавіта так пазіцыянуецца “Дагератып” Людмілы Рублеўскай, выдадзены асобнай кнігай у 2017 годзе ў выдавецтве А. Янушкевіча» [4].

У дэкаданскай рамана гісторыя паўстае белетрызаванай, нагадвае трылер, які развіваецца як дыхтоўна-вусцішны экшан: знаходжанне ў XXI стагоддзі ў «крутой кватэрцы» на галоўным Мінскім праспекце Гальяшам Масевічам і

Серафімай таємнага дзённіка, які пачынаецца з жудасных слоў: «3.10.1893. Я не люблю фатаграфавачь мёртвых дзяцей» [5, с. 23]; дзённік-апавед Багуславы Каленчыц пра каханне, выпрабаванні, пакуты і рэвалюцыйную барацьбу напрыканцы XIX стагоддзя, куды ўплятаецца містычная гісторыя пра лікантропа; «Тытанік па-тутэйшаму. Заміж акіяну з чыстай вадзіцай – смярдзючая дрыгва» [13, с. 209]; і нарэшце «Патаемная кніга» – тэстамент Радаслава Каганецкага, які заканчваецца прароцкімі словамі: «Ці будзе гэта зямля калісьці да нас ласкавай, ці перастане патрабаваць крываваых ахвяраў?» [5, с. 245].

На карысць «дэкаданснай» скіраванасці назвы жанру сведчаць наступныя фактары: па-першае, час дзеяння рамана «ўкладаецца ў храналагічныя межы дэкадансу»; па-другое, вобраз смерці (небыцця, энтрапіі) становіцца адным з галоўных лейтматываў у творы беларускай пісьменніцы («Калі партрэт не паспявалі зрабіць пры жыцці, нябожчыка фатаграфавалі, як жывога. Часта разам з сямейнікамі. Дзеля чаго аправалі труп у самае лепшае і надавалі патрэбную позу <...> Асабліва жудасна атрымлівалася, калі нябожчык пачынаў калець, у яго не закрываліся вочы, і на фатаграфіі адбіваўся гэты каламутны не тутэйшы позірк <...> Сарданічны смех, *Risus sardonicus* – тая ўсмішка, падобная да выскалу, што застывае на тварах памерлых ад слупняку. Куты роту рэзка апушчаныя, бровы прыўзнятыя, сківіцы моцна сціснутыя... Цікава, ці можна сфатаграфавачь саму смерць? Яе Жняцоў? Адыход душы, якая яшчэ не ўсведамляе, што пакінула свой зямны футарал?» [5, с. 30–31]); па-трэцяе, хваробы літаральна праследуюць герояў, прыводзяць да выраджэння (локіс, як у П. Мерымэ, эпілепія, сухоты і інш.); па-чацвёртае, гатычная, змрочная, дэпрэсійная атмасфера, на фоне якой разгортваецца дзеянне; па-пятае, эстэтызм, уменне бачыць прыгажосць нават у натуралістычным, агідным; па-шостае, выкарыстанне вобразаў-сімвалаў лабірынта, спалучэнне рэальнага і фантастычнага (што ўласціва і постмадэрнізму) і інш.

В. Бароўка справядліва адзначае, што «“Дагератып” Л. Рублеўскай – гэта не стылізацыя, а мастацкі дыялог з еўрапейскім дэкадансным раманам. Беларуская пісьменніца ў кампаратыўна-кантрастыўным плане выкарыстала яго паасобныя фармальна-змястоўныя рысы (этычная антынамічнасць і ўзаемадапаўняльнасць персанажаў, зварот да матываў заняпаду і выраджэння, адноснасці чалавечых ведаў, загадкавасці быцця, суадносін цывілізацыі і прыроды, праблематычнасці спроб змяніць свет) дзеля стварэння твора, канцэптуальна адрознага ад дэкаданснага рамана» [2]. Але, нягледзячы на сказанае, цэнтральнай ідэяй рамана з’яўляецца ўсё ж такі ідэя нацыянальнага выжывання на пакручтых скрыжальных гісторыі: «І кожны, пашукаўшы, знойдзе ў сямейных сховішчах дагератып, з якога гляне смелымі дапытлівымі

вачыма закатаваная гісторыя, і давядзецца адказваць, ці жыве Беларусь» [5, с. 241].

Такім чынам, дэкадансны раман – вялікі праявічны твор пра мінулае, пабудаваны на «на антытэзах. Яго канцэптуальнай ідэяй стала сцвярджэнне вычарпанасці часу, магчымасцей што-небудзь змяніць у лепшы бок, а таму бесперспектыўнасці чалавечага існавання» [3, с. 156].

Раман «Пантофля Мнємазіны» пабудаваны па прынцыпе шматсветавасці (дзеянне адбываецца ў розных прасторавых і часавых вымярэннях: Беларусь, Славакія, Літва, Польшча, фантастычны свет, мастацкі твор; сучаснасць, мінулае, будучыня). Першае, на што звяртаецца ўвага – непрывычная назва твора. Старажытнагрэчаская багіня памяці становіцца шматзначным сімвалам-папярэджаннем для тых, хто адцураўся ад сваіх каранёў, забыўся на славу продкаў: «Багіня памяці Мнємазіна носіць пантофлі са свінцовымі абцасамі. Ступае мякка, на дыбках, а націсне пяткай – і струшчыць усё. Здаецца, вось гэта нізавошта не забудзеш, такое важнае, такое роднае – а насамрэч застаецца толькі ўціснуты ў побыт адбітак, які ўсё больш скажаецца, растае, як малюнак прутком на пяску» [6, с. 12].

Змест і сюжэт рамана – дастаткова непрывычныя для нашай літаратуры: галоўная гераіня – мэдэратар сайта фанфікаў «Пад знакам Урабораса». Безумоўна, у чытачоў пакалення Next гэты факт выкліча цікавасць, аднак назва сайта зусім няпростая, яна ўяўляе сабой рэмінісцэнтную з’яву: «Ураборас – змяя, што згарнулася ў пярэсцёнак і кусае сябе за хвост, Ураборас сімвалізуе цыклічнасць быцця, рэпрэзентуе вечнасць і бясконцасць праз разбурэнне і стварэнне, праз жыццё і смерць. Назва сайта акцэнтуюе множнасць варыянтаў лёсу аўтараў-пачаткоўцаў, а ў межах сюжэтнага ланцуга – абсалютна нечаканыя павароты чалавечых лёсаў» [1]. Незвычайнай з’яўляецца і гісторыя нараджэння Вірынеі: яе «стварыў» Grjaznyj ubljudok, аўтар фанфіка са знакавай, амаль як у Джааны Роулінг, назвай «Ордэн захавальнікаў» (сімвалізуе «ўсё пакаленне ваеннае, партызанскае, гулагаўскае, што выжылі і засталіся людзьмі» [6, с. 97]), таленавіты доктар, які здолеў захаваць маладосць дзякуючы старадаўнім рэцэптам продкаў і перадаў дзяўчыне генетычны код сваёй страчанай каханай жонкі. Нягледзячы на падобны дастаткова фантастычна-меладраматычны прыём, праблематыка «Пантофлі Мнємазіны» надзвычай сур’ёзная і значная, пісьменніца чарговы раз звяртаецца да асэнсавання драматычных калізій 1930-х гадоў.

Раздзелы рамана выклікаюць цікаваць не толькі нязвыклымі назвамі, але і «маскультаўскай» лексічнай афарбоўкай («Прывід з унітазам», «Куды не дайшоў Францыск Асізскі», «Як хакнуць смерць», «Пра асабліваасці беларускіх тусовак» і інш.). Варта зазначыць, што на старонках твора актыўна выкарыстоўваюцца камп’ютарны слэнг, жаргонная лексіка, дзейнічаюць героі

папулярных у сучасным грамадстве кніг, коміксаў, фільмаў (Тор, Гендальф, Гары Потар, эльфы, цмокі і інш.). Нават варыянты фіналу рамана актыўна абмяркоўваліся сярод карыстальнікаў сацыяльнай сеткі Facebook і трапілі на старонкі твора [6, с. 226–231].

Гісторыя ў «Пантофлі Мнемзіны» паўстае надзвычай шырока, напэўна, як ні ў адным з ранейшых твораў пісьменніцы, уводзяцца шматлікія прасторава-часавыя вымярэнні (Савецкая Беларусь, Славакія пачатку XX стагоддзя, Вільня пачатку XVII стагоддзя, час праўлення ў Англіі Генрыха VIII, падзеі ў сучаснай Расіі і інш.). Але, нагадаем, што асноўныя падзеі ўсё ж разгортваюцца на Беларусі ў XXI стагоддзі, а таксама ў 1930-я гады, што дасягаецца праз мастацкі прыём «кніга ў кнізе» (фанфік на самой справе не мае арыгіналу, яго правобраз – жыццё пакалення, амаль вынішчанага ў час сталінскіх рэпрэсій, віртуальна ўзноўленае цудам ацалелым у крывавых жорнах гісторыі «стваральнікам» Вірынеі). Эфект «тэкст у тэксце» ўзмацняецца ў рамана Л. Рублеўскай за кошт выкарыстання імёнаў герояў, тапонімаў з яе папярэдніх твораў (Ганна Барэцкая, Старавежск, Жухавічы, Наўе і інш.), а таксама тым фактарам, што героямі твора з’яўляюцца аўтары фанфікаў, урыўкі з твораў якіх займаюць значнае месца кнізе «Пантофля Мнемзіны». Прысутнасць жа такога багатага гістарычнага матэрыялу нагадвае Інтэрнэт, тое, чым жыве пакаленне Next.

Як слушна зазначае В.Ю. Бароўка, «істотная рыса “Пантофлі Мнемзіны” – металітаратурны план, дзе прыгожае пісьменства рэпрэзентавана феноменам дыялогу пісьменніцкай і чытацкай свядомасці» [1]. Л. Рублеўская ў сваім новым творы актыўна выкарыстоўвае інтэртэкст як сродак міжкультурных камунікацый, трансплантуе ў мастацкую тканіну рамана іншанацыянальны кантэкст, папулярызуе нацыянальную беларускую культуру і актыўна «выводзіць» мастацкі тэкст у сусветную павуціну.

Такім чынам, раман-фанфік (твор, напісаны па матывах знакавых ці папулярных твораў мастацтва) – поліжанравая рамання структура, у якой спалучаюцца масавая культура і раскрыццё важкіх філасофскіх тэм, а героі з’яўляюцца адначасна і героямі твораў і рэальнымі персанажамі.

Варта пагадзіцца з выказваннем В. Бароўкі пра тое, што «раманы Л. Рублеўскай у пэўнай ступені нагадваюць знаёмых незнаёмцаў, таму што пісьменніца прапаноўвае абноўлены варыянт добра вядомай прафесійным чытачам і чытачам-аматарам мастацкай формы» [3, с. 147].

Адметнасць двух апошніх твораў пісьменніцы заключаецца не толькі ў перамяшэнні на нацыянальную глебу новых раманных форм (дэкадансны раман, раман-фанфік), выкарыстаннем у іх моладзевай лексікі, слэнгу і рыс постмадэрнісцкай паэтыкі, але і ў абмежаванасці першага твора пераважна часам канца XIX стагоддзя ў адрозненне ад папярэдніх, дзе сучаснасць

з'яўлялася дамінантай, другі ж твор уключае ў сябе шырокі міжкультурны кантэкст.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Бароўка В.Ю. Апавядальніцкія стратэгіі ў рамане «Пантофля Мнемазіны» Л. Рублеўскай [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://lir-book.by/apavядальніцкія-стратэгіі-ў-романе>. Дата доступу: 24.03.2018.
2. Бароўка В.Ю. «Дагератып» Л. Рублеўскай як мастацкі дыялог з дэкадансным раманам [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <https://lib.vsu.by/xmlui/handle/123456789/6113?show=full>. Дата доступу: 24.03.2018.
3. Бароўка В.Ю. Раманы Людмілы Рублеўскай як мастацкі дыялог з жанравай традыцыяй // *Bialorutenistyka Bialostocka*. Том 7. Bialostock. 2015. С. 147–160.
4. Капуста Ж. Алхімія накіравання ў рамане Людмілы Рублеўскай «Дагератып» [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://zviazda.by/ru/node/107564>. Дата доступу: 24.03.2018.
5. Рублеўская Л. Дагератып : дэкадансны раман. Мінск: А.М. Янушкевіч, 2017. 246 с.
6. Рублеўская, Л. Пантофля Мнемазіны : раман. Мінск : А. М. Янушкевіч, 2018. 244 с.

Навуковы кіраўнік – Гоўзіч Ірына Мікалаеўна, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры беларускай і замежнай літаратуры БДПУ

УДК 821.161.3-1/-3*А.Разанаў

*Дакукін Аляксандр Дзмітрыевіч, магістрант
ГДУ імя Ф. Скарыны, г. Гомель, Беларусь*

СЕМАНТЫКА КОЛЕРАЎ У ПУНКЦІРАХ А. РАЗАНАВА

Анатацыя. Артыкул прысвечаны асэнсаванню семантыкі колераў у жанры пункціраў Алеся Разанава. Адзначаецца, што найбольш частотнымі колерамі з'яўляюцца белы, зялёны, чырвоны, жоўты і залаты. Робіцца выснова, што белы і зялёны колеры звязваюцца з вясной, аднаўленнем і маладосцю, жоўты – з восенню і кветкамі, а чырвоным колерам найчасцей вылучаюцца невялікія, але яркавыя дэталі.

Ключавыя словы: Колер, жанр, пункцір, семантыка, тэкст

*Dakukin Aliaksandr, master student
of HSU by F. Skaryna, Homel, Belarus*

COLOR SEMANTICS IN THE GENRE OF PUNKCIRY OF A. RAZANAU

Abstract. This article is about the semantics of color in the genre of punkciry of A. Razanau. It is noted that the most frequent colors are white, green, red, yellow and gold. It is concluded that white and green are associated with spring, renewal and youth, yellow with autumn and flowers, and red is characteristic of small but bright details.

Keywords: Color, genre, punkcir, semantics, text

Пункціры – адзін з самых сціслых жанраў, прапанаваных Алесем Разанавым. Гэтыя творы складаюцца ўсяго з некалькіх радкоў і характарызуюць рэчаіснасць у розных яе праявах: замшэлым камяні, промні святла, позірку незнаёмца, трамвайным акне, гронцы рабіны і інш. Абраная форма, адпаведна, патрабуе ад пісьменніка вялікай увагі да кожнага слова, да кожнай дэталі. Трапны вобраз, выклікае ў чытача цэлы ланцуг асацыяцый, што ўступаюць у сугучча з аўтарскімі сэнсамі, а ў выніку ствараецца цэласная і адметная выява. Вялікая роля належыць у тым ліку і колерам, якія здольныя не

только характеризоваць прадмет паводле знешняга выгляду, але таксама могуць адлюстроўваць пачуцці, эмоцыі і ўнутраную сутнасць апісваемых з'яў. У дадзенай працы мы якраз звернемся да семантыкі колераў у тэкстах пункціраў.

Напачатку варта згадаць уласна словы, якія называюць пэўныя колеры. Намі былі прааналізаваны ўсе даступныя пункціры (яны сабраныя разам у кнізе “Такая і гэтакі: талакуе з маланкай дождж”, куды ўваходзяць адпаведныя тэксты 1966-2017 гг.). Выявілася, што найбольш частотнымі з'яўляюцца словы, якія апісваюць белы колер: **белы** – 9 разоў, таксама дадамо і аднакарэнныя *белаплынны, бель, беляць, бялюткі, бялець, пабелены, пабеляцца* (кожнае ўжываецца па 1 разе). Слова **зялёны** выкарыстана 12 разоў, **чырвоны** – 7 (плюс яшчэ аднакарэнныя *чырванагруды, зачырванець* (2), *чырванець, чырвонагалавік*), **залаты** – 8 (таксама *залацаець, залатоўка і золата*), **жоўты** – 6 (і яшчэ *жоўта-барвовы*), **срэбны і срэбраны** – па 1 разе (таксама *срэбра* (2), *серабрысты, срабрыцець*), **чорны** – 3 (плюс *чарнець, чорна-чырвоны*), **шэры** – 3, **блакітны** – 1 (а таксама *блакіт* (2 разы)), **сіні** – 2 разы. Адзінкава сустракаюцца **шызы, ліловы, фіялетавы і ружовы** (у тэкстах выкарыстоўваецца і аднакарэннае слова *ружа*, але мы не ўлічвалі яго, бо гэтыя кветкі могуць быць не толькі ружовага колеру). Пісьменнік таксама ўжывае такія словы, як *каляровы* (2 разы), *квяцісты, бяклы, стракаты, цёмны* (5 разоў), *светлы*. Двойчы сустракаецца лексема *барва*.

Белы колер А. Разанаў выкарыстоўвае пры апісанні аблокаў (“*белаплынныя аблокі*” [3, с. 10], “*белая аблачылка*” [3, с. 104]). Таксама маецца прыклад супастаўлення колеру аблокаў і неба, г. зн. белага і блакітнага: “*Белыя караблі – // заплылі // у мора блакіту аблокі*” [3, с. 137]. Аналізуемы колер з'яўляецца асноўным і пры апісанні такой дамінанты вясенняга пейзажу, як дрэвы ў квецені (“*Беляць у садзе вясновым // камлі – // галіны // самі пабеляцца неўзабаве*” [3, с. 56], “*вішня // у белых вузельчыках*” [3, с. 150], “*Пабеленыя – // ідуць // яблыні ў неба*” [3, с. 213]). Белыя і іншыя расліны: бэз, язмін, рамонак, аднак адпаведны прыметнік пры іх не ўжываецца. Можна сцвярджаць, што белы колер звязваецца з працэсам аднаўлення (яго сімвалізуюць кветкі, што зноў распускаюцца пасля зімы) і абнаўлення (калі штовесну беляцца камлі дрэў). Бачна, што гэты колер пэўным чынам атаясамліваецца з небам, а яшчэ – з прыгажосцю і чысцінёй: “*Бяроза каля царквы – // дзве белыя постаці // прыгажосці*” [3, с. 67].

У традыцыйнай культуры белы колер (разам з чорным і чырвоным) з'яўляецца адным з самых асноўных. Ён можа абазначаць сакральнасць чагосьці, чысціню, урадлівасць, святло і г. д., выступаючы, адпаведна, антонімам да чорнага колеру [2, с. 151]. Адначасова белы колер з'яўляецца ўвасабленнем жалобы, смерці, проціпастаўляецца “жыццёваму” чырвонаму колеру. У А. Разанава, як бачна, згаданы колер мае станоўчае значэнне.

Шматлікія пункціры апісваюць зімовы час і, адпаведна, снег, завіруху, сумёты і інш., аднак мы знойдзем усяго два прыклады, дзе згадваецца колер гэтых з’яў. Трэба адзначыць, што, напрыклад, слова снег выкарыстана 31 раз, але яго белы колер апісваецца рэдка (*“бялее // на дахах снег”* [3, с. 201]). Яшчэ адзін выпадак – завіруха, што параўноўваецца аўтарам з раптоўнай белаю бліскавіцай: *“Прабегла па веці // белая бліскавіца // і засталася: // раптоўны снег”* [3, с. 119]. Чаму ж колер адлюстроўваецца так рэдка? Прычына, магчыма, у тым, што слова снег ужо само па сабе аўтаматычна атаясаліваецца з белым колерам, таму аўтару дастаткова толькі назоўніка, каб перадаць адпаведны вобраз.

Зялёны колер у тэкстах пункціраў звязаны выключна з раслінным светам. Так, зялёнымі з’яўляюцца веснавыя палі (*“зялёны агонь надзеі: // палетак руні”* [3, с. 30] і інш.), дрэвы (*“вербы зазелянелі”* [3, с. 56], *“каля зялёнага дрэва”* [3, с. 64] і інш.), цэлыя лясы (*“зелянее гай”* [3, с. 256]), трава і кусты (*“закалыхаўся зялёны чарот”* [3, с. 65] і інш.) нават мох (*“зялёны мох на страсе”* [3, с. 44]). Зялёны колер раслін з’яўляецца заканамерным і зразумелым, але тады навошта паэт падкрэслівае яго (а белізна снегу, напрыклад, не адлюстроўваецца). Справа ў тым, што ў большасці выпадкаў гаворка вядзецца пра вясновы час, калі з’яўляюцца першыя сакавіта-яскравыя парасткі і лісты. Яны супрацьпастаўляюцца карычневаму колеру вецця і зямлі, прыцягваюць да сябе ўвагу. То бок аналізуемы колер выступае ў тэкстах як адзнака маладосці, моцы жыцця: *“Штоць мусіць успомніць?! // У грамадзе // зялёнага бальніку // ссохлы”* [3, с. 150]. Высыханне ж і, адпаведна, страта колеру з’яўляюцца прыкметамі старасці. Разуменне пісьменнікам зялёнага колеру адпавядае традыцыйным уяўленням, дзе ён суадносіцца з расліннасцю, зменлівасцю, няспеласцю і маладосцю [4, с. 305]

У прааналізаваных творах **чырвонаму** колеру ніколі не адводзіцца цэнтральнае месца. Гэта заўсёды нейкая невялікая, але яскравая дэталё, на якую якраз скіроўваецца ўся увага: цюльпан у руках, чарапіца на даху, спелыя ягады, певень, сляды качак на белым снезе, матыль, што раптоўна сеў на руку. Чырвонае вылучаецца на фоне асяроддзя і вельмі кантрастуе з ім. Так, *“суніцы зачырванелі”* [3, с. 74], каб іх лёгка можна было заўважыць у зялёным лісці. Хурма, нібы створаная *“з чырвонага золата”* [3, с. 206], успрымаецца нейкім паўднёвым дзівам, нетутэйшым на зімовым марозным рынку. Калі чырванеюць гронкі рабін або журавіны, то яны аўтаматычна прыцягваюць наш позірк да сябе і інш. У культуры беларусаў чырвоны колер, як згадвалася вышэй, з’яўляецца адным з асноўных і звязваецца з жыццём, адраджэннем, уваскрэсеннем і г. д. [1, с. 560]. Але ў пункцірах такая семантыка не адлюстроўваецца.

Галоўнай вартасцю пункціраў з’яўляецца іх зразумеласць і хуткае вытлумачэнне чытачом. Аднак ёсць творы, вобразы якіх асэнсавальны не так лёгка, бо яны патрабуюць шматразовага прачытання. Напрыклад, наступны тэкст: “*Чырвоны дом на гары – // уволью // я ў ім нагутарыўся б // з цішынёй*” [3, с. 54]. Не зусім зразумела, пра які дом вядзецца гаворка: гэта сапраўдны будынак ці метафарычнае пераасэнсаванне чагосьці іншага. Правільна ўсвядоміць вобраз дапамагае чырвоны колер. Нам падаецца, што гаворка ў тэксце вядзецца пра касцёл, бо большасць з іх у Беларусі пабудавана менавіта з чырвонай цэглы.

Калі асноўнымі вясеннімі колерамі для А. Разанава з’яўляюцца белы і зялёны, то **жоўты** і **залаты** – гэта прыкмета восені. Якраз так афарбаваныя ў гэты час лісты на дрэвах: “*падняў з зямлі ліст // залаты*” [3, с. 142] і інш. Акрамя таго, жоўты колер маюць шматлікія кветкі, найперш дзюмухавец (“*цвітуць на бальнічным двары // жоўтыя дзюмухаўцы*” [3, с. 61] і г. д.), а таксама сланечнік, піжма і асот, хаця прыметнікі да гэтых слоў аўтар не дадае. Дзюмухаўцы пісьменнік нярэдка параўноўвае з сонцам або агнём, таму можна зрабіць вывад, што і гэтыя з’явы ён звязвае з жоўтым колерам. Кантрасную пару чорнае – жоўтае А. Разанаў выкарыстоўвае пры апісанні ночы – “*на чорных дахах // кралася жоўтая поўня*” [3, с. 43] – то бок, пры дапамозе жоўтага колеру вылучаецца месяц – своеасаблівая дамінанта пейзажу на чорным начным фоне. У народным светаўспрыняцці жоўты колер прадстаўлены даволі абмежавана і мае ў большасці выпадкаў негатыўную ацэнку, звязваючыся з хваробай, смерцю [4, с. 202].

Рэчы і з’явы залатога колеру прыпадабняюцца да каштоўных металаў, выдзяляюцца сярод іншых пэўнай шляхетнасцю і пекнатой: “*І срэбраны злітак, // і залаты: // азярына // ў алхіміі адвячорку*” [3, с. 124]. Адзначым, што прыметнік залаты можа ўжывацца ў пункцірах не толькі ў пераносным значэнні (характарыстыка колеру), а і прамым, то бок адлюстроўваць каштоўны матэрыял, з якога зроблены прарэчак, карона і інш. У адным з пункціраў залаты колер мае сувязь з вясной: “*А швы залатыя!.. // Вясна // шые шыкоўныя шаты // дубу*” [3, с. 152]. Магчыма, залатымі з’яўляюцца пражылкі на маладых дубовых лістах ці сонечныя промні, што прабіваюцца праз крону дрэва. У народнай культуры золата і залаты колер звязваюцца з “вышэйшым”, боскім светам і сімвалізуюць багацце, прыгажосць, даўгавечнасць [4, с. 352]. Золата часта спалучаецца са срэбрам (гэтыя два металы лічацца самымі каштоўнымі, дзівоснымі), а таксама меддзю і жалезам. Залаты колер звязваецца з сімволікай святла, сонца і месяца [4, с. 353]. Сінанімічнымі залатому з’яўляюцца яшчэ чырвоны і жоўты колеры.

Шмат якія вобразы А. Разанаў параўноўвае з блішчатым металам і люстрам. Напрыклад, “*Ходнік – люстэрка: // у неба // уводзіць дождж*” [3, с.

232] – тут заліты вадою тратуар сапраўды нагадвае металічную паверхню, у якой адбіваецца наваколле. Іншы раз такім рэчам даецца азначэнне **срэбны** або **шэры**. Першы колер вызначаецца пэўным бляскам, зіхаценнем (*“Срабрысцеюць гукі: // званіцу // азорвае маладзік”* [3, с. 150]), падкрэсліваецца яго сувязь з каштоўным металам (*“Срэбнае і залатое – // бяроза // латае зрэбнае: // краявід”* [3, с. 204]), таму і рэчы такога колеру выглядаюць больш прыгожымі за астатнія (*“дол у жалезе, // у срэбры трава”* [3, с. 108]). Шэры ж колер вызначаецца сваёй някідкасцю, ён нібы раствараецца ў акаляючай прасторы. Так афарбаваны нябёсы і зямля (*“Пад шэрым небам // між шэрых палёў // зялёны агонь надзеі: // палетак руні”* [3, с. 30]), дым і дождж (*“Дождж церусіца – // дым // не бачыць, дзе неба”* [3, с. 68]). Калі па блакітным небе плылі белыя аблогі, то па шэрым – ужо цёмныя хмары, і трэба чакаць навальніцы (*“Спахмурнела – // і глыбіня // вярнулася наваколлю”* [3, с. 66]). Пры змешванні серабрыстага і белага ўзнікае адмысловы колер шэрані, вобраз якой з’яўляецца адным з самых цікавых і распаўсюджаных у пункцірах пісьменніка: *“Што той бок, // што гэты – // шэрань // выбеліла падбел”* [3, с. 248], *“У срэбры: // выносіць чарот // з вечара ў раніцу // ўзнагароду”* [3, с. 198]. І. Швед адзначае, што шэры колер з’яўляецца адным з найбольш сімвалічна насычаных у традыцыйнай культуры. Ён звязваецца як з белым, так і з чорным колерамі і ўвасабляе матыў пераходнасці [5].

Чорнымі з’яўляюцца такія рэчы, як дахі, брук, крумкач, матыль. Да згаданага колеру па значэнні нярэдка набліжаецца прыметнік *цёмны*. Так, у пункцірах адлюстравана традыцыйнае супрацьпастаўленне дня і ночы, белага і чорнага колераў (*“хаваецца рэдкі прахожы // ад цемрадзі ў светлыню, // ад светлыні – ў цемрадзь”* [3, с. 45], *“Варушацца цемра і бель – // бяру // ў павадыры завіруху”* [3, с. 200] і інш.). Адзначым, што цёмныя рэчы выяўляюць сваю сутнасць толькі побач са светлымі (*“цемра // частуецца лустамі // светлыні”* [3, с. 167] і інш.). Крыніцай святла можа быць ліхтар, вогнішча, сонечны прамень. У некаторых пункцірах прыметнік *цёмны* не толькі можа суадносіцца з чорным колерам, але і характарызуе іншыя адценні, іх глыбіню: напрыклад, *цёмная плынь* ракі, *цёмная крыніца*, *цёмнае неба*. У народнай традыцыі чорны колер супрацьпастаўляецца чырвонаму і белаю, сімвалізуючы смерць, хваробу, падземны свет, аднак ён можа мець і нейтральнае значэнне. [1, с. 553].

Астатнія колеры ў пункцірах не маюць пэўнай сімвалічнай альбо сэнсавай нагрузкі і абазначаюць найчасцей афарбоўку раслін. Гэта сінія васількі, ліловы скрыпень, фіялетавае бэз, ружовыя кветкі вішні і бэзу, блакітныя незабудкі. Як было пазначана вышэй, блакітны ўжываецца яшчэ для перадачы колеру неба. Каб паказаць багацце колераў, іх сумяшчэнне, А. Разанаў ужывае прыметнікі

стракаты, квяцісты, каляровы, а таксама слова барва (“*блакіт нябёсаў, // луг стракаты*” [3, с. 13], “*увабраўся // ў мелодыю барваў // лес*” [3, с. 195] і інш.).

Як выявілася, колерам адводзіцца важнае места ў пункцірах А. Разанава. Найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца белы, зялёны, чырвоны, залаты і жоўты. Колеры могуць адлюстроўваць проста афарбоўку пэўных рэчаў (зялёнае шкло, жоўтая груша, шызая качка і г. д.), аднак таксама вызначаюцца і некаторыя агульныя моманты ў асэнсаванні пісьменнікам таго ці іншага колеру. Так, белы і зялёны звязваюцца з вясной, аднаўленнем і маладосцю, жоўты – з восенню і кветкамі, чырвоным вылучаюцца невялікія, але ярскія дэталі. Уласна чорны колер прадстаўлены даволі абмежавана, у большасці выпадкаў гэты колер абазначаецца словам цёмны. Заўважым, што колер перадаецца не толькі пры дапамозе прыметнікаў, але і назоўнікаў (снег аўтаматычна звязваецца з белым колерам, сланечнік – з жоўтым, ноч – чорным і інш.).

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. *Беларуская міфалогія : энцыклапедычны слоўнік. Рэдкал.: С. Санько [і інш.]. Мінск: Беларусь, 2004. 592 с.*
2. *Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. Ред. Н. И. Толстого. М.: Международные отношения, 1995. Т. 1: А–Г. 1995. 578 с.*
3. *Разанаў А. С. Такая і гэтакі: талакуе з маланкай дождж : пункціры. Мінск : Мастацкая літаратура, 2018. 278 с.*
4. *Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. Ред. Н. И. Толстого. М.: Международные отношения, 1995. Т. 2: Д–К (Крошки). 1999. 697 с*
5. *Швед І. Семантыка шэрага колеру ў беларускай традыцыйнай культуры. Электронная бібліятэка БГУ. Электронны рэсурс. Рэжым доступу : <http://elib.bsu.by/handle/123456789/89315>. Дата доступу : 01.03.2019.*

Навук. кіраўнік: А. М. Мельнікава

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 502.745/.748

Бирг Владимир Семенович, к.б.н, доцент,
доцент кафедры морфологии и физиологии человека и животных
БГПУ имени Максима Танка

Лопатко Елена Георгиевна,
Ст. преподаватель кафедры морфологии и физиологии человека и животных
БГПУ имени Максима Танка

Бирг Светлана Станиславовна
учитель биологии ГУО СШ 212 г. Минска
Минск, Республика Беларусь

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И НАУЧНО- ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация. Данная статья посвящена особенностям экологического образования в курсе средней школы и разработке различных типов исследовательских работ учащихся.

Ключевые слова: методология, исследовательские работы, экология, внеклассные мероприятия.

Birg Vladimir Semyonovich, PhD (Biologic Sciences), associate Professor,
associate Professor of morphology and human and animal physiology department;
Maxim Tank BSPU

Lopatko Elena G., St. lecturer,
Department of morphology and human and animal physiology
Maxim Tank BSPU

Birg Svetlana Stanislavovna
teacher of biology GUO school 212 Minsk
Minsk, Republic of Belarus

ENVIRONMENTAL EDUCATION AND RESEARCH ACTIVITIES OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract. This article is devoted to the features of environmental education in high school and the development of different types of research students.

Keywords: methodology, research, environment, extra-curricular activities.

В условиях происходящей модернизации системы образования все чаще звучат призывы обеспечить приоритет его фундаментальности, с которой многие исследователи в нашей стране и за рубежом связывают уровень экологической образованности и культуры общества. Школа является первой инстанцией по формированию научной картины мира и должна обеспечивать целостность образования, что отвечает требованиям современной образовательной парадигмы.

В содержании экологического образования можно рассматривать три равноправных компонента: фундаментальность (передача знаний), гуманистическую ориентацию (воспитание) и практическую (прикладную, профессиональную) направленность (развитие умения). Целостность содержания достигается лишь при динамическом балансе всех составляющих этой триады [1].

О практической направленности образования написано немало. Многие педагоги постоянно подчеркивают недостаточность и педагогическую ошибочность чисто абстрактного изложения учебного материала и настаивают на необходимости обучать любому предмету в тесной связи с потребностями практики, науки и техники. Здесь необходимо вспомнить принципы политехнизации обучения, связь обучения с жизнью, связь теории и практики, прикладной направленности обучения, что является немаловажным требованием к обучению учащихся.

Высокий методологический и методический уровень организации практики определяет дальнейшее заинтересованное отношение учащихся к предмету, предопределяет профессиональную ориентацию и создает предпосылки для понимания сущности процессов, происходящих в природе [2, 3]. Необходимо развивать у учащихся самостоятельность мышления, творческий подход к рассматриваемой проблеме, создать условия для развития творческого потенциала.

Имеется существенное отличие исследовательской деятельности от проектной и конструктивной. Главным результатом исследовательской деятельности является интеллектуальный, творческий продукт, устанавливающий ту или иную истину в результате процедуры исследования и представленный в стандартном виде. Необходимо также подчеркнуть самоценность достижения истины в исследовании как его главного продукта. Часто в условиях конкурсов и конференций можно встретить требования практической значимости, применимости результатов исследования, характеристику социального эффекта исследования (например, природоохранный эффект). Такая деятельность, хотя часто называется организаторами исследовательской, преследует иные цели (сами по себе не менее значимые) – социализации, наработки социальной практики средствами исследовательской деятельности.

Можно выделить следующие типы исследовательских работ учащихся:

Проблемно-реферативные - творческие работы, написанные на основе нескольких литературных источников, предполагающие сопоставление данных разных источников и на основе этого собственную трактовку поставленной проблемы.

Экспериментальные - творческие работы, написанные на основе выполнения эксперимента, описанного в науке и имеющего известный результат. Носят скорее иллюстративный характер, предполагают самостоятельную трактовку особенностей результата в зависимости от изменения исходных условий.

Натуралистические и описательные - творческие работы, направленные на наблюдение и качественное описание какого-либо явления. Могут иметь

элемент научной новизны. Отличительной особенностью является отсутствие корректной методики исследования. Одной из разновидностей натуралистических работ являются работы общественно-экологической направленности. В последнее время, по-видимому, появилось еще одно лексическое значение термина “экология”, обозначающее общественное движение, направленное на борьбу с антропогенными загрязнениями окружающей среды. Работы, выполненные в этом жанре, часто грешат отсутствием научного подхода.

Исследовательские – творческие работы, выполненные с помощью корректной с научной точки зрения методики, имеющие полученный с помощью этой методики собственный экспериментальный материал, на основании которого делается анализ и выводы о характере исследуемого явления. Особенностью таких работ является непредопределенность результата, который могут дать исследования.

Требования к научно-исследовательской работе должны включать следующие этапы: тема; актуальность; цель – общая направленность темы на конечный результат; задачи – это то, что требует решения в процессе исследования; объект исследования – это процесс, который содержит противоречие и порождает проблемную ситуацию; предмет исследования – это те наиболее значимые с точки зрения практики и теории свойства, стороны, особенности объекта, которые подлежат изучению; методы; гипотеза – это тот результат, который вы планируете получить в конце вашего исследования; практическая значимость – это то, чем важно ваше исследование; заключение – основные выводы вашей работы.

Общую структуру научно-исследовательской работы можно представить следующим образом: титульный лист, оглавление, введение, основная часть, заключение, список использованной литературы, приложения.

Нами была разработана серия проектов научно-исследовательских работ в рамках внеклассных мероприятий экологической направленности.

Рассмотрим проект школьной научной работы реализованный учащимися ГУО СШ № 212.

Тема проекта: Эколого-фаунистическая характеристика булавоусых чешуекрылых г. Минска.

Цель исследования: Оценка видового состава булавоусых чешуекрылых

Содержание:

Введение. Актуальность темы.

Глава 1. Роль Чешуекрылых в поддержании биогеоценозов в стабильном состоянии.

1.1. Эколого-фаунистическая характеристика булавоусых Чешуекрылых.

1.2. Роль булавоусых Чешуекрылых как насекомых-опылителей.

Глава 2. Статистическая оценка состояния изучаемого биогеоценоза.

2.1. Видовое разнообразие, биотопическое и географическое распределение представителей булавоусых Чешуекрылых Минского района.

2.2. Экологическая оценка видового состояния урбоценоза.

Заключение.

Литература.

Очень важен камеральный этап исследовательской работы, где учащиеся получают навыки определения, систематического положения найденных насекомых, обрабатывают статистические данные, выявляют причинно-следственные связи и строят прогнозы на будущее.

Школьники оформляют результаты своей деятельности в виде отчетов, докладов, статей, конкурсных творческих работ.

Таким образом, детальная проработка структуры научно-исследовательской работы учащихся является важной составляющей целостного процесса экологического образования. Это позволяет подрастающему поколению сформировать актуальные черты личности, такие как: ответственное отношение к окружающей среде, умение самостоятельно мыслить, видеть проблему и пытаться определить пути ее решения, привлекая знания из разных областей наук, критично относиться к предоставленным фактам, прогнозировать получение вариативных результатов.

Качества, сформированные в процессе проведения научно-исследовательской работы, в дальнейшем позволят успешно организовывать самостоятельную работу в рамках вуза, и могут в дальнейшем быть использованы в рамках общего формирования и развития мобильности личности [4].

Список литературы

1. Баранцев Р.Г. *Тринитарная методология в синергетике. Перспективы синергетики в XXI веке: Сб. материалов Международной научной конференции: В 2-х т. Т. 1.* Белгород, 2003.
2. Краевский В.В. *Общие основы педагогики.* Москва, 2003.
3. Садовничий В.А. *Традиции и современность.* Москва: Высшее образование в России, 2003. № 3.
4. Демьянков Е.Н., Павлов А.А., Федяева Т.В. *Непрерывное биологическое образование и воспитание как объективная реальность современного общества. Ресурсы развития образовательной среды непрерывного профессионального образования: Материалы XXIII Международной научно-практической конференции.* Минск: БГПУ, 2017. С.136-139.

УДК 639.2.09:616.995.132

Гончаров Сергій Леонідович, к. вет. н., докторант,
Національний університет біоресурсів та природокористування України
Київ, Україна

ПОШИРЕННЯ НЕМАТОДИ EUSTRONGYLIDES EXCISUS СЕРЕД ХИЖИХ РИБ ПРИРОДНИХ ВОДОЙМ УКРАЇНИ

Анотація. У статті наведено дані, щодо поширення нематодозного паразитарного захворювання риб – еустронгілідозу в акваторіях Дніпро-Бузького лиману і дельти річки Дніпро, Миколаївської та Херсонської областей. Дослідження проведено у період 2015–2018 рр. Найбільш ураженим виявився окунь, екстенсивність інвазії склала – 85,1 %. Менш ураженими були судак та щука, екстенсивність інвазії була майже однаковою – 58,1 та 58,9 % відповідно. Поширеність нематоди *Eustrongylides excisus* (Jägerskiöld, 1909) серед хижих риб у досліджуваних водоймах складала 70,5 %.

Ключові слова: поширення, *Eustrongylides excisus*, хижі види риб, інтенсивність інвазії, екстенсивний інвазії, Дніпро-Бузький лиман, дельта Дніпра.

Honcharov Serhii, PhD student,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

DISTRIBUTION OF NEMATODES EUSTRONGYLIDES EXCISUS AMONG PREDATORY FISH IN NATURAL WATER OF UKRAINE

Abstract. The article presents data on the distribution of nematodes parasitic diseases of fishes – eustrogylidosis in the waters of the Dnipro-Bug estuary and the rivers of the Dnipro, Mykolayiv and Kherson regions. The study was conducted in the period 2015 – 2018. The most affected was the perch, the extent of the invasion amounted to 85.1%. Less affected were pike perch and pike, the severity of invasion was almost the same – 58.1 and 58.9% respectively. The prevalence of nematodes *Eustrongylides excisus* (Jägerskiöld, 1909) among the predatory fish in the studied reservoirs was 70.5%.

Key words: distribution, *Eustrongylides excisus*, carnivorous fish species, intensity of invasion, extensive invasion, Dnipro-Bug estuary, Dnipro delta.

Вступ. *Eustrongylides excisus*, Jägerskiöld, 1909 – нематоди, що відносяться до родини Dioctophymatidae та представляють потенційну загрозу здоров'ю людини [6]. Вид був обґрунтований Егершельдом у 1909 році у результаті вивчення нематод виявлених в залозистому шлунку бакланів [2].

Нематода *E. excisus* має складний цикл розвитку, де в ролі основних дефінітивних хазяїв виступають водні рибоїдні птахи ряду Ciconiiformes, Anseriformes, Gaviiformes і Pelecaniformes. До стінки шлунка після інвазування паразит проникає протягом 3-5 годин. Проміжним хазяїном виступають водні олігохети родини Tubificidae та Lumbriculidae, в яких паразити розвиваються в перший та другий личинковий періоди. Додатковим або другим проміжним хазяїном є планктоно- та бентосоїдні види риб. Хижі види риб також можуть приймати участь у циклі розвитку *E. excisus*, зокрема такі як судак (*Sander luciperca*), окунь звичайний (*Perca fluviatilis*) та щука (*Esox lucius*) [2, 5, 6, 7].

Хижі види риб, такі як окунь, щука та судак, можуть слугувати елементом поширення даного збудника серед рибоїдних видів птахів [4]. *Eustrongylides* spp. був визнаний зоонозним паразитом, тобто небезпечним для людини.

Зараження відбувається у випадку споживання нею недостатньо термічно обробленої риби та рибних продуктів [6].

Даний вид широко поширений у світі. Про реєстрацію *E. excisus* повідомлено у Сербії, Румунії, Туреччині, Бразилії, США, Італії, Ірані, Азербайджані, Чехії, Росії, а також Україні [2, 4, 5, 6, 7].

Матеріали та методи. Упродовж 2014–2016 років було досліджено 346 екземплярів трьох видів хижих риба, а саме: окуня – 155 екз., судака – 74 екз. та щука – 117 екз. Відбирали рибу під час проведення планових контрольних обловів, відловлювали її вудочками, а також купляли у рибалок на місці вилову. Відбір зразків риби проводили вздовж берегової лінії Дніпро-Бузького лиману та дельти Дніпра, в адміністративних межах Миколаївської області та у частині акваторії, що адміністративно розташована в Херсонській області.

Іхтіопатологічному дослідженню піддавали всі види хижих риб (окунь, судак та щука) [1]. У процесі розтину виявляли личинок нематод, червоного кольору, орієнтовного розміру 30 – 55 мм. Паразитів фіксували у 70 % етиловому спирті. Після фіксації занурювали в розчин молочної кислоти для просвітлення. Встановлених личинок нематод поміщали в чашку Петрі та досліджували за допомогою мікроскопа стереоскопічного Micromed XS-6320. Морфологічні характеристики паразитів вивчали за визначником Bauer (1987) [3].

Результати досліджень. В результаті патологоанатомічного дослідження виявляли нематод, які локалізувалися в міжреберних та черевних м'язах. Рідше паразитів виявляли в м'язовій тканині спини. Личинки розміщувалися щільною спіраллю або широким кільцем безпосередньо на внутрішній стороні черевної стінки у напівпрозорих капсулах. Личинок нематод знаходили також у тканинах гепатопанкреаса та гонад. Відзначали вільно розташованих нематод, які знаходилися на поверхні внутрішніх органів. Також, реєстрували паразитів у стінці шлунка, де вони розміщувалися у капсулі, яка утворена з тканин хазяїна.

Слід зазначити, що в окремих випадках спостерігали навколо капсули типові ознаки запалення: гіперемію, ущільнення оточуючих тканин та набряклість. Особливо чітко запальні явища відзначали в тканинах брижі та м'язах. Також, поряд були зареєстровані капсули, що містили личинок нематод, навколо яких ознак запалення не спостерігали. Ймовірно, реактивність тканин внутрішніх органів та м'язів на механічне травмування личинками паразита під час міграції є різною. На нашу думку, такі явища також пов'язані із строками проникнення та міграцією личинок у тканинах проміжного хазяїна.

Найбільш ураженим виявився окунь, екстенсивність інвазії склала – 85,1 %. Менш ураженими були судак та щука, екстенсивність інвазії була майже однаковою – 58,1 та 58,9 % відповідно. Поширеність нематоди *E. excisus*

(Jägerskiöld, 1909) серед хижих риб у досліджуваних водоймах складала 70,5 %. Інтенсивність інвазії відзначалась найвищими показниками у окуня та коливалась від 1 до 14 нематоди в одному екземплярі. Найнижчі показники інтенсивності інвазії були у судака – 1– 9 екз.

Лише у ділянці переходу лиману в прісні води дельти Дніпра відзначено високі показники інвазії поблизу населених пунктів Олександрівка, Станіслав та Софіївка Херсонської області порівняно з іншими пунктами відбору риби. На нашу думку, високі показники екстенсивності інвазії у цьому районі водойми, вочевидь, пов'язане з особливістю течій, які несуть поживні речовини, що створює сприятливі умови для розвитку першого проміжного хазяїна – олігохет. Ступінь ураження окуня вказує на присутність у їхньому раціоні значної частки олігохет. Слід зазначити, що олігохети складають до 30 % усього бентосу водойм.

Природні умови, що сформували заплави з прибережної жорсткої рослинності, відносна віддаленість від населених пунктів створюють надзвичайно сприятливі умови для гніздування рибоїдних птахів – основних дефінітивних хазяїв даної інвазії.

Отже, еустронгілідоз відзначається значними поширення не лише в Україні, а і за її межами. Епізоотична ситуація щодо даної інвазії ускладнюється щороку. Нематода *E. excisus* характеризується ураженням значної кількості видів гідробіонтів, що свідчить про її екологічну пластичність.

Висновки. Встановлено зараження хижих риб еустронгілідозом басейну Дніпро-Бугського лиману та дельти Дніпра Миколаївського та Херсонського регіонів. Найбільш інвазованим виявився окунь, менш ураженими були щука і судак.

Профілактика та ліквідація даного паразитарного захворювання утруднене в умовах природних водойм. Але добре відомо, що умови навколишнього середовища, зокрема, перенасичення води органічними рештками та температурні показники створюють оптимальні умови для збільшення чисельності популяцій першого проміжного живителя *E. excisus* – олігохет. Тому зменшення антропогенного навантаження на водойми, а саме: забруднення добривами та стоками, є одним із вирішальних та екологічно прийнятних заходів, які не лише дозволили би зменшити популяцію олігохет і, як наслідок поширеність еустронгілідозу серед іхтіофауни, а і покращити гідрохімічні показники природних водойм.

Список використаних джерел:

1. Быховская-Павловская И.Е. Паразиты рыб. Руководство по изучению. Л.: Наука, 1985. 121 с.
2. Карманова Е.М. Диоктифимидеи животных и человека и вызываемые ими заболевания. М.: «Наука», 1968. 261 с.

3. *Определитель паразитов пресноводных рыб / Под. ред. О. Н. Бауэра. М.: Наука, 1987. Т. 3. 583 с.*
4. Branciarri R., Ranucci D., Miraglia D., Valiani A. Occurrence of parasites of the genus *Eustrongylides* spp. (Nematoda: Dioctophymatidae) in fish caught in Trasimeno lake, Italy // *Italian Jour. of Food Safety*. 2016. 5:6130. P. 206–209.
5. Cole R. *Eustrongyloidosis*. In: *Field Manual of Wildlife Diseases // General Field Procedures and Diseases of Birds*. Chap. 29. 2013. P. 223–228.
6. Lichtenfels J.R., Stroup C. F. *Eustrongylides* sp. (Nematoda: Dioctophymatoidea): First Report of an Invertebrate Host (Oligochaeta: Tubificidae) in North America // *Proc. Helminthol. Soc. Wash.* 52 (2). 1985. P. 320–323.
7. Narr L.L., O'Donnell G., Libster B., Alessi P., Abraham D. *Eustrongylidiasis* – a parasitic infection acquired by eating live minnows // *J. Am Ost Assoc.* 1996. 96:400 P. 2.

УДК 504.064.3:665.7

Крайнюков О.М.

докт. геогр. наук, доцент,
професор кафедри екологічної безпеки та екологічної освіти,

Кривицька І.А.

доцент кафедри екологічної безпеки та екологічної освіти,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, Україна

ОЦІНКА ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ АНТРОПОГЕННО ПЕРЕТВОРЕНИХ ҐРУНТІВ

Анотація. Наведено результати визначення хімічного складу та токсичних властивостей антропогенно перетворених ґрунтів міста Маріуполь, які знаходяться під впливом техногенного забруднення підприємств чорної металургії. Для оцінки біологічної повноцінності ґрунтів міста Маріуполь використовувалася методика біотестування на вищих рослинах *Raphanus sativus* L. Встановлено, що ґрунтовий покрив міста Маріуполь можна умовно охарактеризувати як забруднений. Це безпосередньо пов'язано з виробничою діяльністю промислових підприємств, які розташовані у межах міста.

Ключові слова: ґрунти, важкі метали, політанти, біотестування, тест-об'єкт, фітотоксичність.

Krainiukov O.M.

Doctor of Geographical Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Environmental Safety
and environmental education,

V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

Kryvytska I.A.

Associate Professor of the Department of Environmental Safety
and environmental education,

V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, Ukraine

EVALUATION OF ENVIRONMENTAL CONDITION OF ENVIRONMENTAL COMPONENTS OF URBANIZED TERRITORIES

Abstract. The results of determination of chemical composition and toxic properties of anthropogenically transformed soils of the city of Mariupol, which are under the influence of technogenic contamination of ferrous metallurgy enterprises, are presented. To evaluate the biological value of soils in the city of Mariupol, the method of biotesting on the higher plants of *Raphanus sativus* L. was used. It was established that the soil cover of the city of Mariupol can be conventionally described as contaminated. This is directly related to the industrial activities of industrial enterprises located within the city.

Key words: soils, heavy metals, pollutants, bioassay, test-object, phytotoxicity.

На сьогоднішній день продукція підприємств чорної металургії має великий попит в усіх галузях господарства. В процесі її виробництва утворюються масштабні обсяги поллютантів, які здатні змінювати стан та властивості ґрунтів. Найбільшими виробниками продукції чорної металургії в Україні є «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь». Вивчення впливу підприємств чорної металургії на компоненти навколишнього середовища з метою попередження, регулювання або усунення наслідків забруднення на сьогоднішній день є пріоритетною задачею [3].

Ґрунти до впливу техногенного забруднення виявляють різну ступінь стійкості, що пов'язано з їх початковим кислотно-лужним балансом та неоднаковим вмістом гумусу. Ґрунти з низьким вмістом гумусу (до 2 %) мають дуже низьку стійкість до накопичення важких металів. Підвищена температура газових сумішей, що викидаються підприємствами чорної металургії сприяє підлужуванню ґрунтів [7].

Підприємства чорної металургії віднесені, за оцінкою дії на довкілля, до екологічно небезпечних і є джерелом важких металів I, II класу небезпеки. Важкі метали, які містяться в пилогазових викидах підприємств чорної металургії, як правило, є більш розчинними, у порівнянні з природними сполуками. Після седиментації ці важкі метали утворюють досить міцні сполуки з органічними речовинами, які знаходяться у ґрунтах. Важкі метали, на відміну від інших забруднюючих речовин, які здатні розкладатися під дією фізико-хімічних і біологічних чинників, мігрувати з ґрунту, можуть зберігатися в ньому протягом тривалого часу, навіть після ліквідації джерела забруднення. Період напіврозпаду важких металів у ґрунтах варіює в залежності від їх виду. Наприклад, для міді він складає 310-1500 років, а для свинцю – 740-5900 років [2, 9, 11].

У кругообігу важких металів приймають участь біологічні бар'єри. При цьому відбувається біонакопичення під час міграції важких металів у ґрунтах через корені рослин або ґрунтовими мікроорганізмами [4].

Як правило, фітотоксична дія забруднювачів проявляється при високому вмісті важких металів у ґрунтах і залежить, перш за все, від властивостей і особливостей поведінки конкретного металу. Однак, в природному середовищі важкі метали не існують окремо один від одного [1, 2].

Дослідження хімічного складу ґрунтів міста Маріуполь проводилось атомно-абсорбційним методом за методикою [5].

Для оцінки ступеня небезпеки забруднення ґрунтів розраховували сумарний показник забруднення ґрунтів важкими металами за формулою 1 та порівнюється з оціночною шкалою методики [10].

$$Z_c = (\sum_{i=1}^n K_c) - (n - 1), \quad (1)$$

де K_c – коефіцієнт концентрації i -го елементу, $K_c = C_i/C_{\text{фон}}$;

n – кількість елементів в геохімічному ряді;

C_i – фактичний вміст елементу у пробі ґрунту;

$C_{\text{фон}}$ – геохімічний фон.

Згідно зі шкалою, величина показника $Z_c \leq 16$ відповідає допустимій категорії забрудненості ґрунту, 16-32 – помірно небезпечна категорія, 32-128 – небезпечна, > 128 – дуже небезпечна [10].

Для оцінки біологічної повноцінності ґрунтів міста Маріуполь використовували методику біотестування на вищих рослинах *Raphanus sativus* L [6].

Методика базується на встановленні різниці між інтенсивністю росту рослин у водній витяжці з ґрунту (дослід) та у воді, в якій рослини утримуються (контроль) [6].

За методикою насіння редьки спочатку перевіряється на придатність до біотестування. Для цього використовується еталонна речовина – фенол (C_6H_5OH), потім робиться водна витяжка з проб ґрунту, яка й використовується для біотестування [6].

Токсичність визначали за формулою:

$$A = \frac{X_k - X_d}{X_k} \times 100\%, \quad (2)$$

Де A – відношення довжини коренів (паростків) до контролю, %;

X_k – середнє арифметичне довжини коренів (паростків) у контролі, см;

X_d – середнє арифметичне довжини коренів (паростків) у досліді, см;

Ґрунти виявляють токсичні властивості, якщо значення A становить 20 (або більше) відсотків [6].

Ступінь забрудненості ґрунтів визначається у відповідності до рівнів пригнічення ростових процесів (табл. 1) [8].

Таблиця 1 Класифікація якості ґрунтів за ступенем забрудненості [8]

Клас якості	Рівень забрудненості ґрунтів	Рівні пригнічення ростових процесів (фітотоксичний фактор), %	Ступінь забрудненості
I	Незабруднені	0 – 20	1,1
II	Слабко	20,1 – 40	1,2
III	Помірно	40,1 – 60	1,3
IV	Брудні	60,1 – 80	1,4
V	Дуже брудні	80,1 – 100	1,5

Перевагою методу є те, що він дозволяє визначити не лише наявність або відсутність фітотоксичного ефекту, а й надає кількісну оцінку забрудненості ґрунтів в залежності від рівнів пригнічення ростових процесів [8].

Восени 2017 року було відібрано 10 проб ґрунту на різних відстанях від МК «Азовсталь». Точки відбору проб ґрунту в місті Маріуполь у 2017 році зображені на рисунку 1. Проба № 1 – вул. Набережна, біля автобусної зупинки «Маркохім»; проба № 2 – вул. Набережна, біля автобусної зупинки «Коксова»; проба № 3 – вул. Набережна, поряд з головними прохідними воротами МК «Азовсталь»; проба № 4 – перетин вул. Митрополитська та вул. Торгова; проба № 5 – район автовокзалу; проба № 6 – район шлакового терикону; проба № 7 – парк Лепорського; проба № 8 – бульвар Меотиди; проба № 9 – район залізничного вокзалу; проба № 10 – район гирла р. Кальміус.

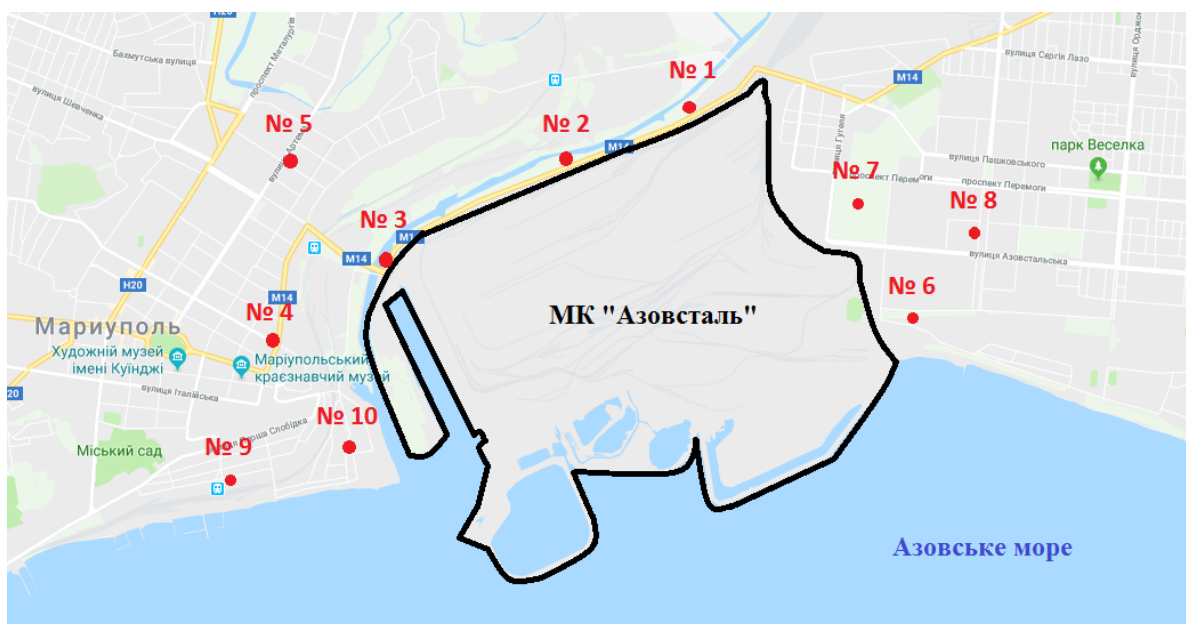

Рисунок 1. Точки відбору проб ґрунту в місті Маріуполь у 2017 році

Хімічний аналіз проб ґрунту у 2017 році показав перевищення значення ГДК міді у пробі № 3 (північно-західна сторона від металургійного комбінату «Азовсталь») в 1,5 рази, що пов'язано з кліматичними умовами (переважання у місті східних вітрів). Концентрації міді, кадмію та цинку перевищують фонові концентрації майже в усіх пробах. Перевищення фонових та гранично допустимих концентрацій хрому та свинцю не було виявлено в жодній пробі.

За допомогою акумулятивних рядів вдалось встановити, що пріоритетним елементом, який міститься у ґрунтах є цинк. Кадмій та мідь розташовані на другому та третьому місцях в усіх пробах, хром (за винятком проби №8) займає четверте місце. Свинець (за винятком проби № 8) розташований на останньому місці.

Розрахунки сумарного показника забруднення (Z_c) ґрунтів показали, що проби № 3, 7, 8, 9 відносяться до небезпечної категорії забруднення. Ґрунти у

пробах № 1, 2, 4, 6, 10 характеризуються як помірно небезпечні, а проба № 5 відповідає допустимій категорії забруднення.

Аналіз ґрунтів методом біотестування показав наявність фітотоксичних властивостей в усіх 10 пробах: № 2, 4, 9 відповідають IV класу якості (брудні) та ступеню забрудненості 1,4, проби № 1, 3, 5, 6, 7, 8, 10 відповідають V класу якості (дуже брудні) та ступеню забрудненості 1,5.

Отже, враховуючи всі отримані дані, ґрунтовий покрив міста Маріуполь можна умовно охарактеризувати як забруднений. Це безпосередньо пов'язано з діяльністю промислових підприємств, розташованих у місті.

Список використаних джерел:

1. Вальков В.Ф., Колесников С.И., Казеев К.Ш. Влияние загрязнения тяжелыми металлами на фитотоксичность чернозема // *Агрохимия*. 1997. № 6. С. 5-55.
2. Гармаш Г. А. Накопление тяжёлых металлов в почвах и растениях вокруг металлургических предприятий : дис. канд. биол. наук : 06.01.03 агрогрунтознавство і агрофізика. Новосибирск, 1985. 125 с.
3. Геохимия окружающей среды / [Ю. Е. Саен, Б. А. Ревич, Е. П. Янин и др.]. Москва: Недра, 1990. – 335 с.
4. Гришина Л.В. Воздействие тяжёлых металлов на биогеоценозы: материалы 2 всесоюз. конфер. «Тяжёлые металлы в окружающей среде и охрана природы». – Москва. –1988. – Ч. 1. С. 35-42.
5. Количественный химический анализ почв. Методика измерений массовой доли ванадия, кадмия, кобальта, марганца, меди, мышьяка, никеля, ртути, свинца, хрома и цинка в пробах почв, ґрунтов, донных отложений, осадков сточных вод атомно-абсорбционным методом с электротермической атомизацией с использованием атомно-абсорбционных спектрометров модификаций МГА-915, МГА-915М, МГА-915МД:ПНД Ф 16.1:2.2.2.3.63-09 (М 03-07-2014) – М.: Федеральная служба по надзору в сфере природопользования, 2014. 42 с.
6. Крайнюкова А.М., Чистякова О.О., Шанина О.С. Методика визначення токсичності ґрунтів на вицях рослинах *Raphanus sativus* L. Київ: УкрНДІЕП, 1997. 8 с.
7. Назаренко І.І., Польчина С.М., Нікорич В.А.. Ґрунтознавство. Чернівці: Книги XXI, 2004. 400 с.
8. Пат. 113560 Україна, МПК G01N 33/24. Спосіб визначення ступеня забрудненості ґрунтів / Крайнюков О. М., Кривицька І. А.; власник Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – № 201605283; заявл. 16.05.16; опубл. 10.02.17, Бюл. № 3.
9. Сердюк С.Н. Диагностика загрязнения тяжелыми металлами почвенного покрова индустриально-урбанизированных территорий // Днепрпетровский национальный университет [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: http://www.uenj.cv.ua/Noo_2007_Vol-18_No3-4_PDF/Serdiuk.pdf.
10. Федорец Н.Г., Медведева М.В. Методика исследования почв урбанизированных территорий. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2009. 84 с.
11. Шеховцева О.Г. Еколого-біологічна оцінка едафотопівурбоєкосистем міста Маріуполя : дис. канд. біол. наук : 03.00.16 – екологія. Мелітополь, 2016. 224 с.

УДК 581.3

Черник В.Ф., кандидат биологических наук,
доцент кафедры морфологии и физиологии человека и животных
факультета естествознания БГПУ, г. Минск, Беларусь

ВЫЯВЛЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ЦИТОЭМБРИОЛОГИИ У РЕДКИХ И ИСЧЕЗАЮЩИХ ВИДОВ РАСТЕНИЙ БЕЛАРУСИ

Аннотация. Исследования в области эмбриологии и репродуктивной биологии редких и исчезающих видов растений свидетельствуют о высокой репродуктивной способности и адаптивных преимуществах бореальных таежных, подтаежных и лесостепных видов. Понижена потенциальная репродукция у горных средневропейских видов. Наиболее низкие ее показатели выявлены у южноевропейских видов из-за наличия нарушений на ранних стадиях развития мегагаметофита. Результаты, отражающие развитие эмбриональных структур в соответствии с данными по репродуктивной способности видов, могут быть использованы с целью проведения интродукции и реинтродукции.

Ключевые слова: растения, эмбриональные процессы, редкие виды, нарушения развития, мегагаметофит, репродуктивная способность.

Chernik V.F., PhD (Biology),
Associate Professor of the Department of the morphology, human physiology and animals
Natural Faculty of BSPU. Minsk, Republic of Belarus.

RESEARCH OF THE FEATURES OF EMBRYOLOGY OF RARE AND DISAPPEARING SPECIES OF PLANTS OF BELARUS

Abstract. The research in the field of embryology and reproductive biology of rare and endangered plant species evidences to the high reproductive ability and adaptive advantages of boreal taiga, subtaiga and forest-steppe species. Reduced potential reproduction has been discovered for mountain Central European species. Its lowest rates were found in Southern European species due to the presence of disturbances in the early stages of the megagametophyte. Results reflecting the development of embryonic structures in accordance with the data on the reproductive ability of species can be used for introduction and reintroduction.

Keywords: plants, embryonal processes, rare species, defects of the development, megagametophyte, potential reproduction.

Для сохранения редких и исчезающих видов растений в природе необходимо разностороннее изучение их биологии на разных уровнях организации. В этой связи при разработке стратегии сохранения биологического разнообразия эмбриологическая информация является актуальной. С позиций структуры популяций, устойчивости к воздействию антропогенных факторов, эти виды хорошо изучены [1, 2]. Однако на границах естественных ареалов вопросы эмбриологии и репродукции редких видов остаются недостаточно разрешенными. В связи с этим, изучение цитоэмбриологических механизмов устойчивого существования краевых популяций представляет интерес.

Одним из эффективных приемов сохранения, редких и исчезающих видов, занимающих краевые участки своего ареала, является их реинтродукция [1], для проведения которой требуется значительное количество качественных семян. Научной же основой получения такого материала для размножения этих

видов служат эмбриологические данные (развитие семязачатка, зародыша) в соотношении с оценкой репродукции [3].

Цель исследования – цитоэмбриологическая диагностика и оценка элементов репродуктивной биологии редких и исчезающих видов растений у границ их распространения для сохранения их генофонда. Для достижения поставленной цели были определены *задачи исследования*: выяснение особенностей цитоэмбриологии (деление мегаспор и микроспор, выявление аномалий и дегенераций микро- и мегагаметофитов, ход оплодотворения); изучение потенциальной репродукции некоторых редких видов на границах распространения.

Материал и методы исследования. Мониторинговые исследования проводились в период экспедиционных поездок (Институт экспериментальной ботаники им. В. Ф. Купревича НАН Беларуси, лаборатория флоры и систематики растений) в места обитания естественных популяций. В качестве объектов взяты *виды группы бореального миграционно-генетического комплекса*, произрастающие в краевых зонах ареалов. Анализ основных миграционно-генетических комплексов популяций растений заимствован из работ Г.В. Вынаева [4]. Статья изложена на основе материалов экспедиций и данных лабораторных исследований. Использованы общепринятые методики цитоэмбриологического исследования [5, 6]: завязи цветков фиксировались в смеси Карнуа; исследования проведены на постоянных микропрепаратах, окрашенных гематоксилином по Гейденгайну и по микрофотографиям, выполненным с помощью микроскопа Nu-2 фирмы Цейс (окуляр 12,5^x и объектив 100x0,30, а также окуляр К 7^x и объективы 10x 0,30 и 25 x 0,50). Функциональное состояние эмбриональных структур прослежено на серии микротомных продольных срезов семязачатков. Недостающие данные на постоянных микропрепаратах дополнялись материалом, полученным ускоренными цитоэмбриологическими методами и наблюдениями на живом и фиксированном материале. У большинства популяций изучена потенциальная репродукция – процент развивающихся без нарушений семязачатков (число фертильных на 100 просмотренных). Исследованы эмбриологические процессы, протекающие на клеточном уровне внутри развивающегося и зрелого зародышевых мешков, а также на ранних стадиях эмбриогенеза (преглобулярный и глобулярный зародыши).

Данная статья – продолжение серии публикаций автора, посвященных впервые проведенным в Беларуси исследованиям по изучении эмбриологии редких и исчезающих видов растений [7].

Результаты и их обсуждение.

Подгруппа северобореальные виды: таежные и подтаежные

Группа видов бореального миграционно-генетического комплекса подразделяется на две подгруппы [4]: северобореальные и южнобореальные. Рассматриваемая группа видов находится в Беларуси на южной границе ареала и связана происхождением с бореальной зоной Евразии; представлена арктобореальными и бореальными видами, относящимися к бореально-таежному и подтаежному миграционно-генетическим комплексам. Согласно фитохорологическому анализу [4] во флоре Беларуси преобладают бореально-таежные и подтаежные элементы. В плейстоцен-голоценовое время по Восточно-Европейской равнине с севера, северо-востока и востока с фрагментами еловых лесов бореально-таежные виды проникли на юг Беларуси, где произрастают на пределе, или вблизи границы ареала. Эмбриологическое изучение некоторых представителей бореально-таежного миграционно-генетического комплекса проводилось в лаборатории на основании анализа постоянных и временных микропрепаратов. По некоторым фазам развития репродуктивной сферы получены микропрепараты у *Listera cordata* (L.) R.Br., *Corallorhiza trifida* Chatel., *Goodyera repens* (L.) R.Br.

Завязи бореально-таежного вида *Listera cordata* зафиксированы в 655-ом квадрате Беловежской пуши – на южном пределе распространения вида. Получены разрезы завязей, по которым можно судить о нормальном протекании мегаспорогенеза. В них обнаружены семязачатки ранних фаз развития. Наблюдаемые на препаратах картины мейоза, диады и тетрады мегаспор, характеризуются отсутствием нарушений (Рис. 1). Из 100 просмотренных семязачатков нормально развивающиеся составили 88,2 %.

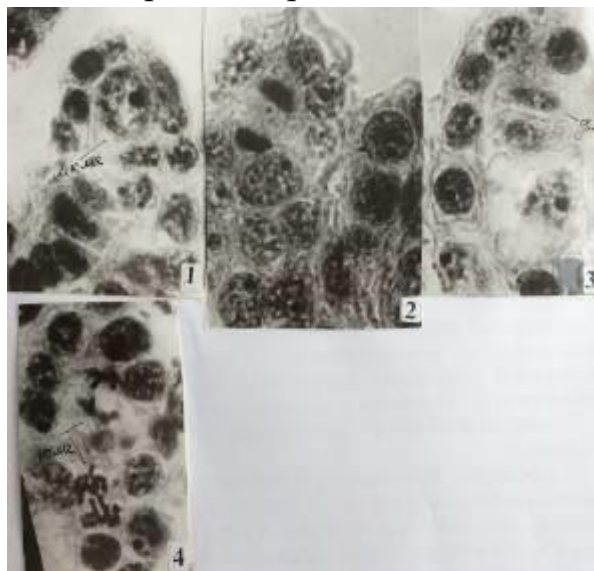

Рис. 1. Развитие семязачатка у *Listera cordata*: 1 – стадия мегаспороцита (материнская клетка мегаспор); 2 – деление мегаспороцита (поздняя анафаза); 3 – образование диады мегаспор; 4 – образование тетрады мегаспор.

Завязи *Goodyera repens* зафиксированы в популяции, произрастающей в Городокском районе, окр. д. Смолвка (ольс болотно-папоротниковый).

Изучение зародышевых мешков у *Goodyera repens* показало, что процесс двойного оплодотворения протекает без отклонений от нормы, также, как и процесс развития преглобулярного и глобулярного зародышей (Рис. 2).

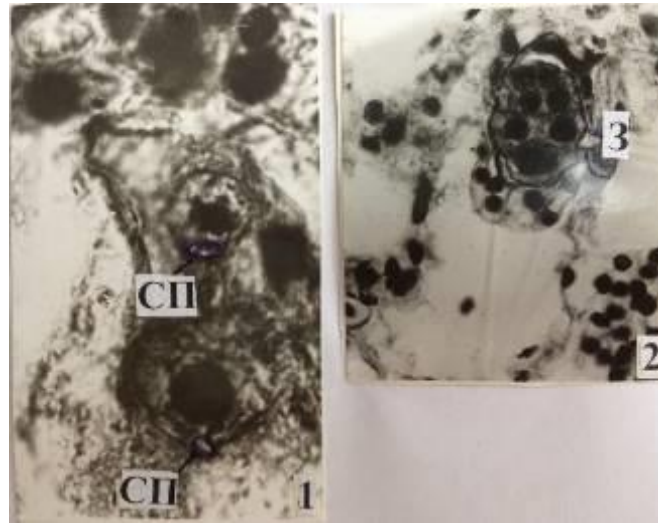

Рис. 2. Двойное оплодотворение (1) и преглобулярный зародыш (2) у *Goodyera repens*. СП – спермий, 3 – зародыш.

Следует также отметить, что высокой репродуктивной способностью характеризуется редкий аркто-бореальный таежный вид *Corallorhiza trifida* Chatel., несколько экземпляров которого было найдено в фазе плодоношения в Городокском районе, окр. д. Смоловка (ольс болотно-папоротниковый).

Структуры зародышевых мешков исследованы у некоторых видов подтаежного миграционно-генетического комплекса: *Trifolium lupinaster* L., *Нератика nobilis* Mill., *Iris sibirica* L. Установлено, что у этих видов в зародышевых мешках в большинстве случаев отсутствует дегенерация структур (Рис. 3).

Рис. 3. Структуры зародышевых мешков подтаежных видов: 1 – *Trifolium lupinaster*; 2 – *Нератика nobilis*; 3 – *Iris sibirica*. С – синергила, Ц – центральное ядро; Я – яйцеклетка, А – антиподы.

Виды *Нератика nobilis* и *Iris sibirica* имеют широкую экологическую амплитуду: встречаются в сосновых борах, широколиственно-еловых лесах,

дубравах, на пойменных лугах, в прибрежно-водных сообществах. По-видимому, их экологической пластичностью, хорошей адаптационной способностью к климатическим и эдафическим условиям обусловлена фертильность их семязачатков. Сравнительно высокую эколого-биологическую устойчивость этой группы популяций некоторые ученые [4] объясняют историей проникновения бореальных видов на территорию Беларуси в периоды нескольких оледенений в плейстоцен-голоценовое время, когда виды подвергались адаптивным эволюционным преобразованиям и приобрели в ходе этого процесса биологическую устойчивость. Таким образом, изученные виды бореально-таежного и подтаежного миграционно-генетических комплексов характеризуются не нарушенным ходом эмбриональных процессов, высокими показателями потенциальной репродукции.

Подгруппа южнобореальные виды: среднеевропейские, лесостепные и южноевропейские

Среднеевропейские горные виды находятся на восточном и северо-восточном пределе распространения; представлены умеренно-теплолюбивыми видами. Установлено, что они фитоценотически устойчивы [8]. Согласно оценок жизнестойкости популяций среднеевропейских горных видов в большинстве местонахождений она высокая и поддерживается за счет вегетативного размножения. Наряду с этим исследованиями Р.Ю. Блажевич [8] показано, что репродуктивная способность у большинства популяций среднеевропейских горных видов на равнине в Белоруссии пониженная, что свидетельствует о несоответствии эколого-фитоценотических условий требованиям видов. У среднеевропейских видов плодообразование происходит, но семена формируются невысокого качества, у некоторых видов отмечена партенокарпия. Характерной особенностью является то, что репродуктивная способность этих видов невысока. На 100 просмотренных семязачатков, фертильных по изученным видам, оказалось от 12 до 52 %.

Среди среднеевропейских видов особенности эмбриологии и репродуктивной биологии выявлены у *Arnica montana* L. и *Geranium phaeum* L. Изучение постоянных и временных микропрепаратов *Arnica montana* показало, что у этого вида формируются жизнеспособные микроспоры. Однако во многие семязачатки пыльцевые трубки не проникали и двойное оплодотворение не происходило, о чем свидетельствует наличие дегенерирующих структур в зрелых зародышевых мешках и отсутствие следов пыльцевых трубок. В популяциях *Arnica montana* (Новогрудский район, окр. д. Ждановичи и Стародорожский район, окр. д. Фаличи), дезорганизационные явления в зародышевых мешках являются следствием нарушения процесса оплодотворения. Отсутствие вхождения спермия в половые ядра (яйцеклетку и центральное ядро) приводило к их дегенерации. Те же семязачатки, в которых

произошло оплодотворение, в основном достигли зрелой фазы развития, а неоплодотворенные – в дальнейшем не развивались, что явилось причиной партенокарпии. У этого вида на 100 просмотренных семязачатков выявлено 46,9 % фертильных.

В популяции *Geranium phaeum* Новогрудского района (окр. д. Лизневичи) в зародышевых мешках имели место дезорганизационные явления. Наряду с этим по популяции, произрастающей в Беловежской пуще (д. Переров, кв. 589), получены микропрепараты с преглобулярными и глобулярными зародышами. Эколого-биологические исследования показали [8], что жизнеспособность популяций в республике у этого вида понижена. В частности, результаты эколого-биологического исследования в популяции, произрастающей, в Новогрудском районе [8], соответствуют данным цитоэмбриологической диагностики.

Для средневропейского горного вида *Ribes alpinum* (Ошмянский р-н, окр. д. Михалкони, деградированная дубрава) характерен опад неоплодотворенных завязей, по-видимому, из-за неосуществления оплодотворения, несмотря на высокую фертильность пыльцевых зерен.

Таким образом, у многих видов средневропейского миграционно-генетического комплекса способность к репродукции невысокая, что обусловлено эмбриологическими причинами. Пыльца сформирована фертильная, но в зародышевых мешках имели место дегенерации структур и дезорганизационные явления.

Ряд лесостепных видов находятся на северных и северо-западных пределах распространения и приурочены к сосново-широколиственным лесам, хорошо прогреваемым склонам, суходольным лугам. Из группы лесостепных видов состояние структур зародышевых мешков изучено у *Ajuga genevensis* L. и *Dracosephalum guyshiana* L.

Оплодотворенные зародышевые мешки выявлены у обоих видов. На произошедшее оплодотворение в них указывает наличие второго ядрышка в ядре яйцеклетки и ядре центральной клетки. Полярные ядра у *Dracosephalum guyshiana* к моменту оплодотворения находятся на стадии объединения. На препаратах прослеживались ранние фазы оплодотворения – контакты спермия с яйцеклеткой и полярным ядром. Наличие в центральных ядрах ядрышек является результатом слияния двух полярных ядер и спермия, причем два ядрышка внесены полярными ядрами, а третье, меньшее – спермием. О произошедшем оплодотворении в яйцеклетке свидетельствуют два ядрышка, более крупное – ядро яйцеклетки, а более маленькое внесено спермием. На препаратах над яйцеклеткой видны остатки окрашенных железным гематоксилином пыльцевых трубок, на основании чего можно судить о том, что пыльцевые трубки достигли яйцеклетки. Морфогенез зародыша происходит без отклонений от нормы. В теплые сухие периоды, сопутствующие цветению,

лесостепные бореальные по распространению виды даже на окраинах ареала имеют более высокие показатели репродукции, по сравнению со среднеевропейскими видами. На 100 просмотренных семязачатков фертильные составили 73,2 %.

Среди южноевропейских видов эмбриологические и репродуктивные особенности выявлены у *Lilium martagon* L. *Lilium martagon* – редкий реликтовый вид, который находится в Беларуси на северной границе ареала. Изучен материал, зафиксированный в популяции Березинского биосферного заповедника и в популяции, произрастающей в окр. д. Атолино Минского района. Проведен эмбриологический анализ состояния структур мужского и женского гаметофитов. У данного вида зародышевый мешок образуется по Fritillaria- типу и характеризуется тетраспоричностью (IV), двумя делениями (2), биполярностью и гетерополярностью (2+3), (Рис. 4, 1–4). Поэтому для обозначения данного типа зародышевого мешка известный эмбриолог И.Д. Романов предложил формулу: IV.2.2+3. У этого вида, как и у других видов, произрастающих на северной границе ареала, нарушения эмбрионального развития проявляются в виде дезорганизационных явлений в зародышевых мешках в разные фазы их развития. Дегенерация мегагаметофита отмечена у многих семязачатков (Рис. 4, 6).

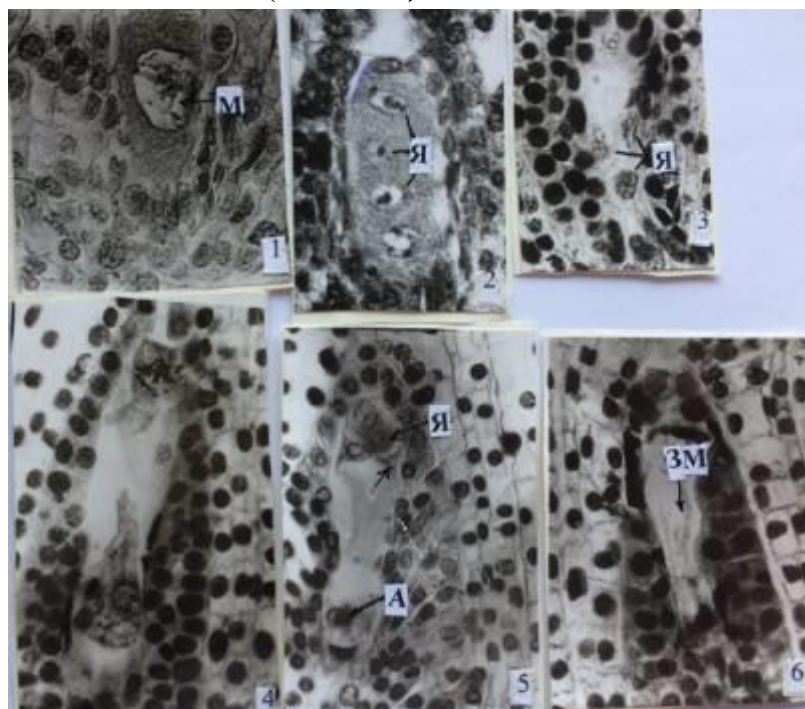

Рис. 4. Структуры зародышевых мешков южноевропейского вида *Lilium martagon*: 1 – мегаспора, 2 – тетрада мегаспор; 3–5 – фазы развития зародышевого мешка; 6 – дегенерация зародышевого мешка. М – мегаспора, Я – ядра, А – антиподы, ЗМ – зародышевый мешок.

Аномалии в развитии зародышевых мешков, дегенерация зародышевых мешков (этапы незрелого или зрелого семязачатков) являются эмбриологическими причинами низкой потенциальной репродукции вида. На 100 просмотренных семязачатков фертильных приходится только лишь 26,7 %.

Выявленные у южного вида нарушения в ходе мегаспорогенеза обусловлены их слабыми адаптационными возможностями, поскольку они не подвергались таким стрессовым воздействиям, как бореально-таежные и подтаежные виды в позднеледниковый и постледниковый периоды.

Заключение. Впервые проведен эмбриологический анализ редких видов растений Беларуси, относящихся к бореальному комплексу. Выявлены эмбриологические причины снижения их репродуктивной способности: дегенерация пыльцевых зерен, выявленная у некоторых видов на поздних этапах развития, нарушения в развитии зародышевых мешков (этапы несформированного и сформированного семязачатков), дегенерация несформированных и зрелых зародышевых мешков. Полученные сведения могут стать основой при разработке мер по охране редких растений (особенно из семейств Orchidaceae и Liliaceae), использоваться в работах по интродукции и реинтродукции растений.

Для управления этапами онтогенеза необходимы эмбриологическая информация и интегративные экспериментальные исследования в области эмбриологии и репродуктивной биологии. Реализация этих задач внесет определенный вклад в решение проблем сохранения редких и находящихся под угрозой исчезновения видов.

Список литературы:

1. Батыгина Т.Б., Васильева В.Е. Половая репродукция цветковых растений: формирование зиготы и типы кариогамии // Бот. журн., 2000. Т. 85, № 6. С. 50–66.
2. Блажевич Р.Ю. Особенности произрастания центрально-европейских горных видов на границах их ареалов на равнине (в условиях Белоруссии): автореф. дис. ... канд. биол. наук. Минск, 1986. 22 с.
3. Вынаев Г.В. Флорогенетическая структура и фитогеографические связи флоры Белоруссии: автореф. дисс. канд. биол. наук. АН БССР, ИЭБ имени В. Ф. Купревича. Минск, 1984. 29 с.
4. Красная книга Республики Беларусь. Растения: редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды дикорастущих растений/ гл. редкол.: И.М. Качановский, М.Е. Никифоров, В.И. Парфенов [и др.]. 4-е изд. Минск: Белорус. Энцикл. имени П. Бровки, 2015. – 448 с.
5. Круглова А.Е. Эмбриология редких видов Южного Урала// Вестник Оренбургского государственного университета. 2009, № 6. С. 172–174.
6. Левкович А.В. Оценка состояния и устойчивости популяций редких и исчезающих видов растений Беларуси на разных уровнях пространственной организации. Ботаника (исследования). Минск: Колоград, 2016, Вып. 45. С. 114–128.
7. Черник В.Ф. Цитозембриологическое исследование популяций редких видов растений на границах ареалов // Весці БДПУ 2017, Сер. 3, № 3, С. 23–30.
8. Эмбриология цветковых растений. Терминология и концепции / Ред. Т.Б.Батыгина, СПб: Мир и семья. Т. 3. – "Системы репродукции", 2000. 647 с. V. 3 "Reproductive systems", 2007.

УДК 612.062

Мисько Алина

учитель ГУО «Каменский УПК д/с – СШ»

Минск, Беларусь

СВЯЗЬ ВЫСШЕЙ НЕРВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С ТЕМПЕРАМЕНТОМ И ХАРАКТЕРОМ УЧАЩИХСЯ

Аннотация: проблема индивидуального подхода в обучении разрабатывается давно. Однако, сейчас актуальность таких исследований особенно велика. Учителю необходимо учитывать особенности высшей нервной деятельности и характера учащихся, с целью создания оптимальных для учащихся условий обучения.

Ключевые слова: высшая нервная деятельность, темперамент, успеваемость, учащиеся, характер.

Misko Alina

Teacher of State Educational Establishment “Kamen educational pedagogical complex-

Kindergarten-comprehensive secondary school”, Minsk, Belarus

CONNECTION OF HIGHER NERVOUS ACTIVITY WITH A TEMPERAMENT AND CHARACTER OF STUDENTS

Abstract: the problem of an individual approach to learning has been developed for a long time. However, now the relevance of such research is especially great. The teacher must take into account the peculiarities of higher nervous activity and the nature of students, in order to create optimal learning conditions for students.

Key words: higher nervous activity, temperament, performance, students, character.

Все люди отличаются особенностями своего поведения: одни подвижны, энергичны, эмоциональны, другие медлительны, спокойны, невозмутимы, кто-то замкнут, скрытен, печален. В скорости возникновения, глубине и силе чувств, в быстроте движений, общей подвижности человека находит выражение его темперамент - свойство личности, придающее своеобразную окраску всей деятельности и поведению людей [3, с. 19].

Темперамент отражает динамические аспекты поведения, преимущественно врожденного характера, поэтому свойства темперамента наиболее устойчивы и постоянны по сравнению с другими психическими особенностями человека. Наиболее специфическая особенность темперамента заключается в том, что различные свойства темперамента данного человека не случайно сочетаются друг с другом, а закономерно связаны между собой, образуя определенную организацию, структуру, характеризующую типы темперамента: сангвиник, флегматик, холерик и меланхолик [3, с. 22].

Точное представление о темпераменте и характере человека позволяет прогнозировать, предвидеть его реакции. Кроме того, поскольку темперамент и характер достаточно устойчивы, приходится принимать как неизбежные некоторые поступки человека, строить личные и деловые взаимоотношения с ним с учётом уже сложившихся особенностей.

К свойствам темперамента можно отнести те отличительные, индивидуальные признаки человека, которые определяют собой динамические

аспекты всех его видов деятельности, характеризуют особенности протекания психических процессов, имеют более или менее устойчивый характер, сохраняются в течение длительного времени, проявляясь вскоре после рождения (после того, как центральная нервная система приобретает специфически человеческие формы). Считают, что свойства темперамента определяются в основном свойствами нервной системы человека [2, с. 19].

Советский психофизиолог В.М. Русалов, опираясь на новую концепцию свойств нервной системы, предложил на ее основе более современную трактовку свойств темперамента. Исходя из теории функциональной системы П.К. Анохина, включающей четыре блока хранения, циркулирования и переработки информации (блок афферентного синтеза, программирования (принятия решений), исполнения и обратной связи), Русалов выделил четыре связанные с ними свойства темперамента, отвечающие за широту или узость афферентного синтеза (степень напряженности взаимодействия организма со средой), легкость переключения с одной программы поведения на другую, скорость исполнения текущей программы поведения и чувствительность к несовпадению реального результата действия с его акцептором [1, с. 124].

Темперамент является биологическим фундаментом личности, т.е. основан на свойствах нервной системы, связан со строением тела человека, обменом веществ в организме. И.П. Павлов раскрыл закономерности высшей нервной деятельности, установил, что в основе темперамента лежат те же причины, что и в основе индивидуальных особенностей условно-рефлекторной деятельности. Эти свойства являются наследственными и чрезвычайно плохо поддаются изменению [1, с. 119].

Основой же индивидуальных различий в нервной деятельности является проявление и соотношение свойств двух основных нервных процессов – возбуждения и торможения [1, с. 124].

Были установлены три свойства процессов возбуждения и торможения:

- 1) сила процессов возбуждения и торможения,
- 2) уравновешенность процессов возбуждения и торможения,
- 3) подвижность (сменяемость) процессов возбуждения и торможения.

Выделенные Павловым типы нервной системы не только по количеству, но и по основным характеристикам соответствуют четырем классическим типам темперамента. Сильный, уравновешенный, подвижный тип — сангвиник; сильный, уравновешенный, инертный тип — флегматик; сильный, неуравновешенный тип с преобладанием возбуждения — холерик; слабый тип — меланхолик [1, с. 201].

Для определения типов темперамента и ВНД учащихся были использованы следующие методики: тест Г. Айзенка (определение типа темперамента) и методика Я. Стреляу (определение типа ВНД).

Исследования Айзенка в плане типов темперамента берут свое начало с первой половины 20 века. Первый составленный им опросник появился в 1947 году и был направлен на выявление нейротизма. Опросник составлялся путем заимствования утверждений из других тестов. С утверждениями следовало либо согласиться, либо нет. После этого появился второй тест-опросник в 1956 году. В нем исследовались уже две черты: нейротизм и экстраверсия/интроверсия. Также к нему добавились пункты, позволяющие определить уровень искренности обследуемого. Следующий опросник состоял из большего количества вопросов, но не отличался по критериям оценки и лишь в последнем варианте теста появился еще один критерий – психотизм, который выявляет признаки неадекватности [4].

Ян Стреляу в своих исследованиях исходил из типологии нервной системы И.П. Павлова, и смог доказать, что определение свойств нервной системы зависит от специфических свойств раздражителя (степени возбуждения и подавления, подвижности и сбалансированности нервных процессов) [4].

Для проведения исследования были выбраны учащиеся 11-го класса ГУО «Каменского учебно-педагогического комплекса детского сада-средней школы»

Учащиеся прошли тест Г. Айзенка и тест Я. Стреляу. Полученные данные были обработаны статистически.

Среди учащихся 11-го класса преобладали сангвиники – 56,8 %; флегматики – 32,4%; холерики – 6,1 %, а меланхолики – 4,7 %.

Среди девочек 11 класса больше всего сангвиников – 48,8 %, чуть меньше флегматиков – 33,3 %, холериков – 11,6 %, и меньше всего меланхоликов – 6,3%.

Среди мальчиков 11 класса сангвиников – 59,3 %, флегматиков – 37,0 %, холериков – 5,56 % и меланхоликов – 1,9 %.

Среди учащихся 11 класса тестирование по типу высшей нервной деятельности показало, что сильный уравновешенный тип – 55,2 %; сильный уравновешенный инертный тип встречается у – 39,9 % учащихся, а сильный неуравновешенный тип всего у 4,9 %. Учащихся со слабым типом ВНД не выявлено.

У девочек 11 класса сильный уравновешенный тип – 50,0 %; сильный уравновешенный инертный тип встречается у – 45,7 % опрошенных, а сильный неуравновешенный тип всего у 4,3%.

Среди мальчиков 11 класса сильный уравновешенный тип – 59,2 %; сильный уравновешенный инертный тип встречается у – 35,4 % учащихся, а сильный неуравновешенный тип всего у 5,4 %.

Проведенные исследования подтвердили наличие зависимости типа ВНД с темпераментом и характером учащихся. В дальнейшем планируется

разработать рекомендации для работы с учащимися с разным типом темперамента и высшей нервной деятельности.

Учителю необходимо учитывать особенности темперамента учащихся, с целью создания оптимальных условий обучения. Большинство ученых едины в мнении, что темперамент – это врожденная характеристика, а значит его изменить нельзя. И поэтому очень важно учитывать темперамент ребенка в учебно-воспитательной работе с ним.

Знание типа ВНД, черт темперамента учащегося позволяет правильное понимать некоторые особенности его поведения и деятельности и дает возможность варьировать нужным образом приемами воспитательных воздействий.

Список литературы:

1. Данилова Н.Н, Крылова А.Л. Физиология высшей нервной деятельности // Физиология высшей нервной деятельности : Ростов н/Д: «Феникс», 2005. 478 с.
2. Никуленко Т. Г. Возрастная физиология и психофизиология // Возрастная физиология и психофизиология. Ростов н/Д: «Феникс», 2007. 410 с.
3. Небылицын В. Д, Гиппенрейтер Ю. Б., Романова В. Я. Темперамент. Психология индивидуальных различий // Темперамент. Психология индивидуальных различий. Москва: МГУ, 1982. 359с.
4. Типы ВНД и темпераменты человека [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://psyznaiyka.net/view-temperament.html?id=nervnaya-deyatelnost-cheloveka>. Дата доступа: 18.02.2019.

УДК 595.122.2

Шамко А.В., студентка 2-го курса

БГПУ им. Максима Танка, Минск, Республика Беларусь

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ОПИСТОРХОЗА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Аннотация - данная статья является теоретическим исследованием из медицинских источников информации о фауне описторхов и очагах заболевания на территории Беларуси. Описаны распространённые виды и их биология, а также способы инвазии данными гельминтами.

Ключевые слова - описторхоз, кошачья двуустка, исследование, фауна, Беларусь, промежуточный хозяин, основной хозяин, заражение, очаг.

Shamko A.V., second-year student

BSPU by Maxim Tank, Minsk, Republic of Belarus

DISTRIBUTION OF OPISTHORCHIASIS IN THE REPUBLIC OF BELARUS

Abstract. This article is a theoretical study of medical sources of information about the fauna of opisthorchis and foci of the disease in Belarus. Describes common species and their biology, as well as methods of invasion by these helminths are described.

Key words. Opisthorchiasis, *Opisthorchis felineus*, research, fauna, Belarus, intermediate host, main host, infection, hearth.

Описторхоз – это паразитическое заболевание, которое вызывает гельминт класса *Trematoda* вид *Opisthorchis felineus* (кошачья (сибирская) двуустка) – трематода бледно-желтого цвета, размером 4–13 мм, ланцетовидной формы,

биогельминт. Паразитирует у человека, кошек, собак и у других плотоядных животных. В первую очередь это заболевание поражает печень и желчевыводящие пути в организме хозяина. Имеет 2 промежуточных хозяина: брюхоногие моллюски (*Gastropoda*) и рыбы (*Pisces*). Опасность данного заболевания заключается в том, что оно долгое время может протекать бессимптомно, провоцируя развитие цирроза печени, развитие кистозных расширений протоков, интоксикацию организма и др. Заболевание начинается спустя 5-42 дня с момента заражения. Однако в среднем инкубационный период составляет 21 день. Питаются описторхи в организме основного хозяина желчью в желчевыводящих путях. На территории Беларуси встречается еще один вид - *Opisthorchis simulans*, но в основном он привезенный, так как это тропический вид из Юго-Восточной Азии [1, 2, с. 34-40,6].

Цель моей работы - выявить распространение очагов описторхоза в Беларуси, а также способы заражения животных и людей. Данные получены на основании анализа материалов опубликованных Республиканским центром гигиены, эпидемиологии и общественного здоровья РБ за 2013 год, учебно – методическим пособием БГМУ (И.А. Раевская, Г. Н. Чистенко, Т. С. Гузовская, Минск, 2014 год) «Эпидемиологическая характеристика и основы профилактики биогельминтозов», Гомельским городским центром гигиены и эпидемиологии за 2015 году, VIII объединенным съездом гигиенистов, микробиологов, эпидемиологов и паразитологов (г. Пинск, 26-27 сентября 1991 г.) Том 2 – Эпидемиологический надзор за важнейшими инфекционными и паразитарными заболеваниями, Е.И. Анисимовой, А.М. Субботиным, С.В. Полозом «Гельминты и гельминтозы домашних хищных млекопитающих», Научно – практического центра по биоресурсам Национальной академии наук Беларуси «Гельминты позвоночных животных и человека на территории Беларуси», 2017 год (Бычкова Е.И., Акимова Л.Н., Дегтярик С.М., Якович М.М.), а также из электронных ресурсов.

Самым распространённым видом трематод на территории Беларуси является кошачья двуустка (*Opisthorchis felineus*) – заболевание описторхоз. В республике регистрируется более сорока случаев заражения описторхозом в год (в основном в Гомельской и Витебской областях) [3]. Самыми очаговыми районами для заражения служат бассейны рек Припяти, Днепра, Березины, Немана и Западной Двины, где зараженность достигает 80%. Окончательными хозяевами являются те, кто ест сырую и плохо проваренную рыбу: человек, коты, собаки и другие плотоядные. Описторхозом поражаются люди различного возраста, но наиболее часто лица в возрасте 20–40 лет. Чаще болевают люди, по роду профессиональной деятельности связанные с водоемами (рыбаки, сплавщики леса и др.). Основное число заражений

происходит в летне-осенний период, но заболевание выраженной сезонности не имеет [2, с. 34-40].

По данным «Гомельского городского центра гигиены и эпидемиологии» в 2015 году в Гомельской области зарегистрирован рост заболеваемости населения описторхозом на 57,1% (с 2,1 до 3,3 случаев на 100 тыс. населения). Показатель заболеваемости превысил республиканский уровень (0,56 случаев на 100 тыс. населения) в 5,9 раза. В 2015 году 88,6% зарегистрированных случаев описторхоза в Республике Беларусь приходится на жителей Гомельской области (2014 – 78,9%). Заболевания описторхозом зарегистрированы в Житковичском (1), Жлобинском (29), Калинковичском (1), Мозырском (1), Речицком (3), Рогачевском (1), Светлогорском (11) районах. Среди заболевших описторхозом – 17 (36,2%) мужчин, 30 (63,8%) женщин. Описторхоз регистрируется чаще у взрослых (91,5%). В ходе эпидемиологического расследования установлено, что заражение связано с употреблением рыбы, выловленной на территории проживания в 33 случаях (70,2%), завозной рыбы – 12 случаев (25,5%), не установлен источник заражения в 2 случаях (4,3%) [4].

Самыми зараженными рыбами являются карпообразные рыбы, которыми чаще заражаются плотоядные животные и люди. В бассейне реки Припять экстенсивность заражения отдельных видов карповых рыб колеблется от 8,7 до 80 % при интенсивности инвазии 1–156 экземпляров в срезах мышц, в бассейнах Днепра и Березины варьирует в пределах 2–53,8 %, а интенсивность инвазии составила 2–69 экземпляров, в бассейнах Немана и Западной Двины — 2,2–17,8%, интенсивность инвазии 1–12 экземпляров [2, с. 34 - 40].

Еще со времен БССР (Беларусь в наши дни) существовала проблема описторхоза на территории страны. Он чаще встречался на территории бассейнов рек Припяти, Немана и Днепра, с пораженностью до 12,0%. В принципе за эти годы очаг зараженности не изменился, а стал немного больше, но для снижения заражения тогда и сейчас проводятся санитарные мероприятия по очистке водоемов от яиц и личинок описторхов [5, с.79-81].

Единичные случаи заболевания описторхозом среди населения Республики Беларусь выявляются с 1958 г. С 2002 г. описторхоз введен в форму статистической отчетности. По уровню заболеваемости находится в группе редко распространенных инвазий, так как процент зараженных людей начал снижаться с 2010 года [2, с. 34-40].

Таким образом, *Opisthorchis felinus* (кошачья двуустка) встречается в районах крупных рек Беларуси: бассейны рек Припять, Днепр, Неман, Березина и Западная Двина. Заражение происходит при употреблении сырой рыбы (в основном карпообразных), которые являются вторым промежуточным хозяином описторхов. По данным исследований и мониторингов на территории

страны разных лет, описторхоз – это самое часто встречаемое паразитическое заболевание. Жизненный цикл у них, как и у всех трематод, сложный и долгий и состоит из 2 промежуточных хозяев: брюхоногие моллюски и рыбы. В основном подвержены заражению плотоядные животные, в рацион которых входит рыба, и люди, которые любят употреблять в пищу сырую или плохо проваренную/прожаренную рыбу. На территории Беларуси встречается 2 вида описторхов: *Opisthorchis felinus* и *Opisthorchis simulans* (встречается редко). С 2010 года число случаев заражения описторхозом снижается. Заражение происходит чаще летом и осенью у людей разного возраста, в основном от 20 до 40 лет. А для уменьшения заражения рыб и моллюсков личинками описторхов, используют очистку нечистот, стоячих вод и рек, что в последствии снижает число зараженных людей и животных.

Список литературы:

1. Трематоды: что это, симптомы и лечение (с фото). Электронный ресурс. Режим доступа: <https://parazits.ru/trematody-cto-eto-simptomy-i-lechenie-s-foto/>.
2. Учебно-методическое пособие БГМУ, кафедра эпидемиологии. «Эпидемиологическая характеристика и основы профилактики биогельминтозов»/ И. А. Раевская, Г. Н. Чистенко, Т. С. Гузовская. Электронный ресурс. Минск, 2014. с.34-40. Режим доступа: <http://rep.bsmu.by/bitstream/handle/BSMU/229/Эпидемиологическая%20%20характеристика%20%20у%20%20основы%20%20профилактики%20%20биогельминтозов%20.pdf?sequence=3&isAllowed=y>.
3. У белорусов регистрируется более 40 случаев в год описторхоза и 10 случаев дифиллоботриоза из-за речной рыбы. Консультация врача – паразитолога. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://doktora.by/konsultaciya-parazitologa-v-minske/u-bellousov-registriruetsya-bolee-40-sluchaev-v-god-opistorhoza-i>.
4. Государственное учреждение «Гомельский городской центр гигиены и эпидемиологии». Электронный ресурс. Режим доступа: <http://uzgoikb.by/up/GGCGE-Letter-2016-02-10-№31-887.pdf>.
5. Скрицова Л.В., Романенко Н.А. Анализ гельминтологической ситуации в Белоруссии. Материалы VIII объединенного съезда гигиенистов, микробиологов, эпидемиологов и паразитологов (Пинск, 26-27 сент. 1991). Том 2 – Эпидемиологический надзор за важнейшими инфекционными и паразитарными заболеваниями. Минск, 1991. с.79-81 .
6. Описторхоз. Причины, симптомы, диагностика и лечение заболевания. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.polismed.com/articles-opistorkhoz-prichiny-simptomy-diagnostika.html>

Научный руководитель - В.С. Бирг, канд. биолог. наук, доцент

МЕДИЦИНА ТА ФАРМАЦІЯ

УДК: 614.2

Журавель В.И.

*доктор медицинских наук, профессор, профессор кафедры менеджмента
Национального медицинского университета им. А.А. Богомольца*

Журавель В.В.

*заведующий санитарно-карантинным подразделением
ГУ "Лабораторный центр на воздушном транспорте МЗ Украины"
Київ, Україна*

НОВЫЕ УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ ИЗМЕНЯЮТ СТЕРЕОТИПЫ МЕНЕДЖМЕНТА В СИСТЕМЕ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ НАСЕЛЕНИЮ

Аннотация: В статье представлены некоторые новые парадигмы, изменяющие стереотипы менеджмента. Указаны проблемы и причины неэффективного управления системой медицинской помощи населению.

Ключевые слова. Система, медицинская помощь, парадигмы, стереотипы, менеджмент.

Журавель В.І.

*доктор медичних наук, професор, професор кафедри менеджменту
Національного медичного університету ім. А.А. Богомольця*

Журавель В.В.

*завідувач санітарно-карантинним підрозділом
ДУ "Лабораторний центр на повітряному транспорті МОЗ України"
Київ, Україна*

НОВІ УПРАВЛІНСЬКІ ПАРАДИГМИ ЗМІНЮЮТЬ СТЕРЕОТИПИ МЕНЕДЖМЕНТУ У СИСТЕМІ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ

Анотація: У статті наведені окремі нові парадигми, які змінюють стереотипи менеджменту. Вказані проблеми та причини неефективного управління системою медичної допомоги населенню.

Ключові слова: Система, медична допомога, парадигма, стереотипи, менеджмент.

Zhuravel V.I.

*Doctor of Medical Sciences, Professor, Professor of the Department of Management
O.O. Bohomolets National Medical University*

Zhuravel V.V.

*Head of the sanitary-quarantine unit
DU "Laboratory center on air transport of the Ministry of Health of Ukraine"
Kyiv, Ukraine*

NEW MANAGERIAL PARADIGM CHANGE MANAGEMENT SYSTEM STEREOTYPES OF MEDICAL CARE

Abstract: The article presents some new paradigms that change the stereotypes of management. The indicated problems and reasons of inefficient management of the system of medical care to the population

Key words. Medical care system, paradigm, stereotypes, management.

Текущее организационно-правовое и функциональное состояние украинской системы здравоохранения, а фактически системы медицинской помощи населению (СМПН), её перспективы развития и качество управления во многом зависит от менеджмента, его адаптированного вида и модели, уровня

научно-методологической разработки и степени внедрения на практике. При этом менеджмент следует рассматривать как специальность, а все остальное – специализациями в рамках этой специальности. Ведь форма структурирования сути и содержания управленческой деятельности предполагает её разложение на четыре основные функции – “ЦОРМ”, т.е. *целеполагание, организация, решение, мотивация*. И уже потом, при дифференциации процесса управления, появляется необходимость управления направлениями или разделами работы – персоналом, финансами, медико-технологическими процессами, маркетингом и др.

Однако в этой сфере имеются две проблемы – *теоретико-методологическая составляющая самого менеджмента и профессиональный уровень руководящих кадров, педагогическое сопровождение подготовки по основам менеджмента*.

Относительно теоретико-методологической составляющей менеджмента, как *первой проблемы*. Привычка применения общепринятых парадигм мышления, утверждённых стереотипов и догм даже не допускает мысли иных подходов и путей моделирования сегодня управленческой деятельности в СМПН.

Действительно, отдельные теоретико-методологические подходы научных основ управления (НОУ) давно уже показали свою неэффективность и узость видения проблемы. При этом, до сегодняшнего дня профильными кафедрами ВУЗ и научными центрами, а естественно и в практике большинства руководителей СМПН, эта научная составляющая менеджмента все ещё продолжают использоваться в учебно-педагогической работе. К таким “устаревшим” управленческим стереотипам поведения и мышления, методологическим постулатам в рамках современного менеджмента относятся утверждения о:

- линейности управления, которому на протяжении более ста лет старались придать лимитированный характер, т.е. пространства, с ограничительными рамками для конкретной последовательности действий и процедур [1, с. 51]. А ведь управление, управленческая деятельность, управленческий труд – это процесс нелинейный, функциональный (*содержательный*) подход, позволяющий организовать работу наиболее действенным и соответствующим времени и месту способом, формой или методом;

- виде управленческого действия, но с отделением при этом процесса мышления от процесса действия [2, с. 74]. Эта идея классиков менеджмента (*Ф.У. Тейлора, М. Вебера, А. Файоля и Д. Мак-Грегора*), воплотившейся в теориях организации труда, рациональной хозяйственной этики, бюрократии и административного управления, внесла изменения в сознание людей из-за утверждений, что:

- служащий склонен подчиняться скорее рациональным правилам, чем просто приказам и повелениям вышестоящего руководителя;
- работник в производственном процессе по принципу “человек-машина” всего лишь фактор, лишённый всякой индивидуальности элемент (*согласно теории “Х”*), т.е. “винтик” в механизме;
- менеджеры, за которыми закрепились власть, инициатива и ответственность, – это сила и механизм, способные организовать движения “винтиков”;
- полномочия – это право отдавать приказы и требовать повиновения.

С позиций парадигмы² современного менеджмента эти утверждения требуют своих изменений не только из-за несостоятельности их с точки зрения логики, но и вредности для управленческой практики. Наоборот, новый этап развития менеджмента свидетельствуют, что видение сотрудников и руководства относительно стратегического развития своей системы должны совпадать, иначе может иметь место разрыв служебно-деловой коммуникаций. В частности, в соответствии с парадигмой нейроменеджмента [2, с. 87; 3]:

- инициативность и заинтересованность сотрудников – путь к поиску наиболее эффективных моделей решения проблем и стратегий развития;
- в процессе принятия управленческих решений эмоции и опыт более значимы, чем логика;
- стратегические планы заставляют сосредотачиваться на краткосрочных результатах работы в ущерб долгосрочным планам;
- отдельные методы управления (*административные, экономические, правовые*) не только неэффективны, но и приводят к нежелательным результатам;
- внутрисистемные небольшие стимулы имеют более сильный эффект мотивации, чем крупные награды;
- эффективный руководитель тот, который меньше всего управляет;
- каждый человек имеет свою ментальную версию мировоззрения – воздействия на них не всегда эффективны в управлении;
- не сотрудники работают на менеджера, а он работает на них.

Но инициатива и управленческая парадигма по изменениям сработают только в случае изменения и способа мышления [2, с. 148]. И такой подход очевиден, ведь так можно помочь достичь взаимопонимания между руководством и подчинёнными относительно характера развития управляемой и организованной системы – ведомства, службы, учреждения.

² Парадигма – это “...основной способ восприятия, осмысления, оценки и действия, связанный с определённым видением реальности, ... набор норм и правил ...” [4, с. 32].

В этом контексте уместны высказывания таких гениев, как А. Шопенгауэра (*Крутой правитель царствует не долго*), младшего Луция Аней Сенеки (*У несправедливых власть недолговечна*) или Светонийла Транквила Гая (*Хороший пастух снимает с овец шерсть, а не шкуру*).

Касательно второй проблемы современного менеджмента в СМПН – профессиональный уровень руководящих кадров, педагогическое сопровождение в подготовке по основам менеджмента. Не является секретом, что уровень профессионализма управленцев всех уровней иерархии медицинских структур, мягко говоря, не соответствует их должностному статусу, возможностям и современному этапу саморазвития ведомства или службы. А если у руководителя, как менеджера, нет профессионализма и глубокого интереса к выполняемой им работе, то он превращается в формалиста-менеджера, в чиновника, в распорядителя, в администратора. Мириться с таким положением дел в формировании у обучающихся нужного уровня профессионализма просто непозволительно, более того – это чревато своими негативными последствиями.

Основными (*хотя и не единственными!*) причинами недостаточного уровня профессионализма в этой сфере является:

- слабая научно-теоретическая подготовки профессиональных управленцев по менеджменту или её отсутствие;
- низкая заинтересованность у должностных лиц в производственной необходимости подготовки по НОУ или их востребованности на практике;
- несбалансированная, с отсутствием стержневой логики, и ложная трактовка многих позиций современной версии теории менеджмента, как в научно-методологической, так и учебно-методической плоскости и др.

Изменений требуют, по нашему убеждению, как и позиции отдельных авторов [5], и стереотипы менеджмента 19-20 столетия. В частности, это касается убеждений, что:

1. Метод кнута и пряника мотивирует подчинённых работать лучше и с большей продуктивностью;
2. Степень продуктивности и удовлетворённости напрямую зависит от вознаграждения (*материального либо морального*);
3. Лучше идти по уже проложенному пути, не рискуя, чем открывать новые “континенты”, “новые горизонты”;
4. Задача сотрудников – выполнять действия в соответствии с должностными инструкциями, функциональными обязанностями или предписаниями;
5. Инициатива должна оставаться за руководством и строго пресекаться (*либо игнорироваться*) в рядах сотрудников;

6. Начальство не должно признавать своих ошибок, даже, если они очевидны;

7. Необходимо наказывать сотрудников за каждый промах, чтобы таковых больше не повторялось.

8. Стратегические цели организации касаются только начальства и не обязательно посвящать в них подчинённых.

При сохранении таких подходов к управлению, у сотрудников совершенно не будет мотивации улучшать деятельность системы, самим развиваться и проявлять инициативу, а работу они будут воспринимать как рутину, совершенно не приносящей радости. А поэтому новая парадигма управления предполагает исполнение всех данных тезисов с точностью наоборот. Стереотипы менеджмента XXI столетия, например, в организации эффективного управления СМПН, следует выстраивать с позиций:

- специализации по менеджменту специалистов с базовым высшим медицинским образованием, претендующих на ключевые управленческие должности/занимающих их – руководителей (*генеральный директор, медицинский директор и др.*), функциональных/линейных руководителей и должностных лиц аппаратов управления структур СМПН;

- децентрализации системы управления на базе сочетания рыночного и государственного регулирования медико-организационных и социально-экономических процессов;

- перехода на детерминированный, программно-целевой и ценностно-ориентированный методы управления;

- непрерывности профессионального и управленческого образования;

- открытой социальной системы, взаимодействующей с внешней средой, касательно медицинских организаций;

- совокупности всех “умов”, интеллекта системы, сплочённости целенаправленной работы профессионалов, их активного участия в дискуссиях и мозговых штурмах/атаках, проявления инициативы и заинтересованности в развитии управляемой системы, а также своего профессионального роста;

- общности внутрисистемных и личностных ценностей, их соответствия устремлениям каждого человека, как основной мотивации сотрудников;

- саморефлексии и ответственности за действия, как сотрудников, так и менеджеров;

- постоянного развития и обучения чему-то новому сотрудниками (*равно как и начальством*), без боязни рушить устаревшие устои и внедрения новых, более эффективных методов постановки и решения задач [6];

- системного рассмотрения всех процессы, их циклической взаимосвязи и системно-функциональных отношениях, а не в линейной зависимости, замечая только причинно-следственные связи и поверхностные связи;

- направленности на новаторство, мастерство, наставничество, стремления к совершенству, повышения роли организационной культуры и инноваций;
- самостоятельности, творческой инициативы и гибкости руководителей относительно использования новых подходов и схем-моделей управления, а не обязательности действий в рамках существующих клише. Т.е., “плыть не так как дует ветер, а как ставлю паруса!”.

Следует заметить, что вышеперечисленные рекомендательные действия могут быть анимированы только при формировании новой “парадигмы управления” на принципах:

- доверия, наличия благоприятной для развития творческого видения атмосферы и коллектива единомышленников;
- служебно-деловой этики, корпоративной культуры и традиций;
- изменения рычага влияния на способ мышления, сознание и поведения людей, делаая их восприимчивым к изменениям и др.

Таким образом, для повышения эффективности управления и достижения эффективной работоспособности и стратегии развития СМПН следует максимально уходить от застаревших стереотипов менеджмента на новые его парадигмы, с обеспечением слаженной работы в командах, непосредственного взаимодействия участников медико-управленческого процесса, а также совершенствовать профессиональное непрерывное обучение руководящих кадров с использованием таких его форм – очное, очно-заочное, дистанционное.

Список использованной литературы:

1. Иванова С.А. Курс лекций “История менеджмента”. Днепропетровск: ДНУ, 2011. 140 с.
2. Джейкобс С. Чарльз Нейроменеджмент. К.: Companion Group, 2010. 208 с.
3. Гупало О. Нейроменеджмент як новий погляд на ефективне управління. Інноваційні процеси економічного та соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід: тези доп. Х ювіл. міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. С. 104-105.
4. Баркер Дж. Парадигмы мышления: Как увидеть новое и преуспеть в меняющемся мире. М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. 187 с.
5. Бондаренко О.И. Парадигмы управления: новые правила ведения бизнеса. Актуальные вопросы экономики и управления: материалы междунар. науч. конф. Т.II. М.: РИОР, 2011. С. 81-84.
6. Хойер Д. Война за клиента. Лояльность раз и навсегда. Пер с англ. И.В. Гродель. Минск: «Попурри», 2010. 112 с.

УДК: 614.8.013.87.351.3+618.4

Вороненко Д. В., магістр фармації,
Українська військово-медична академія, м. Київ, Україна
Олійник П. В., докт. фарм. наук, доцент,
Львівський національний медичний університет
імені Данила Галицького, м. Львів, Україна

МЕТОДИЧНИЙ ПІДХІД ДО ПЛАНУВАННЯ ФАРМАЦЕВТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ РАДІАЦІЙНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Анотація. Запропонований методичний підхід до планування фармацевтичного забезпечення населення в умовах надзвичайних ситуацій радіаційного походження, який полягає у плануванні на основі аналізу реального стану усіх ланок системи охорони здоров'я регіону та їх готовності до функціонування в умовах ліквідації наслідків радіаційних аварій за найбільш песимістичним варіантом. Запропонований методичний підхід дозволяє зменшення рівня невизначеності та непередбачуваності при плануванні та підвищення ефективності фармацевтичного забезпечення населення зон спостереження атомних електричних станцій.

Ключові слова: надзвичайна ситуація, радіаційне ураження, фармацевтичне забезпечення населення, планування, управлінське рішення.

Voronenko D.V., Master of Pharmacy, Ukrainian Military Medical Academy
Kyiv, Ukraine

Oliynyk P.V., Doct. Farm Sciences, associate professor
Danylo Halytsky Lviv National Medical University
Lviv, Ukraine

METHODICAL APPROACH TO PLANNING PHARMACEUTICAL PROVIDING OF POPULATION IN THE CONDITIONS OF EMERGENCY SITUATIONS OF RADIATION ORIGIN

Abstract. The proposed methodical approach to planning of pharmaceutical provision of population in the conditions of emergencies of radiation origin, which consists in planning on the basis of analysis of the real state of all parts of the health care system of the region and their readiness to operate in the conditions of liquidation of the consequences of radiation accidents in the most pessimistic variant. The proposed methodological approach allows reducing the level of uncertainty and unpredictability in planning and increasing the efficiency of pharmaceutical provision of the population of monitoring zones of nuclear power plants.

Key words: emergency situation, radiation damage, pharmaceutical provision of population, planning, management decision.

Планування фармацевтичного забезпечення населення в умовах надзвичайних ситуацій (НС) здійснюється на центральному і регіональному рівнях згідно вимог «Положення про Державну службу медицини катастроф», затвердженого Постановою КМУ № 827 від 11 липня 2001 року. Територіальні центри екстреної медичної допомоги і медицини катастроф (ЦЕМД), здійснюють свою діяльність за «Планом медико-санітарного забезпечення населення на випадок виникнення надзвичайної ситуації», який містить лише окремий розділ «Організація медичного постачання населення». Складання «Плану фармацевтичного забезпечення населення в умовах надзвичайних

ситуацій радіаційного походження мирного і воєнного часу» Положенням про Державну службу медицини катастроф (ДСМК) не передбачено [3].

Мета дослідження. Опрацювання методичного підходу до планування фармацевтичного забезпечення населення зон спостереження атомних електричних станцій (АЕС) в умовах надзвичайних ситуацій радіаційного походження мирного і воєнного часу.

Матеріали та методи дослідження. Дослідження проводили на основі аналізу зарубіжних та вітчизняних джерел наукової інформації із застосуванням методології екстраполяції результатів аналізу досвіду подолання медико-санітарних наслідків НС техногенного походження в Україні та за кордоном. Предметом дослідження були нормативно – правові акти і документи, які стосуються організації планування фармацевтичного забезпечення населення України в умовах ліквідації наслідків НС мирного і воєнного часу. У процесі дослідження використовувались методи контент-аналізу, спостереження та узагальнення, синтезу і формалізації.

Результати дослідження та їх обговорення. Проведений аналіз нормативно – правових актів і документів свідчить про те, що на регіональний ЦЕМД покладений обов'язок планування фармацевтичного забезпечення населення регіону в умовах НС в тому числі в умовах НС радіаційного походження мирного і воєнного часу. Згідно з планом, затвердженим Департаментом охорони здоров'я обласної державної адміністрації, регіональний ЦЕМД здійснює медичне забезпечення постраждалого населення у тому числі і фармацевтичне забезпечення населення зон спостереження АЕС, лікарняних закладів і медичних формувань [2].

Результати аналізу сучасного стану організації фармацевтичного забезпечення населення в умовах НС свідчать про актуальність опрацювання методичного підходу і основних принципів планування фармацевтичного забезпечення населення зон спостереження АЕС в умовах ліквідації наслідків НС радіаційного походження. Це зумовлено необхідністю підвищення рівня управління і ефективності фармацевтичного забезпечення населення, що за умов гострого дефіциту часу при ліквідації медико-санітарних наслідків НС дозволить оперативно приймати управлінські рішення і здійснювати контроль їх виконання.

В основі планування фармацевтичного забезпечення населення зон спостереження АЕС повинен бути детальний аналіз реального стану усіх ланок системи охорони здоров'я регіону у тому числі аптечної мережі, та їх готовності до функціонування в умовах НС, наявність резервів лікарських засобів (ЛЗ) і предметів медичного призначення [1,3].

План фармацевтичного забезпечення населення в умовах надзвичайних ситуацій радіаційного походження мирного і воєнного часу, розроблений

ЦЕМД, повинен передбачати розподіл запасів ЛЗ і предметів медичного призначення між лікарняними закладами і медичними формуваннями ДСМК, функціонування системи доставки ЛЗ і предметів медичного призначення до місць дислокації медичних формувань ДСМК і лікарняних закладів в умовах ліквідації наслідків НС, здійснення розподілу і завчасної підготовки фармацевтичного персоналу до виконання функціональних обов'язків в умовах НС радіаційного походження.

Обсяг запасів ЛЗ і предметів медичного призначення повинні визначатись на основі [4]:

- прогнозованої кількості і структури постраждалого населення з врахуванням оптимальних термінів надання медичної допомоги на догоспітальному і госпітальному етапах;
- прогнозованої кількості і структури стаціонарних хворих в лікарняних закладах регіону на момент виникнення НС;
- визначеної кількості медичних формувань і лікарняних закладів, які будуть надавати медичну допомогу постраждалим з радіаційними ураженнями.

Територіальні ЦЕМД повинні визначати потребу, накопичувати і утримувати основну частину оперативного резерву і табельні запаси ЛЗ та предметів медичного призначення для надання медичної допомоги і лікування постраждалих з радіаційними ураженнями, для оперативного забезпечення:

- спеціалізованих бригад постійної готовності ДСМК першої черги територіального рівня, створених не в системі екстреної (швидкої) медичної допомоги, для забезпечення їх автономної роботи протягом двох діб;
- спеціалізованих бригад постійної готовності ДСМК другої черги територіального рівня для забезпечення їх роботи на госпітальному етапі медичної евакуації без додаткового постачання протягом двох діб;
- штатних спеціалізованих бригад постійної готовності ДСМК першої та другої черги територіального рівня, сформованих ЦЕМД, для забезпечення їх роботи протягом трьох діб.

План фармацевтичного забезпечення населення в умовах надзвичайних ситуацій радіаційного походження мирного і воєнного часу повинен передбачати необхідність поповнення запасів ЛЗ станцій екстреної (швидкої) медичної допомоги. Кожна така станція на випадок виникнення радіаційної аварії повинна мати постійний місячний запас ЛЗ, для надання медичної допомоги постраждалим з радіаційними ураженнями.

План повинен передбачати організацію доставки ЛЗ і предметів медичного призначення до медичних формувань і лікарняних закладів протягом першої доби НС, що потребує аналізу завантажувально-розвантажувальних робіт, часу, відстані і кількості рейсів. У процесі складання плану необхідно провести розрахунки, які дозволяють визначити час доставки ЛЗ і предметів медичного

призначення для кожного медичного формування й лікарняного закладу, що входять до структури медичних сил і закладів ДСМК територіального рівня.

План повинен передбачати підготовку фармацевтичного персоналу згідно з Порядком підготовки до дій за призначенням органів управління та сил цивільного захисту, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 26 червня 2013 р. № 443, Порядком здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 26 червня 2013 р. № 444, Порядком проведення навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2013 р. № 819.

Суть запропонованого методичного підходу до планування фармацевтичного забезпечення населення в умовах надзвичайних ситуацій радіаційного походження мирного і воєнного часу полягає у врахуванні результатів комплексного аналізу регіональних особливостей та усіх чинників, що впливають на ефективність фармацевтичного забезпечення населення з метою забезпечення стійкого державного управління і оперативного прийняття управлінських рішень з організації надання медичної допомоги і лікування постраждалих з радіаційними ураженнями.

Висновки. Запропонований методичний підхід до планування фармацевтичного забезпечення населення в умовах надзвичайних ситуацій радіаційного походження мирного і воєнного часу, на відміну від традиційного, дозволяє зменшити рівень невизначеності та непередбачуваності, що досягається шляхом аналізу реального стану усіх ланок системи охорони здоров'я регіону та їх готовності до функціонування в умовах розвитку НС за найбільш песимістичним варіантом.

Список використаних джерел:

1. Лермонтова Ю.О. Формування принципів та концепції державного управління лікарським забезпеченням в умовах надзвичайних ситуацій // Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. праць Асоц. док. наук з дер- жавного управління. 2012. № 3. С. 181–185.
2. Про затвердження Положення про Державну службу медицини катастроф: Постанова Кабінету Міністрів України № 827 від 11 липня 2001 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/827-2001%D0%BF>.
3. Теренть'єва А.В. Планування медико-санітарного забезпечення населення в надзвичайних ситуаціях. [Електронний ресурс]. Державне управління: удосконалення та розвиток: електрон. наук. журн. 2010. № 1. Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=98>
4. Олійник П. В. Методичний підхід до планування фармацевтичного забезпечення населення регіону в умовах надзвичайних ситуацій // International scientific journal. 2015. № 6. С. 87-92. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2015_6_22.

УДК 616.61-008.64

Чаплик Віктор, канд.мед.наук

Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького

Львів, Україна

ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ГОСТРОГО ПОШКОДЖЕННЯ НИРОК

Анотація. У 42-х хворих з гострим пошкодженням нирок (ГПН) за допомогою лабораторних показників та даних ультразвукової діагностики вивчено основні критерії ранньої діагностики порушень функцій нирок. Показано основні клінічні симптоми захворювання та переваги і недоліки ультразвукової діагностики. Встановлено, що для ранньої діагностики ГПН найбільш інформативним були олігоанурія, ізостерурія, протеїнурія, лейкоцитурія та циліндрурія.

Ключові слова: гостре пошкодження нирок, олігоанурія, ультразвукова діагностика, функції нирок.

Chaplyk Viktor, PhD (Med.Sc.)

Danylo Halytsky Lviv National Medical University

Lviv, Ukraine

ABOUT PROBLEM OF ACUTE KIDNEY INJURY DIAGNOSTICS

Abstract. In 42 patients with acute kidney injury (PPP) with laboratory parameters and ultrasound diagnostics data The basic criteria for early diagnosis of kidney function. The basic clinical symptoms of the disease and the advantages and disadvantages of ultrasound diagnostics. Established that for early diagnosis of HPN were most informative oligoanuria, proteinuria, leukocyturia, cylindruria and increase the concentration of sodium in the urine. Proved that early diagnosis of disorders of the kidney allows time to initiate therapy in patients nefroprotektornu.

Keywords: acute kidney injury, oligoanuria, ultrasound diagnostics, renal function.

Вступ. Актуальність проблеми діагностики та лікування гострого пошкодження нирок (ГПН) визначається його частотою, тяжким перебігом та високою летальністю, яка навіть у провідних клініках світу залишається на рівні 45-65% і не має тенденції до зниження (3, 4, 6, 8, 10).

Як показали дослідження, в Англії лише 50% хворих з ГПН отримує якісне медичне забезпечення (1, 2), а підвищення стандартів лікування і оптимальний догляд за хворими може врятувати 12 тисяч життів щорічно (4). Річна вартість спеціалізованої медичної допомоги хворим з ГПН вища, ніж загальну вартість лікування всіх хворих з раком легень і шкіри (2).

ГПН потрібно розцінювати не лише як раптове випадіння функцій нирок, а як один із варіантів поліорганної недостатності. Проблема оцінки важкості ГПН, особливо ультразвукові критерії перебігу захворювання, розроблені недостатньо, тому і зберігають свою актуальність.

Мета роботи — виявити і вивчити діагностичні маркери ранньої діагностики ГПН на основі лабораторних даних та УЗД-діагностики. Запропонувати критерії прогнозування розвитку ГПН.

Матеріали та методи. Матеріалом для дослідження була венозна кров та сеча 42-х хворих із ГПН в 2-й і 3-й стадії важкості (згідно класифікації AKIN (2007)). Дану стадію ГПН вибрали тому, що вона є основною і найнебезпечнішою, так як в цьому періоді спостерігається значна летальність хворих. Вік хворих складав від 40 до 71 року (12 чоловіків і 8 жінок). Після

всебічного клінічного лабораторного та інструментального обстеження хворим проводилось лікування на реанімаційному рівні. У хворих з ГПН вивчали добовий діурез, клубочкову фільтрацію, показники сечовини, креатиніну і електролітів у венозній крові та сечі. Дослідження проводилось на 1,2,3,5,7,10,13,15 і 20 доби після поступлення хворих в стаціонар. Контрольну групу склали 14 практично здорових людей (10 чоловіків та 8 жінок) віком від 23 до 57 років, в анамнезі яких не було даних за ниркову патологію, а клініко-лабораторні показники і ультразвукова картина нирок відповідали нормі. Ультразвукові дослідження пацієнтів проводились на ультразвукових сканерах Acuson 128-XP з використанням конвексних і фазірованих датчиків з частотою 2,5-5,0 МГц (Siemens, Німеччина).

Результати та їх обговорення. Найчастішою причиною ГПН був шок, тому клінічна картина ГПН в значній мірі залежала від етіології та важкості шоку, а також від своєчасності і ефективності протишокової терапії. Всі хворі з ГПН вимагали термінової госпіталізації. ГПН розвивалась в основному на 2-3-й день після початку розвитку шоку і характеризувалась різким зниженням, аж до повного випадіння, функції нирок.

Велике значення приділяли ранній діагностиці ГПН, яка, як правило, не була проблематичною. Одним із першим признаков порушення функцій нирок були олігоанурія, циліндрурія, протеїнурія, лейкоцитурія, підвищення концентрації натрію та поява цукру в сечі.

Олігоанурія у хворих з ГПН тривала від 4-х до 30 діб (в середньому 12,4 $\pm$ 0,5 діб) і закінчувалась або поступовим відновленням функції нирок, або смертю хворих. У 4-х із 42-х хворих з ГПН функція нирок так і не відновилась і вони померли. У хворих з ГПН були характерні головні болі, загальна слабкість, нудота, блювота, здуття живота, діарея або запор, анорексія, сонливість, загальмованість і т.п. У більшості хворих початок олігоанурії супроводжувався болями в поперековій ділянці, які виникали спочатку за рахунок спазму ниркових судин, а потім за рахунок перерозтягнення капсули внаслідок інтерстеціального набряку нирок і відповідного їх збільшення. Оглядова рентгенографія нирок та їх ультразвукова діагностика, як правило, підтверджували збільшення розмірів нирок. Іноді при неефективному лікуванні або взагалі без нього (таке також зустрічалось, коли хворі тривалий час не звертались в лікувальні заклади) розвивались судоми або уремична кома. В даний час завдяки покращенню діагностики та своєчасним лікувальним заходам всі перераховані вище клінічні ознаки ГПН повністю не розвиваються, однак поєднання їх можливе.

У зв'язку з різким порушенням функцій нирок, у хворих спостерігалось накопичення продуктів метаболізму, що проявлялось в наростанні клінічних симптомів інтоксикації та змінах лабораторних даних. Так, добовий діурез у

хворих з ГПН у 1-й день після поступлення в стаціонар був знижений у порівнянні з нормою у 14,4 рази і становив $108 \pm 38,73$ мл ($P < 0,05$), концентрація сечовини була збільшена в 5,6 рази, креатиніну – в 3,9 рази (відповідно $29,67 \pm 3,03$ ммоль/л та $0,51 \pm 0,19$ ммоль/л, $P < 0,05$). При поступленні в стаціонар у хворих спостерігали підвищення вмісту калію і магнію у венозній крові (відповідно $5,19 \pm 0,17$ ммоль/л та $1,51 \pm 0,13$ ммоль/л, $P < 0,05$), показники натрію, кальцію і хлоридів мали тенденцію до зниження, однак були статистично недостовірні.

Впровадження комплексного ультразвукового дослідження в якості моніторингу за хворими з ГПН дозволяло виявляти переважно постренальну ГПН. Можливості диференціації пре- та інтраренальних причин ГПН для ультразвуку обмежені. Причиною тому служила однорідна структурна картина, яка відображає реакцію нирок на різні ураження (збільшення розмірів обох нирок із збереженням співвідношення між корковим і мозковим шарами, що відрізняє УЗД-картину ГПН від хронічної ниркової недостатності). Так, перфузійні розлади, гострий гломерулонефрит, гострий інтерстиціальний нефрит, ГПН після інтоксикації і при шоці, проявлялись збільшенням розмірів нирок внаслідок інтерстиціального набряку ниркової паренхіми. Причому цей факт, як правило, підтверджували динамічними спостереженнями.

Ультразвукове дослідження у хворих з ГПН може бути застосовано не тільки для оцінки важкості та прогнозу перебігу, а й в експертній оцінці одужання. У хворих з 2-ю стадією важкості ГПН об'єм нирки становив $239,5 \pm 10,6$ см³ ($P < 0,05$), товщина паренхіми - $2,37 \pm 0,08$ см ($P < 0,05$), товщина коркового шару – $1,03 \pm 0,06$ см ($P < 0,05$), а ехогенність коркового шару становила $23,81 \pm 0,59$ у.о. ($P < 0,05$). У 3-й стадії важкості ГПН об'єм нирки становив $262,7 \pm 10,3$ см³ ($P < 0,05$), товщина паренхіми - $2,58 \pm 0,09$ см ($P < 0,05$), товщина коркового шару – $1,12 \pm 0,07$ см ($P < 0,05$), а ехогенність коркового шару становила $25,92 \pm 0,67$ у.о. ($P < 0,05$). У 3-х хворих з ГПН корковий і мозговий шар нирки не диференціювались. Для успішного прогнозування відновлення діурезу та своєчасної діагностики спонтанних розривів нирок у хворих ГПН доцільно проводити ультразвуковий моніторинг кожні 2 доби.

В даний час згідно класифікації RIFLE (2004) для постановки діагнозу ГПН використовується два критерії: тимчасовий (розвиток стану протягом 1-7 діб і збереження симптомів не менше 24 годин) і функціональний (втрата функції нирок, оцінювана за рівнем креатиніну в крові та/або кількістю виділеної сечі (9). Гіпергідратація, яка у деяких хворих з ГПН може досягти до 6,5 л за тиждень, призводить до недооцінки рівня креатиніну в крові, неправильного встановлення стадії ГПН та визначення показань до застосування екстракорпоральних методів очистки крові (7). Це ще раз

доводить, що показники сечовини і креатиніну венозної крові не завжди адекватно вказують на рівень уремичної інтоксикації.

Слід відмітити, що точне вимірювання екскреторної функції нирок вкрай важливо як в клінічній практиці, так і в дослідницьких роботах. Введення рутинного вимірювання ШКФ відновили інтерес до методів вимірювання ниркової функції. Точне вимірювання методологічно складне, тому все частіше в клінічній практиці використовуються непрямі показники, такі як рівень креатиніну в плазмі крові та спеціальні формули (засновані на віці пацієнта, статевій приналежності, рівні сироваткового креатиніну і т.п.), наприклад формула Cockcroft-Gault та ін.

Через секрецію креатиніну нирковими каналцями при оцінці ШКФ за креатиніном крові найчастіше значення ШКФ перевищує справжнє. Це систематична помилка при визначенні стабільних величин ШКФ, проте діагностика ГПН за креатиніном крові до сих пір залишається основним методом оцінки ниркової функції пацієнтів. Головна проблема при вимірюванні ШКФ - це необхідність збору сечі протягом 24 годин; для багатьох пацієнтів це вкрай незручно і збір сечі часто проводиться з похибками, особливо у хворих з уремичними енцефалопатіями. Тому варіабельність отриманих таким методом даних іноді може бути значною, а визначення ШКФ не так часто використовується в клінічній практиці.

Також слід відмітити, що сечу для аналізу необхідно отримати до призначення діуретиків, так як це дозволяє уникнути діагностичних помилок, обумовлених підвищеним вмістом натрію в сечі після прийому даних препаратів. Вже під час проведення діагностичних тестів слід почати лікувальні заходи, спрямовані, зокрема, на стимуляцію діурезу. Клінічні дослідження свідчать про те, що навіть після відновлення діурезу хворим все одно слід проводити інтенсивну терапію аж до нормалізації ниркових проб венозної крові.

Висновки:

1. Для ранньої діагностики ГПН найбільш інформативним є олігоанурія, ізостенурія, протеїнурія, лейкоцитурія та циліндрурія.
2. Креатинін венозної крові, як маркер порушення функцій нирок, не завжди відображає справжні показники ШКФ.
3. Для своєчасної діагностики та успішного прогнозування відновлення діурезу у хворих ГПН доцільно проводити ультразвуковий моніторинг кожні 2 доби.

Список використаних джерел:

1. *Acute Kidney Injury: Adding insult to injury; National Confidential Enquiry into Patient Outcome and Death (NCEPOD) 2009.*
2. *Acute kidney injury - Prevention, detection and management of acute kidney injury up to the point of renal replacement therapy; NICE Guidelines (Aug 2013).*

3. Bezerra C.T. Defining reduced urine output in neonatal ICU: importance formortality and acute kidney injury classification /C.T. Bezerra, L.C. Vaz Cunha, A.B. Librorio //Nephrology Dialysis Transplantation .-2013.-Vol.28,№ 4.-P.901-909.
4. Calculating the cost, interview with Marion Kerr; Health Service Journal 2011, June 23 supplement.
5. Ftouh S, Thomas M Acute kidney injury: summary of NICE guidance. BMJ. 2013 Aug 28;347:f4930. doi: 10.1136/bmj.f4930.
6. Jetton J.G. Update on acute kidney injury in the neonate /J.G.Jetton, D.J.Askenzi //Curr. Opin. Pediatr.-2012.-№24.-P.191-196.
7. Macedo E. Fluid accumulation, recognition and staging of acute kidney injury in critically-ill patients / Etienne Macedo, Josee Bouchard, Sharon H Soroko, Glenn M Chertow, Jonathan Himmelfarb, T Alp Ikizler, Emil P Paganini, Ravindra L Mehta for for the Program to Improve Care in Acute Renal Disease (PICARD) study // Critical Care. – 2010. –Vol. 14. –P. 82.
8. Lapi F., Azoulay L., Yin H. et al. (2013) Concurrent use of diuretics, angiotensin converting enzyme inhibitors, and angiotensin receptor blockers with non-steroidal anti-inflammatory drugs and risk of acute kidney injury: nested case-control study. BMJ, 346: e8525.
9. Schneider J.,Khemani R.,Grushkin C. et al. Serum creatinine as stratified in the RIFLE score for acute kidney injury is associated with mortality and length of stay for children in the pediatric intensive care unit // Crit.Care Med.-2010.-Vol.38(3).-P.933-939.4.
10. Waikar S.S., Liu K.D., Chertow G.M. Diagnosis, epidemiology and outcomes of acute kidney injury//Clin. J Am Soc Nephrol. - 2008. - Vol.3. - P. 844-848.

УДК 613.6.027

Єфремова О.В., к.мед.н., лікар-стоматолог
Черкаси, Україна

Гуменюк В.В., к.пед.н., лікар-стоматолог
доцент кафедри медицини катастроф і військової медицини
ЛНМУ ім.Данила Галицького
Львів, Україна

ПРОФІЛАКТИКА І ЛІКУВАННЯ СТОМАТОЛОГІЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ НА ТЛІ ШКІДЛИВИХ ФАКТОРІВ ВИРОБНИЦТВА

Анотація. Виробниче середовище хімічних підприємств являє собою екстремальні умови для виникнення у робітників професійних захворювань, в тому числі стоматологічних, незважаючи на наявність заходів з охорони праці та техніки безпеки.

У статті розглянуто основні аспекти розвитку, профілактики та лікування патологій стоматологічного профілю у працівників важкої промисловості пов'язаних з дією негативних шкідливих факторів виробничого середовища.

Ключові слова: професійні захворювання, шкідливі фактори, адаптація, карієспротектори, пародонтопротектори.

Yefremova O.V., Cand.Me., Doctor-Dentist
Cherkasy, Ukraine

Humenyuk V.V., Ph.D., Dentist
Department of Catastrophe Medicine and Military Medicine
Danylo Halytsky Lviv National Medical University. Lviv, Ukraine

PREVENTION AND TREATMENT OF DENTAL DISEASES ON THE FIELD OF HARMFUL FACTORS OF MANUFACTURE

Abstract. The industrial environment of chemical enterprises is an extreme condition for the emergence of occupational diseases, including dental ones, in the workplace, despite the presence of occupational safety and health measures.

The article deals with the main aspects of the development, prevention and treatment of pathologies of the dental profile of heavy industry workers associated with the action of negative harmful factors in the production environment.

Key words: occupational diseases, harmful factors, adaproteges, cariesprotectors, parodontoprotectors.

Основними професійними шкідливостями хімічного виробництва є висока запиленість повітря і забруднення його різними газами і хімічними елементами. Пил і гази містять фтор та його сполуки, фосфорну кислоту, солі азотної кислоти та інші хімічні сполуки, які є промисловими отрутами. Група азотних і складних мінеральних добрив при їх виробництві може мати шкідливий вплив на організм в зв'язку з утворенням метгемоглобіну. Робітники, які працюють на виробництві різних хімікатів, повинні не менше, ніж два рази на рік проходити медогляд за участю терапевта, невропатолога, отоларинголога, а також обов'язкове рентгенологічне обстеження кісткової системи.

При впливі на людину несприятливих факторів виробничого середовища можуть змінювати свій перебіг і так звані загальні, тобто непрофесійні, захворювання. Однак, професійні захворювання при одних і тих же умовах праці і тривалості стажу виникають не у всіх працюючих [7]. Різні індивідууми можуть зберігати стійкість або виявляти підвищену чутливість до токсичних речовин, які потрапляють всередину організму [1]. Генетичні особливості індивідуумів можуть бути фактором, що призводять до розвитку у чутливих людей різних патологічних змін [3].

Має велике значення лікувально-профілактичне харчування як засіб захисту здоров'я працівників, котрі мають контакт з шкідливими хімічними факторами виробництва. Мета лікувально-профілактичного харчування – знешкодити і швидко вивести шкідливі хімічні сполуки, що потрапили в організм. Працівники повинні отримувати його у вигляді сніданку, тобто до початку роботи, що краще, ніж в обідню перерву, так як протиотрута в складі їжі вводиться до контакту з шкідливою речовиною. Працюючим в умовах впливу лужних металів, хлору і його неорганічних з'єднань, хрому, ціаністих сполук, фтору та ін., у лікувально-профілактичне харчування включають білки з великою кількістю кальцію (молоко, сир), вітаміни А і С. Ті особи, які контактують з нітро- і аміносполуками бензолу, його гомологами (ксилолом, толуолом та ін.), хлорованими вуглеводнями, сполуками миш'яку, телуру, фосфору і деякими іншими речовинами, повинні отримувати переважно молочні продукти, молоко, гречану крупу, боби, рослинну олію і вітаміни С і В1. Слід обмежити сильно прожарені м'ясні та рибні продукти, підливи. У лікувально-профілактичне харчування для працівників, що мають контакт з тетраетилсвинцем, бромованими вуглеводнями, сірковуглецем, неорганічними і органічними сполуками ртуті, сполуками марганцю, барію, повинні вводити

нерафіновану соняшникову олію, тваринні білки, яєчний жовток, вітаміни А і В1. При контакті зі свинцем потрібно обмежити вживання молока і молочних продуктів (крім кефіру) і широко використовувати такі продукти, як крупи, м'ясо, риба. Овочі та фрукти доцільно застосовувати обмежено, хоча повністю виключити їх, звичайно, не можна. Щодня слід приймати 2 г пектину або фруктові соки і напої (близько 300 г), в яких міститься стільки ж пектину. Якщо працівник контактує з хімічними алергенами, наприклад аерозолями (хрому, нікелю, кобальту, ртуті, берилію, платини), урсола, скипидаром, формальдегідом, антибіотиками, сульфаніламидами, натуральними і синтетичними смолами і лакофарбовими продуктами на їх основі та ін., Для попередження алергічних професійних захворювань – дерматиту, бронхіальної астми, астматичного бронхіту, риніту і ін. – в лікувально-профілактичному харчуванні треба використовувати м'ясо, кисломолочні продукти, нерафіновану олію і вершкове масло, хліб грубого помолу, пшоно, картоплю, рис, капусту, яблука, сливи, горобину, абрикоси і соки з них, вітаміни А, С, РР, S-метілметіонін.

Група професійних захворювань, викликаних впливом хімічних факторів, включає в себе гострі і хронічні інтоксикації та їх наслідки з ізольованим і поєднаним ураженням органів і систем. Ці професійні захворювання є наслідком виконання робіт, пов'язаних з процесами отримання, переробки, застосування хімічних речовин в різних галузях промисловості, будівництва, сільському господарстві, транспорті, сфері обслуговування. Професійні захворювання від впливу хімічних чинників характеризуються полісиндромними клінічними проявами, що відображають порушення в різних системах і органах [8].

У зв'язку з високою поширеністю основних стоматологічних захворювань у працівників хімічної, металургійної і т.п. промисловості питання вдосконалення їх профілактики та лікування, як і раніше, залишаються актуальними [11]. Одним з важливих етапів профілактики і лікування основних стоматологічних захворювань є обґрунтування доцільних лікувально-профілактичних заходів. Це обґрунтування передбачає прогнозування ефективності таких заходів. Осиповою М.В. (2007) була запропонована математична модель прогнозування ефективності лікувально-профілактичних заходів при запальних захворюваннях пародонту, проте в даній моделі не враховуються особливості професійного анамнезу, і, зокрема, наявність супутньої професійної патології.

Серед різноманітних методів профілактики і комплексного лікування стоматологічних захворювань найбільш поширеними є фармакотерапевтичні методи [14]. Однак, у значної частини хворих зі стоматологічними захворюваннями виявляються алергічні та інші супутні патологічні процеси, які

різко обмежують можливості використання відпрацьованих лікувальних методик. Тому все більшу зацікавленість нині викликають пошук, розробка і впровадження високоефективних і безпечних засобів профілактики і терапії [4].

Застосування лікарських засобів рослинного походження з лікувально-профілактичною метою все більше привертає увагу фахівців. Це обумовлено тим, що вони мають широку і комплексну фармакологічну дію, мають високу біодоступність, рідше спричиняють побічні реакції, ніж синтетичні засоби [6].

Екзогенне призначення різних засобів для профілактики стоматологічних захворювань пов'язане з істотною участю місцевих факторів у розвитку хвороб твердих тканин зубів і пародонта. До цих факторів належать: немінералізовані і мінералізовані відкладення на зубах і характер їх мікрофлори; порушення складу, буферної ємності і кількості ротової рідини; зниження резистентності емалі зуба до впливу кислот, обумовлене, як правило, недостатньою мінералізацією твердих тканин зуба. Тому засоби і методи екзогенної профілактики основних стоматологічних захворювань спрямовані переважно на звільнення від зубних відкладень, насичення тканин зуба мінеральними компонентами, нормалізацію захисних функцій слини [13].

Проведені дослідження фітоадаптогенів показали, що досліджувані препарати мають виражену антиоксидантну та протизапальну дію на тканини пародонту. Встановлено також, що вони нормалізують показники кальцій-фосфорного обміну, викликаючи зниження рівня кальцію в крові за рахунок перерозподілу його в кісткову тканину [5].

Як і раніше, залишається актуальним пошук нових перспективних препаратів-пародонтопротекторів і карієспротекторів різнопланової дії на різні захисні ланки організму. У цьому плані інтерес представляють препарати на основі біофлавоноїдів з різноманітними біологічними функціями, серед яких є виражені антиоксидантні, протизапальні, естрогеноподібні ефекти і т.п. [2].

На сьогодні очевидно, що при зниженій резистентності організму та порушених функціональних реакціях на тлі постійної інтоксикації будь-яка специфічна терапія основних стоматологічних захворювань дозволяє отримати лише тимчасовий ефект, при цьому високою залишається ймовірність рецидиву [9].

На наш погляд, на тлі постійної інтоксикації організму в умовах хімічного виробництва і спеціальної терапії стоматологічних захворювань необхідно забезпечити перехід функціональних реакцій в організмі на нормальний фізіологічний рівень, що гарантує зниження або ліквідацію рецидивів. При цьому основним завданням є забезпечення стабільності досягнутого ефективного рівня адаптаційно-компенсаторних реакцій [10].

Найбільш перспективним для практичної стоматології способом перемикання функціональних адаптаційно-компенсаторних реакцій на

нормальний фізіологічний рівень є підвищення надійності їх нейрогуморальної регуляції, тобто функціонального резерву і адаптаційних можливостей організму [12].

Рослинні поліфеноли і деякі алкалоїди є дублерами нейромедіаторів і ряду гормонів. Постійне надходження їх з їжею, або в складі харчових добавок, забезпечує «економію» цих біорегуляторів і, в цілому, стабільність нервової і гуморальної регуляції гомеостазу [13].

З аналізу даних літератури можна зробити висновок про високу ефективність рослинних поліфенолів і створених на їх основі препаратів в нормалізації метаболізму в тканинах пародонта, забезпеченні захисних ефектів пародонту до агентів, що ушкоджують також їх здатність посилювати репараційну регенерацію структур пародонту, який вказує на необхідність використання їх як засобів профілактики і лікування генералізованого пародонтиту [13].

З огляду на високий рівень поширеності патології твердих тканин зубів і тканин пародонта у робітників хімічної промисловості, а також часте поєднання їх з загальносоматичними і хронічними професійними захворюваннями, розробка ефективного клінічного алгоритму діагностики, лікування і прогнозування захворювань твердих тканин зубів і тканин пародонта у даного контингенту працюючих становить значний інтерес. У зв'язку зі зниженням адаптаційних резервів організму у таких робітників і високий ризик дезадаптації при виборі оптимальної терапевтичної схеми, перевагу слід віддавати комплексним підходам з обов'язковим включенням препаратів, що мають адаптогенну і антиоксидатну дію. Для вибору і розробки теоретичного обґрунтування застосування таких засобів доцільно проведення експериментального дослідження з наступною клінічною апробацією розробленого методу.

Висновки. Профілактика стоматологічних захворювань повинна здійснюватися за різними напрямками – поліпшення умов праці, проведення профілактичних заходів і надання стоматологічної допомоги працівникам хімічних підприємств з урахуванням виду професійних шкідливих умов, інтенсивності та тривалості їх впливу на організм.

При розробці лікувально-профілактичного комплексу необхідно враховувати генетичну схильність працівників хімічних підприємств до тієї чи іншої стоматологічної патології, а також що профілактичний вплив має здійснюватися на різні захисні ланки організму для пролонгування ефекту.

Список використаних джерел

1. Агаджанян Н.А., Баевский Р.М., Берсенева А.П. *Проблемы адаптации и учение о здоровье: учеб. пособие. М.: Изд-во РУДН, 2006. 284 с.*

2. Бородулина И.И., Ермольев С.Н. О возможностях повышения жизнеспособности тканей маргинальной десны при заболеваниях пародонтита // Пародонтология. 2005. № 2. С. 41–45.
3. Гичев Ю. П. Экологическая обусловленность основных заболеваний и сокращения продолжительности жизни. Новосибирск, 2000. 90 с.
4. Глазунов О.А., Галкин А.В. Статистические методы в оценке влияния общесоматической патологии на клинические показатели состояния полости рта у работников горнорудной промышленности // Вісник стоматології. 2010. № 2. С. 81–85.
5. Ильющенко С.М., В.Р. Обуханич Индивидуальные средства гигиены – основа успешной профилактики // Пародонтология. 2005. № 1. С. 74–77.
6. Орехова Л.Ю., Кудрявцева Т.В., Кучумова Е.Д., Осипова В.А. Влияние периапикальных очагов инфекции на микроциркуляцию пародонта у больных с воспалительными заболеваниями пародонта // Пародонтология. 2005. № 1. С. 10–16.
7. Пай Г.В., Кузьмина Л.П., Ковчан О.В. и др. Генетические маркеры бронхолегочных заболеваний профессионального генеза на примере полиморфных генов глутатион *S*-трансферзы M1 и цитохрома P₄₅₀1A1 // Мед. генет. 2003. Т. 2, № 5. С. 223–226.
8. Прохончуков А.А. Стоматология: факторы риска взаимосвязаны // Медицинский вестник. 2006. № 23/24. 23 с.
9. Радгударзи К.Ф., Иорданишвили А.К. Патология органов ротовой полости у людей, работающих с источниками хронической вибрации // Пародонтология. 2010. Т. 54, № 2. С. 25–29.
10. Betteridge D.Y. What is oxidative stress? // Metabolism. 2000. Vol. 49 (Suppl. 1). P. 3–8.
11. Bujak-Pietrek S., Mikołajczyk U., Szadkowska-Stańczyk I. Dust concentration analysis in non-coal mining. Exposure evaluation based on measurements performed by occupational hygiene laboratories in the years 2001–2005 in Poland // Med Pr. 2011. Vol. 62, № 2. P. 113–125.
12. Gehshan S. Doing more with less: the challenge facing state oral health efforts // J. Public Health Dent. 2012. Vol. 72, Suppl 1. P. 46–47.
13. Kobayashi Y., Niu K., Guan L. et al Oral health behavior and metabolic syndrome and its components in adults // J. Dent. Res. 2012. Vol. 91, № 5. P. 479–484.
14. Wortsman J., Matsuoka L.Y., Chen T.C. et al. Decreased bioavailability of vitamin D in obesity // Am J Clin Nutr. 2000. № 72. P. 690–693.

УДК 377.35.60

Паращин Ж.Д., к.х.н., доц.,
Губицька І.І., к.х.н., доц.,
Швед О.В., к.х.н., доц.,
Лобур І.П., ас.,
Петріна Р.О., к.т.н., доц.,
Новіков В.П., д.х.н., проф.
Національний університет «Львівська політехніка»
м. Львів, Україна

ВПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНИХ БІОТЕХФАРМА КЛАСТЕРНИХ ПІДХОДІВ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Система цілеспрямованої підготовки кадрів для фармації та біотехнології базується на розроблених освітніх програмах майбутніх фахівців. Компетентісний підхід до розробки освітніх програм забезпечує отримання конкретних результатів навчання. Дуальна освіта сприяє розробленню стандартів сучасних професій, організації нових робочих місць.

Ключові слова: дуальна освіта, компетенції, інтегральний підхід, виробництво, стажування, партнерство.

*Parashchyn Zh.D., Ph.D., Assoc. Prof.,
Hubytska I.I., Ph.D., Assoc. Prof.,
Shved O.V., Ph.D., Assoc. Prof.,
Lobur I.P., Assoc.,
Petrina R.O., Ph.D., Assoc. Prof.,
Novikov V.P., Dr. Sc., Prof.*

Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

IMPLEMENTATION OF INTEGRAL BIOTECHPHARMS OF CLUSTER APPROACHES IN HIGHER EDUCATION SYSTEM

Abstract. *The system of purposeful personnel training for pharmacy and biotechnology is based on the developed educational programs of future specialists. A competent approach to the development of educational programs provides the obtaining of specific learning outcomes. Dual education contributes to the development of standards for modern professions, the organization of new jobs.*

Key words: *dual education, competencies, integral approach, production, internship, partnership*

Актуальність проблеми. Світовий бізнес в області промислової фармації та біотехнології на початку третього тисячоліття переживає період підвищення інвестиційної активності в науковій та промислових сферах. Спостерігається зростання ринку фармацевтичної продукції синтетичного та біосинтетичного походження, а також біоорганічної та біотехнологічної продукції медичного та хімічного призначення.

На сьогодні рівень обізнаності суспільства із засадами впровадження технологій одержання новітньої біопродукції потребує біоетичного розуміння і дотримання принципів та вимог якісного і безпечного використання. Проведений аналіз ринку праці Західного регіону України та стрімкий розвиток біотехнологічної та фармацевтичної галузей свідчить про потребу у забезпеченні технологічними, науковими та інженерними кадрами хімічних виробництв, підприємств харчової промисловості, наукових та проектних установ біологічного та біохімічного профілю, закладів санітарного та екологічного нагляду, контрольно-аналітичних лабораторій та центрів сертифікації біопродукції та біопрепаратів, фірм та установ, що займаються випуском екологічно безпечних харчових та біологічно активних добавок, біопрепаратів.

Матеріали і методи досліджень. Інтегральний підхід до отримання освіти та реалізації відповідних компетенцій у виробництві та науковій роботі із впровадженням дуальних форм освіти.

Результати досліджень. Інтеграційні процеси освіти, науки та практики, що відбуваються через запровадження двоступеневої системи підготовки фахівців та Європейської кредитно - трансферної системи навчання (ECTS) активно підтримуються в Національному Університеті «Львівська політехніка», який одним з перших у системі вищих навчальних закладів України розпочав

перехід до підготовки фахівців за ступеневою системою, передбаченою Законами України «Про освіту» №2145-VIII від 05.09.2017 в редакції від 19.01.2019 та «Про вищу освіту» 2014, № 1556-VII від 01.07.2014 в редакції від 01.01.2019 [1].

Кафедра технології біологічно активних сполук, фармації та біотехнології Національного університету «Львівська політехніка» є активним учасником у наданні сучасних освітніх послуг під егідою МОН України в галузі 22 «Охорона здоров'я» та 16 «Хімічна та біоінженерія». Для проведення освітнього процесу та створення стандартів освіти МОН нами були розроблені освітні програми I, II, III рівнів вищої освіти зі спеціальностей «Фармація, промислова фармація» та «Біотехнології та біоінженерія».

Система цілеспрямованої підготовки кадрів для фармації та біотехнології базується на розроблених освітніх програмах для майбутніх фахівців I (бакалаврського) освітнього рівня вищої освіти та майбутніх професіоналів II (магістерського) освітнього рівня вищої освіти із врахуванням національного класифікатора професій [2] та передбачення компетенцій (знань та умінь) з врахуванням національного класифікатора видів економічної діяльності [3]. Компетентісний підхід до розробки освітніх програм бакалаврів та магістрів забезпечує отримання конкретних результатів навчання для майбутньої професії, включаючи можливості її модифікації та трансформації [4]. Банк даних компетенцій студенти отримують зі змістовних модулів (курсів обов'язкових, варіативних та вибіркових дисциплін), на основі яких розроблені типові програми та структурно - логічні схеми викладання дисциплін, складені робочі навчальні програми.

Освітні та навчальні програми, викладення теоретичного матеріалу для фармацевтичної і біотехнологічної освіти, навчання студентів та наукова робота і набуття практичних навиків, що проводяться на кафедрі, представлені значним навчально - науковим комплексом для підготовки бакалаврів та магістрів, що підкріплений і доповнений виконанням відповідних наукових тематик, договорів про співпрацю, міжнародних договорів, тощо.

Власне такий підхід до надання освітніх та наукових компетенцій випускникам кафедри враховує успішний досвід розвитку і впровадження дуальної форми вищої освіти та прагнення якісної і конкурентоспроможної професійної підготовки майбутніх фахівців безпосередньо на їхніх робочих місцях в Європейському Союзі. Такі процеси зумовлені поєднанням природничих наук з технічними і використанням в рамках формування системи «наука-техніка-виробництво» [5].

Важливим є створення умов для поєднання теоретичної та практичної складових освіти майбутніх фахівців у форматі дуальної форми навчання. Основними завданнями впровадження дуальної форми здобуття освіти в

Україні є усунення основних недоліків класичних форм і методів навчання в процесі підготовки майбутніх фахівців, подолання розриву між теорією і практикою, освітою й виробництвом та підвищення якості підготовки кваліфікованих кадрів з урахуванням вимог працедавців у рамках нових форм навчання [6].

Дуальна освіта відкриває додаткові можливості підвищення ефективності підготовки, дозволяє враховувати вимоги працедавців щодо формування професійних компетенцій та показників оцінювання майбутніх кваліфікованих фахівців; стимулює працедавців інвестувати в освіту, оскільки в результаті вони отримують якісно підготовленого фахівця; сприяє більш різносторонньому професійному розвитку студентів, формує нову психологію молодого фахівця; підвищує мотивацію для отримання знань і набуття практичних навиків, забезпечує високу ступінь соціалізації, адаптації у виробничих умовах наближених до реальності; сприяє розробленню стандартів нових сучасних професій та організації нових робочих місць, соціалізації молоді.

Освітні програми фахівців та професіоналів орієнтуються на сучасний стан освіти та науки, існуючі виробничі вимоги технологій, на ощадне поводженням з поновлюваними ресурсами, якісним інноваційним технологічним розвитком, альтернативними сферами застосування біотехнологій, знешкодження відходів, відновлення екосистем, що передбачає захист довкілля та охорону здоров'я.

Власне всі наші розробки стосувалися затвердження пропозиції МОН щодо розробки освітніх програм з інтегральним типом навчання, на межі інтересів наук – міждисциплінарне навчання, які доповнюють одна одну з отриманням нового типу компетенцій. Основний акцент полягає в посиленні зацікавленості студентів у вивчення інженерних наук для реалізації їх ідей для створення стартапів. Важливим є пошук меценатів і зацікавленість представників бізнесу в підтримці наукових досліджень студентів і молодих науковців для мотивації їх розвивати економіку України.

Практичні навики, вміння, компетенції та конкретні результати навчання студенти отримують завдяки включенню в навчальний процес екскурсійних, навчальних, технологічних та виробничих практик на основі укладання угод з виробничими підприємствами та фірмами з виробництва біотехнологічної та фармацевтичної продукції; шляхом проведення навчаннями за індивідуальними графіками та роботою на підприємствах за професійною освітою [6]. Адаптація теоретичних знань до сучасних виробничих вимог здійснюється завдяки проведенню навчально-практичного курсу на підприємствах за конкретними темами, що стосуються освітніх дисциплін; участі у науковій роботі за угодами про партнерство та під час стажування студентів і викладачів на наукових базах науково-дослідних закладів та на платформі Біотехфарма кластеру, а також

залучення представників підприємств у журі конкурсів для оцінки рівня наукової підготовки студентів професії біотехнолог та фармацевт-технолог для відбору робіт для впровадження у виробництво і бізнес [5, 7].

Таким чином, на сьогодні є вкрай важливою розробка та акредитація освітніх програм спеціальностей з фармації, промислової фармації, біотехнологій та біоінженерії з паралельним навчанням в аналогічних навчальних закладах за кордоном, практика стажування, наукові екскурсії, а також актуальним є навчання за спільними освітніми програмами з отриманням подвійного диплому, що надає випускникам можливість для працевлаштування на спільних виробництвах і в міжнародних компаніях.

Висновки. Розробка та акредитація освітніх програм спеціальностей, що об'єднуються системою Біотехфарма-кластеру, та впровадження компетентнісного підходу та дуальності навчання при наданні освітніх послуг передбачають поглиблення специфічних знань в галузі біотехнології та фармації.

Список використаних джерел.

1. Рівні вищої освіти та наукові ступені: Закон України «Про вищу освіту» (1556-18 від 28.09.2017 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/rivni-vishoyi-osviti-ta-naukovi-stupeni>).
2. Національний класифікатор України: Класифікатор професій. (КП-2010) ДК 003:2010 <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10>.
3. Національний класифікатор України: Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД-2010, КВЕД-2012, КВЕД-2013, КВЕД-2014, КВЕД-2015, КВЕД-2016, КВЕД-2017, КВЕД-2018, КВЕД-2019) [HTTPS://EVROVEKTOR.COM/KVED/2010/](https://evrovektor.com/kved/2010/).
4. Швед О.В., Миколів О.Б., Комаровська-Порохнявець О.З., Новіков В.П. Екологічна біотехнологія. Книга 1. Навчальний посібник з грифом МОНУ. Львів: НУЛП. 2010. 416с.
5. Новіков В.П., Сидоров Ю.І., Швед О.В. Тенденції розвитку комерційної біотехнології // Вісник НАН України. 2008. № 2. С.25-39.
6. Новіков В.П., Сидоров Ю.І., Швед О.В. Сучасний стан і проблеми викладання біотехнології в технічних університетах України. // Науково методичний збірник МОНУ. Проблеми освіти. 2009. Вип. 55. С.31-37.
7. Новіков В.П., Сидоров Ю.І., Швед О.В., Губрій З.В. Організація проходження практики студентами біотехнологами. // Зб. тез IV Міжнар. наук. практ. конф. «Управління в освіті». Львів: НУ «Львівська політехніка», 2009. С. 183-184.
8. Губрій З.В., Кричківська А.М., Губицька І.І., Швед О.В., Новіков В.П. Проблеми викладання біоетичних принципів в технічних університетах України / Зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф., «Управління в освіті» 18–19 квіт. 2013 р., Львів, Ін-т інновац. технологій і змісту освіти. Львів : Тріада Плюс, 2013. С. 170–173.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

УДК 343.97

*Козел Валерий Михайлович, старший преподаватель
кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики
ГрГУ им.Я.Купалы, полковник милиции в запасе
Гродно Республика Беларусь*

О НЕКОТОРЫХ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В СФЕРЕ ВЫСОКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

***Аннотация.** Современная преступность приобретает новые формы проникновения во все сферы нашего общества. Количество пользователей сети интернет в Республике Беларусь и их сетевая активность имеют устойчивую тенденцию роста. Увеличилось количество учтенных преступлений, непосредственно направленных против информационной безопасности. В связи с этим, важное значение имеет принятие необходимых мер по противодействию данной тенденции, с учетом определенных региональных особенностей.*

***Ключевые слова:** преступность, предупреждение преступлений, регион, высокие технологии, Интернет.*

***Valery Kozel, Senior lecturer**
Department of criminal law, criminal procedure and criminalistics University of Grodno.
Republic of Belarus*

ABOUT SOME CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF HIGH-TECH CRIMES

***Abstract.** Modern crime is acquiring forms of penetration into all spheres of our society. The number of Internet users in the Republic of Belarus and their network activity have a steady growth trend. The number of recorded crimes directly directed against information security has increased. In this regard, it is important to take the necessary measures to counter this trend taking into account certain regional characteristics.*

***Key words:** crime, crime prevention, region, high technology, Internet*

Количество пользователей сети интернет в Республике Беларусь и их сетевая активность имеют устойчивую тенденцию роста. На основании изложенного данному вопросу в нашем государстве уделяется определенное внимание [6].

Вместе с тем, необходимо признать, что Интернет в настоящее время находится вне законодательного регулирования и контроля государственных органов, что порождает различные правонарушения и преступления под действием факторов, которые существенно влияют на криминогенную обстановку, сложившуюся вокруг Интернета [1, с. 3].

По состоянию на 01.01.2019 г. на 9,44 млн. жителей Беларуси приходилось 11,87 млн. абонентов мобильной связи, за год прирост составил 3,1%. Количество интернет-пользователей также показало рост 4,5% и равняется 7,03 млн. человек, или 74% населения.

Активные пользователи социальных сетей составили 3,8 млн. человек, из них почти 83% пользуются социальными сетями с мобильных устройств. Например, количество белорусских посетителей ВКонтакте оценивается в

3,5 млн., Одноклассников – около 2,7 млн., рекламная аудитория Instagram составляет 2,1 млн. пользователей, Facebook – 1 млн. [3].

Согласно исследованиям, 81% жителей Республики Беларусь имеет счет в банке, 46% делают покупки или оплачивают счета через Интернет. Количество выданных банковских платежных карточек на конец 2018 г. по данным Национального банка Республики Беларусь превысило 15 млн., инфраструктура их обслуживания включает 121 тыс. объектов торговли и сервиса, более 4200 банкоматов, 3100 инфокиосков.

По итогам 2018 г. на территории Республики Беларусь зарегистрировано 4 741 преступление в сфере высоких технологий, в сравнении за 2017 – 3099, прирост составил 53%. При этом раскрываемость данного вида преступлений составила 42,8%.

Рост преступности обусловлен увеличением количества преступлений, связанных с несанкционированным доступом к личным страницам граждан в социальных сетях, а также хищений денежных средств с использованием полученных в ходе переписки реквизитов банковских платежных карточек (84% от числа всех возбужденных дел).

Указанная тенденция обозначилась в первой половине 2017 и сохранилась на протяжении 2018 г. В ходе проведения оперативно-розыскных мероприятий при оперативном сопровождении расследуемых уголовных дел установлено, что большинство таких преступлений совершены из-за пределов Республики Беларусь, преимущественно с территории Российской Федерации и Украины.

В структуре учтенных преступлений 55,5% составляют хищения путем использования компьютерной техники. Большинство из них совершены с использованием подлинных банковских платежных карточек либо их реквизитов, неправомерно вышедших из законного обладания потерпевших.

Увеличилось количество учтенных преступлений, непосредственно направленных против информационной безопасности. Преобладают факты несанкционированного доступа к компьютерной информации и ее блокировки в социальных сетях, администрируемых юридическими лицами за пределами Республики Беларусь (в основном это российская «ВКонтакте»).

На основе анализа структуры и динамики преступности, а также процессов, оказывающих влияние на ее состояние, можно прогнозировать, что в текущем году на территории Республики Беларусь сохранится тенденция роста данного вида преступности, а также других видов преступлений, совершенных с использованием сети Интернет и информационных технологий.

В структуре преступности будут преобладать несанкционированные доступы к личным страницам граждан в социальных сетях (к «Интернет-банкингу» граждан) и хищения денежных средств с использованием реквизитов банковских платежных карточек. Кроме того, учитывая последние мировые

тенденции возможно увеличение количества преступлений, связанных с распространением вирусов – шифровальщиков.

Несмотря на определенную проделанную работу всеми заинтересованными, а также снижение числа несовершеннолетних выявленных в ходе окончания предварительного расследования 1 738 уголовных дел, с 120 до 65, проблема их участия по-прежнему остается актуальной [2].

Несовершеннолетние могут стать участниками различных правонарушений (преступлений) в сети Интернет:

- ввиду особенностей развития психологии ребенка (несовершеннолетнего), наивности его мышления, отсутствия критического подхода к фактам и событиям;

- значительного снижения возраста пользователей компьютерной техники и отсутствия в системе образования Республики Беларусь своевременной подготовки к этому.

Основные риски и угрозы:

- вероятность совершения несовершеннолетними и в их отношении правонарушений в сфере информационной безопасности, либо иных преступлений в сети Интернет;

- возможность заражения компьютера при работе в сети Интернет несовершеннолетним вредоносными программами, а также ознакомления с нежелательной для его возраста информацией;

- возможность вовлечения несовершеннолетнего в незаконный оборот наркосодержащих и психотропных веществ в сети Интернет, а также сообщества деструктивного толка;

- возможность проявления «новых» тенденций воздействия на несовершеннолетних (группинг, секстинг, кибербуллинг и др.) и возникновения Интернет зависимости.

Вместе с тем, необходимо отметить наличие проблемы в Республике Беларусь связанной с расследованием преступлений данной категории.

Во-первых – это нехватка специалистов в правоохранительных органах, имеющих достаточную квалификацию, во-вторых – высокая латентность данного рода преступлений [5, с.149].

Однако в настоящее время на государственном уровне предпринимаются определенные действия по привлечению в силовые структуры квалифицированных специалистов, а также уделяется необходимое внимание по разработке необходимых учебной литературы [4].

На основании изложенного можем сделать вывод о том, что на основании анализа складывающейся ситуации, а также изучения опыта соседних стран, необходимо продолжить принятие необходимых адекватных мер для противодействия преступлений в сфере высоких технологий.

Список литературы:

1. Вехов В.Б. Особенности организации и тактика осмотра места происшествия при расследовании преступлений в сфере компьютерной информации // Российский следователь. 2004. № 7. С. 2–5.
2. Министерство внутренних дел Республики Беларусь [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.mvd.gov.by>. Дата доступа 12.03.2019.
3. Национальный статистический комитет [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.belstat.gov.by>. Дата доступа 12.03.2019.
4. Организация расследования преступлений в сфере высоких технологий: учебное пособие для обучающихся [в] учреждениях высшего образования Министерства внутренних дел Республики Беларусь / Учреждение образования "Академия Министерства внутренних дел Республики Беларусь". Минск: Академия МВД, 2017. 139 С.
5. Хилькевич В.В. Организация расследования преступлений в сфере высоких технологий // Сб. науч. статей [по итогам науч.-практ. конф., Витебск, 2-3 ноября 2018 г.] Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2018. С. 146-149.
6. Указ Президента Республики Беларусь № 60 от 1 февраля 2010 г. О мерах по совершенствованию использования сегмента сети Интернет (с изменениями и дополнениями № 621 от 30 декабря 2011 г., № 8 от 8 января 2013 г., № 157 от 4 апреля 2013 г. и № 46 от 23 января 2014 г.) Национальный правовой Интернет-порта Республики Беларусь [Электронный ресурс]. Режим доступа <https://www.pravo.by/>. Дата доступа 12.03.2019

УДК 349.22

*Мегес Роксолана Богданівна, студентка магістратури
Львівський державний університет внутрішніх справ
Трускавець, Україна*

НЕЗАЛЕЖНИЙ МЕДІАТОР (ПОСЕРЕДНИК) – ЯК УЧАСНИК ПРОЦЕДУРИ ВИРІШЕННЯ КОЛЕКТИВНОГО ТРУДОВОГО СПОРУ

Анотація. Стаття описує роль незалежного посередника у вирішенні трудових спорів. У ній визначено права і обов'язки, яких повинен дотримуватися медіатор, а також розкрито суть вимог, які законодавець висуває до особистості незалежного посередника як учасника процедури вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Ключові слова: медіація, незалежний посередник, колективний трудовий спір, сторони колективного трудового спору, Національна служба посередництва і примирення.

*Мегес Роксолана Богдановна, студентка магістратури
Львовский государственный университет внутренних дел
Трускавец, Украина*

НЕЗАВИСИМЫЙ МЕДИАТОР (ПОСРЕДНИК) – КАК УЧАСТНИК РАЗРЕШЕНИЯ КОЛЛЕКТИВНОГО ТРУДОВОГО СПОРА

Аннотация. Статья описывает роль независимого посредника в разрешении трудовых споров. В ней определены права и обязанности, которые должен соблюдать медиатор, а также раскрыта суть требований, которые законодатель предъявляет к личности независимого посредника как участника процедуры разрешения коллективного трудового спора (конфликта).

Ключевые слова: медиация, независимый посредник, трудовой спор, стороны коллективного трудового спора, Национальная служба посредничества и примирения.

Mehes Roksolana Bohdanivna, Master's student
Lviv State University of Internal Affairs
Truskavets, Ukraine

INDEPENDENT MEDIATOR (NEGOTIATOR) – AS A PARTICIPANT OF PROCEDURE FOR RESOLVING COLLECTIVE LABOR DISPUTES

Abstract. *The article describes the role of an independent mediator in the resolution of labor disputes. It defines the rights and responsibilities that the mediator must adhere to, as well as reveals the essence of the requirements that the legislator refers to the person of an independent mediator as a participant in the procedure for resolving a collective labor dispute (conflict).*

Key words: *mediation, independent mediator, collective labor dispute, parties to a collective labor dispute, National Mediation and Reconciliation Service.*

У процедурі вирішення колективного трудового спору велику роль відіграє посередництво, яке спрямоване на те, щоб допомогти сторонам уникнути конфлікту, налагодити стосунки, в даному контексті трудові та знайти спільну мову. В нашій державі процесам посередництва або як, ще його називають медіації присвячений Закон України «Про медіацію» [2]. Медіація – процедура і спосіб урегулювання трудового спору за допомогою незалежної від сторін спеціалізованої особи, тобто медіатора. Медіація розповсюджена у багатьох галузях, тому також розглядає спори, що виникають у трудових правовідносинах.

Безпосередньо законодавцем було прийнято Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», у якому передбачена стаття, яка тлумачить незалежного посередника як учасника процедури вирішення колективного трудового спору. Отож, незалежний посередник – визначена за спільним вибором сторін особа, яка сприяє встановленню взаємодії між сторонами, проведенню переговорів, бере участь у виробленні примирною комісією взаємоприйняттого рішення [1].

Для того, щоб краще зрозуміти чим займається незалежний посередник, необхідно визначити, що таке колективний трудовий спір. Тому, колективний трудовий спір (конфлікт) – це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин, з приводу встановлення нових або зміни існуючих умов праці та виробничого побуду; укладення чи зміни колективного договору, угоди; виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень; невиконання вимог законодавства про працю [1].

Незалежний посередник у своїй роботі має досягти довіри сторін колективного спору, в його обов'язки входить встановлення співробітництва між сторонами трудового конфлікту, сприяння сторонам в вирішенні спору на взаємоприйнятних умовах [4].

Сторонами колективного трудового спору є:

1. Наймані працівники підприємства чи його структурного підрозділу;

2. Наймані працівники підприємств однієї чи декількох галузей або адміністративно-територіальних одиниць чи профспілки, їх об'єднання, роботодавці і об'єднання роботодавців;

3. Наймані працівники однієї чи декількох професій або адміністративно-територіальних одиниць чи профспілки, їх об'єднання, роботодавці і об'єднання роботодавців на території більшості адміністративно-територіальних одиниць [1].

У своїй діяльності незалежний посередник, за законом, не може зазнавати втручання з боку будь-якого органу, організації, фізичної особи з метою перешкоджання веденню переговорів, спонукання медіатора до нав'язування сторонам прийняття певного рішення.

Важливо зазначити, що у своїй діяльності незалежний посередник діє на підставі Конституції України та Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», інших законодавчих та нормативно-правових актів, Положення про Національну службу посередництва і примирення та Положення про посередника [3].

Як учасник процедури вирішення колективного трудового спору незалежний посередник має право: брати участь в усіх засіданнях примирної комісії; проводити консультації з окремими членами примирної комісії; пропонувати сторонам для обговорення та відбору різні варіанти вирішення колективного трудового спору (конфлікту); безоплатно отримувати від сторін колективного трудового спору (конфлікту), НСПП, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для проведення аналізу, розрахунків, підготовки обґрунтувань; отримувати копію угоди про вирішення колективного трудового спору (конфлікту) та копію протоколу про розбіжності, якщо колективний трудовий спір (конфлікт) не врегульовано, в день їх підписання представниками сторін; ініціювати утворення трудового арбітражу; попереджати членів примирної комісії про допущені ними порушення норм чинного законодавства; повідомляти сторони про можливі наслідки недосягнення ними згоди по суті колективного трудового спору (конфлікту); на збереження місця роботи (посади) і середнього заробітку на час роботи у примирних органах; на гарантії, передбачені Кодексом законів про працю України (322-08) для виборних профспілкових працівників, членів рад (правлін), підприємств і рад трудових колективів; на оплату праці в розмірі не менше середньомісячної заробітної плати та відшкодування витрат, пов'язаних з участю у примирній процедурі [4].

Відповідно, незалежний посередник зобов'язаний: дотримуватись під час участі в роботі примирної комісії норм Закону України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)", інших законодавчих та нормативно-правових актів, Положення про Національну службу

посередництва і примирення та Правил етики посередника (незалежного посередника); вивчити суть і причини колективного трудового спору (конфлікту) перед початком роботи у примирній комісії; з'ясувати наявність достатніх повноважень у членів примирної комісії для прийняття зобов'язання від імені сторін колективного трудового спору (конфлікту); сприяти створенню у примирній комісії атмосфери, сприятливої для вияснення позицій сторін і пошуку компромісу; не вдаватись до упередженості або тиску по відношенню до будь-якої з сторін колективного трудового спору (конфлікту); не оприлюднювати у будь-який спосіб свої висновки по суті колективного трудового спору (конфлікту) під час примирної процедури без згоди на те сторін колективного трудового спору (конфлікту); надавати на вимогу НСПП інформацію стосовно своєї участі у примирній процедурі; подавати до НСПП письмовий звіт про підсумки своєї участі у примирній процедурі у триденний термін після її закінчення; негайно у письмовій формі повідомити орган НСПП про відмову сторін колективного трудового спору (конфлікту) від подальших послуг незалежного посередника; бути прикладом законослухняності, неухильно дотримувати Правил етики посередника (незалежного посередника) й завжди поводитися так, щоб зміцнювати віру сторін колективного трудового спору (конфлікту) у чесність, незалежність та неупередженість своєї діяльності в якості незалежного посередника; уникати будь-якого незаконного впливу на його діяльність, пов'язану зі здійсненням сприяння вирішенню колективного трудового спору (конфлікту); старанно й неупереджено виконувати покладені на нього обов'язки і підтримувати свою професійну компетентність на належному рівні; утримуватися від поведінки, будь-яких дій або висловлювань, що можуть призвести до втрати віри в рівність прав сторін при розгляді колективного трудового спору (конфлікту) [4].

Для того, щоб брати участь у вирішенні колективного трудового спору (конфлікту) незалежний посередник повинен відповідати кваліфікаційним вимогам щодо його особи. Посередником може бути особа, яка має повну вищу освіту, стаж роботи в органах виконавчої влади, органах місцевого самоврядування, об'єднання роботодавців чи профспілок чи іншій роботі, пов'язаній з регулюванням соціально-трудових відносин, вирішенням конфліктів не менше трьох років, обізнана з сучасними соціально-трудовими

проблемами та володіє знаннями з трудового законодавства, а також законодавства і практики вирішення колективних трудових спорів (конфліктів). Також до вимог відносять успішно пройдену атестацію та переатестацію в Національній службі посередництва і примирення [4].

Таким чином, посередник (медіатор) як учасник процедури вирішення колективних трудових спорів відіграє важливу роль у встановленні взаємодії між сторонами, проведенні переговорів та прийнятті взаємовигідного рішення.

Для здійснення цих завдань він повинен мати відповідні знання, вміти їх застосовувати на практиці, мати досвід роботи з колективними трудовими спорами (конфліктами), знати та виконувати свої права та обов'язки.

Список використаної літератури:

1. Закон України «Про порядок вирішення колективних спорів (конфліктів) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rada.gov.ua>.
2. Проект закону України «Про медіацію»: 3665 від 17.12.2015 р., 3 сесія, VIII скликання, 2351-VIII від 20.02.2018 р.
3. Положення про Національну службу посередництва і примирення [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1258/98>.
4. Положення про посередника [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0106299-99>.

УДК 347.2/3

Менська Олена Анатоліївна, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Одеса, Україна

КОНФІСКАЦІЯ ЯК ПІДСТАВА ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Анотація. У статті автор аналізує конфіскацію як спеціальну підставу припинення права власності на об'єкти культурної спадщини. Крім розгляду правових проблем припинення права власності шляхом конфіскації об'єктів культурної спадщини за вітчизняним законодавством, здійснено короткий аналіз національних законодавчих актів із цього питання інших країн. Так, автором здійснено дослідження особливостей національних законодавчих актів, що становлять правову основу охорони, використання об'єктів культурної спадщини в Німеччині.

Ключові слова: культурна спадщина; правовідносини; власність; конфіскація; пам'ятка культурної спадщини.

Менская Елена Анатольевна, кандидат юридических наук,
доцент кафедры гражданско-правовых дисциплин экономико-правового факультета
Одесского национального университета имени И.И. Мечникова
Одесса, Украина

КОНФИСКАЦИЯ КАК ОСНОВАНИЕ ПРЕКРАЩЕНИЯ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ НА ОБЪЕКТЫ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация. В статье автор анализирует конфискацию как специальное основание прекращения права собственности на объекты культурного наследия. Кроме рассмотрения правовых проблем прекращения права собственности путем конфискации объектов культурного наследия по отечественному законодательству, осуществлен краткий анализ национальных законодательных актов по этому вопросу других стран. Так, автором проведено исследование особенностей национальных законодательных актов, составляющих правовую основу охраны, использования объектов культурного наследия в Германии.

Ключевые слова: культурное наследие; правоотношения; собственность; конфискация; памятка культурного наследия.

Menska Olena, PhD (juridical sciences)
assistant professor of department of civil law disciplines, Economics and Law Faculty,
I.I. Mechnikov Odesa National University
Odesa, Ukraine

CONFISCATION AS A BASIS FOR THE TERMINATION OF OWNERSHIP OF A CULTURAL HERITAGE OBJECT

Abstract. *In the article the author analyzes the confiscation as a special reason for the termination of ownership of objects of cultural heritage. In addition to considering legal problems of the termination of property rights by confiscating cultural heritage objects under domestic law, a brief analysis of national legislation on this issue of other countries was made. Thus, the author has studied the peculiarities of national legal acts constituting the legal basis for the protection, use of cultural heritage objects in Germany.*

Key words: *cultural heritage; legal relationship; property; confiscation; cultural heritage site.*

Хвиля підвищеного інтересу до національно-патріотичних цінностей та власної історичної пам'яті уособленої в різноманітних об'єктах культури, що не тільки виступають міцним зв'язком минулого із сьогоденням, але й відображають досягнуті результати розвитку людства, сприяла пришвидшенню до активного й широкомасштабного реформування законодавства в сфері охорони культурної спадщини. Цьому сприяв і процес європейської інтеграції України, який став поштовхом для нагального ухвалення змін до ключового закону, що регулює правові відносини в сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження на сучасному етапі.

Напрямок наближення вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу став своєрідним дороговказом важливості наукової розробки гостроактуальних питань, пов'язаних зокрема і з припиненням права власності на об'єкти, що становлять культурну цінність. Йдеться, звичайно, не про чисельність нормативно-правових актів, а про їх своєчасність та адекватність потребам українського суспільства, тим паче у такий скрутний час.

Доводиться констатувати, що на сьогоднішній день означена сфера освоєна цивільним правом не в тій мірі, як це вимагається умовами цивільного обороту та намаганнями законотворців реформувати галузь культури та права власності на окремі об'єкти, які до неї дотичні.

Так, Цивільний кодекс України (далі по тексту – ЦК України) передбачає підстави припинення права власності, в тому числі й на об'єкти культурної спадщини. Зокрема, йдеться про викуп пам'ятки культурної спадщини. Якщо власник пам'ятки культурної спадщини не вживе заходів щодо її збереження, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для цього умов, суд за позовом відповідного органу охорони культурної спадщини може постановити рішення про її викуп (ч. 2 ст. 352 ЦК України) [1].

На наше переконання, санкція у вигляді викупу пам'яток культурної спадщини, котрі в силу різних історичних подій, які залишили свій подекуди нищівний відбиток на самих пам'ятках і стали об'єктом приватної власності та свідомо чи несвідомо доводяться до вкрай ганебного стану в результаті дій або бездіяльності власника, що загрожує пошкодженням або знищенням пам'ятки, не усуне проблеми вже завданої шкоди даному об'єкту. Це пояснюється зокрема й тим, що шкода, завдана об'єкту культурної спадщини спричинить втрату об'єктом своєї автентичності та значущості для суспільства саме як носій історично-важливої інформації, або навіть призведе до його цілковитого занепаду та руйнації.

Ми переконані, що варто застосовувати більш дієвий запобіжний механізм у питаннях збереження вітчизняної культурної спадщини, наприклад, конфіскацію.

Так, стаття 354 ЦК України передбачає застосування до особи позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом. При цьому конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно, а обсяг і порядок конфіскації майна встановлюються законом.

Багатоаспектний характер досліджуваної проблеми у питаннях конфіскації спонукає звернутися до різних галузей знань, зокрема, й до кримінального. Однак, варто врахувати, що конфіскація відноситься до досить специфічних правових конструкцій, оскільки їй властива міжгалузева й публічна спрямованість. Сутність конфіскації в якості санкції за вчинене правопорушення обумовлює переважне регулювання її публічним законодавством. Хоча застосування конфіскації не позбавлене приватно-правових наслідків. На відміну від реквізиції, конфіскація не відбувається з мотивів суспільної необхідності та виконує виключно каральну функцію. Іноді в суспільних інтересах варто було б залишити конфісковане майно у власності правопорушника, а не витратити на його зберігання бюджетні кошти і час державних службовців. Однак, такий погляд на конфіскацію не враховує, що вона має величезний превентивний потенціал. Конфіскація – не просто позбавлення майна правопорушника, це ще і демонстрація суспільством того, що воно не дозволить правопорушнику користуватися «плодами» своїх правопорушень [2, с. 254-255].

Таким чином, метою конфіскації щодо пам'яток культурної спадщини, які утримуються в неналежному стані, є не відшкодування майнової шкоди, заподіяної державі, а саме як підстава припинення права власності у недобросовісного власника на пам'ятку культурної спадщини та її збереження. Тобто, завдяки конфіскації майно вилучається з обігу, що в подальшому запобігає його як незаконному обороту, так і забезпечує збереження даного

об'єкта в первісному (автентичному) вигляді. У цьому випадку буде мати місце виділення такої категорії, як спеціальна конфіскація.

У науковій доктрині питання вилучення культурних цінностей, які визнані пам'ятками історії та культури, в разі, якщо вони піддаються загрозі знищення або псування були присвячені, зокрема й праці А. П. Сергєєва. Так, у своїй монографії «Цивільно-правова охорона культурних цінностей в СРСР» автор підкреслює, що хоча умови вилучення культурних цінностей як колишнім, так і нинішнім чинним законодавством не були визначені, за змістом закону воно повинно проводитися безоплатно, незалежно від характеру прав організації на цінності, що вилучаються (права власності, права оперативного управління). На думку автора, розглянута санкція носить, таким чином, конфіскаційний характер і є мірою відповідальності. Однак применшення майнових інтересів суб'єкта безгосподарного утримання не є самоціль: як у громадян, так і організацій вилучення культурних цінностей проводиться перш за все в інтересах забезпечення схоронності останніх. Цим головним чином обумовлена і можливість їх вилучення у організацій, невинуватих у безгосподарному утриманні [3, с. 184]. Не дивлячись на давність опублікування зазначеної монографії, очевидно, що висловлювання автора актуальні й сьогодні.

Крім цього, вважаємо позитивною практику інших держав, що успішно використовують як міру відповідальності в інтересах забезпечення схоронності об'єкта культурної спадщини, як безоплатне, так і оплатне вилучення такого об'єкта за рішенням суду – конфіскацію, експропріацію.

Так, Закон «Про охорону пам'яток в Берліні» (DSchG Bln) від 24 квітня 1995 р. [4] встановлює, що особа, яка має право на пам'ятку зобов'язана ставитися до неї належним чином і захищати від небезпек. Про загрози, які є небезпечними для збереження пам'ятки, повинна негайно повідомити про це компетентний орган. Особа, яка має право на пам'ятку може вимагати допомоги від компетентного органу для виконання заходів по збереженню пам'ятки. Якщо особа, яка має право розпоряджатися пам'яткою виконуючи свої зобов'язання, тим самим ставить під безпосередню загрозу існування пам'ятки, компетентний орган може проводити необхідні заходи по його охороні. Особа, яка має право на пам'ятку може його використовувати її в розумних межах, щоб відшкодувати понесені витрати.

Якщо існує небезпека для існування пам'ятки може застосовуватися експропріація (Enteignung) на користь держави. Експропріація на користь особи, яка має право розпоряджатися пам'яткою допускається, якщо єдність історичної цінності не може бути задоволена іншими засобами (§ 17).

Закон «Про захист культурних пам'яток землі Баден-Вюртемберг» (DSchG) від 6 грудня 1983 р. [5] § 25 встановлює умови експропріації. Так, експропріація допустима, якщо зареєстровану пам'ятку культури або її

зовнішній вигляд або зміст, не можливо захистити всією існуючою системою і не може бути забезпечено будь-яким іншим розумним способом.

Закон «Про захист і охорону пам'яток Баварії» (BayDSchG) від 25 червня 1973 р. [6] встановлює, що власники та інші особи, які мають право розпоряджатися пам'ятками повинні обслуговувати їх, проводити ремонт належним чином і захищати їх від небезпеки в тих випадках, коли це необхідно, власник або інша особа, що має законне право розпорядження і не є прямим власником, також повинні діяти відповідним чином.

Пам'ятка повинна бути використана відповідно до її призначення. Якщо пам'ятка більше не використовується за її первісної мети, власники й інші особи, що мають юридичні зобов'язання по відношенню до неї, повинні вибрати максимально можливий шлях збереження об'єкта в довгостроковій перспективі, тобто, зобов'язані здійснювати певний вид використання.

Допустимість експропріації можлива в разі, коли видається небезпека для існування пам'ятки. В інтересах юридичної особи експропріація допустима, якщо постійне збереження пам'ятки або зареєстрованої рухомої пам'ятки відноситься до статутних обов'язків юридичної особи і є безпечним при будь-яких обставинах (ст. 18).

При цьому адміністративний орган на вимогу зацікавленої особи визначає компенсацію. Положення баварського закону про обов'язкову експропріацію для визначення розміру компенсації застосовують *mutatis mutandis*. Якщо ж подається нова заява, яка є більш сприятливою для особи, яка має право на компенсацію, ніж рішення, яке лежить в основі компенсації, компенсація у всіх випадках зменшується до суми, відповідно до понесеного збитку. Орган управління встановлює фіксовану компенсацію (ст. 20).

Закон землі Гессен «Про охорону пам'яток землі Гессен» від 28 листопада 2016 р. [7] § 14 встановлює заходи по забезпеченню збереження пам'ятки. Так, якщо власник або володілець ставить під загрозу пам'ятку культури, то орган охорони пам'яток може здійснювати необхідні заходи щодо його збереження.

Якщо утримання пам'ятки культури буде поставлене під загрозу, орган охорони пам'яток може здійснювати заходи, які необхідні, щоб запобігти такій небезпеці для існування пам'ятки культури. Власник або володілець також зобов'язані вжити таких заходів. Використовувати пам'ятку культури необхідно в їх первісній меті, власники і володільці повинні прагнути до такого використання (§ 15).

При цьому експропріація допустима на благо країни, округу, муніципалітету, якщо необхідна для того, щоб пам'ятка культури збереглася в його існуючому вигляді (§ 26).

Закон «Про охорону пам'яток Гамбурга» (DSchG) від 5 квітня 2013 р. [8] § 13 передбачає, що в разі зміни пам'ятки без відповідного на те дозволу, що

таким чином, зменшиться її історична (монументальна) цінність, або вона буде повністю або частково знищена, то компетентний орган виносить постанову про те, що той, хто несе відповідальність за зміну або знищення пам'ятки, відновлює її попередній стан. Компетентний орган проводить необхідну роботу за рахунок сторони, на яку покладено обов'язок по схоронності об'єкта. У такому випадку може бути витребуваний завчасний платіж (аванс) від боржника. Якщо незаконні будівельні роботи продовжують тривати, незважаючи на письмові або усні попередження, компетентний орган може або опечатати будівельний майданчик, або доставити будівельні матеріали, обладнання, техніку та будівельні засоби в своє офіційне розпорядження.

Відносно експропріації, то вона допускається у таких випадках: для збереження пам'ятки, що знаходиться під загрозою зникнення; для зняття пам'ятки з її місця розташування і відновлення пам'ятки на іншому відповідному місці; щоб зберегти або змінити середовище пам'ятки, яке необхідне для її збереження; для виконанням розкопок археологічних пам'яток (§ 19).

Що стосується компенсаційних заходів, то оскільки вони призводять до економічно необґрунтованого тягара на майно, що перевищує межі соціальних зобов'язань, адекватна компенсація надається коштами за умови, що цей тягар не може бути компенсовано іншим способом. Компенсація повинна бути визначена компетентним органом, по суті разом із заходами по обвинуваченню (§ 21).

Таким чином, вважаємо схвальним положення про те, ким має прийматися рішення про вибір способу вилучення об'єкта культурної спадщини, що безгосподарно утримується. Вважаємо, що суд повинен приймати рішення про вибір способу вилучення об'єкта культурної спадщини.

Із метою забезпечення збереження пам'ятки культурної спадщини, вважаємо позитивною можливість поширення положень про необхідність вилучення як державою, так і будь-яким іншим суб'єктом – компетентним органом по охороні об'єктів культурної спадщини (за умови наявності у нього можливості належного утримання таких об'єктів) при загрозі їх втрати на будь-які об'єкти культурної спадщини, які безгосподарно утримуються.

Варто визнати, що норма про фіксовану компенсацію є позитивною, що дозволяє висловити пропозицію передбачити в національному законодавстві з охорони культурної спадщини подібну норму. Така норма узгоджується з метою вдосконалення законодавства в цій частині і, по можливості, дає підстави для повноцінного перебування України в міжнародному співробітництві з питань охорони культурної спадщини України, яка до того ж є частиною всесвітньої культурної спадщини. Крім цього, вважаємо за доцільне запропонувати відповідну статтю в ЦК України про відшкодування шкоди, вже

заподіяної пам'ятці в результаті дій або бездіяльності власника або користувача пам'яткою культурної спадщини.

З огляду на все вищезазначене, вважаємо доречним запропонувати відповідну статтю в Закон України «Про охорону культурної спадщини» про конфіскацію як підставу припинення права власності недобросовісного власника пам'ятки культурної спадщини за неналежне утримання пам'ятки культурної спадщини: «У разі невідкладної необхідності забезпечення умов для збереження, якщо пам'ятці загрожує знищення внаслідок дій або бездіяльності власника пам'ятки може бути застосовано конфіскацію. Конфіскована пам'ятка переходить у власність держави».

Як підсумок зазначимо, на наше переконання, досить прийнятним є застосування деякими державами експропріації як примусового відчуження об'єктів культурної спадщини, що знаходяться на праві приватної власності у фізичних і юридичних осіб на користь держави для захисту цих об'єктів.

На наш погляд, як у випадку викупу, так і в разі конфіскації і добровільної відмови від власності, що є пам'яткою культурної спадщини, перехід із права приватної власності спочатку повинен бути здійснений все ж таки на користь держави. Далі держава буде вирішувати долю даної пам'ятки по одному з можливих варіантів: об'єкт залишиться у власності держави, або в разі недостатності коштів на його утримання може бути шляхом проведення конкурсу переданий у користування в оренду, концесію або в іншу форму державно-приватного партнерства.

Водночас, не варто допускати, щоб даний механізм рухався у бік монополізації з боку держави на такі об'єкти. Оскільки такий підхід у майбутньому може прирікти на небуття інститут права власності на об'єкти культурної спадщини. На нашу думку, це саме та підстава, яка об'єднує в собі вузлові проблеми збереження об'єктів культурної спадщини в автентичному стані та забезпеченню співвідношення публічного й приватного права. Поки складно говорити про перспективи цього твердження, але якщо вдасться подолати протиріччя й досягти взаємозв'язку та оптимального балансу між приватною та публічною власністю на об'єкти культурної спадщини, й синхронно та ефективно сполучити їх взаємодію задля єдиної мети – зберегти якомога більшу кількість об'єктів, що ідентифікують національну культурну спадщину, можна вважати, що це дасть змогу узгодити результати діяльності вітчизняних законотворців із міжнародними стандартами по охороні культурної спадщини. Хоча і на сьогодні розглянута проблема не залишилася на периферії уваги урядовців по виробленню конструктивних рішень щодо віднайдення правових механізмів захисту об'єктів культурної спадщини та можливості її законодавчо владнати. Натепер, зрозуміло, що даний процес об'єктивно не може в найкоротші терміни вирішити всі глибинні проблеми, пов'язані зі

збереженням національного культурного надбання, хоча й вказує на серйозність намірів законотворця домогтися збереження вітчизняної культурної спадщини, що рясно дебатується та пропагується практично на всіх рівнях влади, особливо у світлі процесів європейської інтеграції України. Очевидно, що і ця робота не переслідує такої мети. Завдання нашого дослідження набагато скромніше – звернути належну увагу громадськості на факт існування проблеми по збереженню усього різноманіття об'єктів вітчизняної культурної спадщини.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 13.03.2019).
2. Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 5: Право власності та інші речові права / за ред. проф. І. В. Снашибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Х. : ФО-П Лисяк Л. С., 2011. 624 с.
3. Сергеев А.П. Гражданско-правовая охрана культурных ценностей в СССР : монография. Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. 192 с.
4. Gesetz zum Schutz von Denkmälern in Berlin (Denkmalschutzgesetz Berlin - DSchG Bln) Vom 24. April 1995 (letzte berücksichtigte Änderung: zuletzt geändert durch Artikel 30 des Gesetzes vom 02.02.2018 (GVBl. S. 160). Информационная система berlin.de. URL: <http://gesetze.berlin.de/jportal/?quelle=jlink&query=DSchG+BE&psml=bsbeprod.psml&max=true&aiz=true> (Datum Referenz 13.03.2019).
5. Gesetz zum Schutz der Kulturdenkmale (Denkmalschutzgesetz - DSchG) in der Fassung vom 6. Dezember 1983: letzte berücksichtigte Änderung vom 23. Februar 2017. Информационная система landesrecht-bw.de. URL: <http://www.landesrecht-bw.de/jportal/?quelle=jlink&query=DSchG+BW&psml=bsbawueprod.psml&max=true&aiz=true> (Datum Referenz 13.03.2019).
6. Gesetz zum Schutz und zur Pflege der Denkmäler (Bayerisches Denkmalschutzgesetz – BayDSchG) Vom 25. Juni 1973 (BayRS IV S. 354) BayRS 2242-1-K : das zuletzt durch § 3 des Gesetzes vom 10. Juli 2018 (GVBl. S. 523) geändert worden ist. Информационная система bayern.de. URL: <http://www.gesetze-bayern.de/Content/Document/BayDSchG/True?AspxAutoDetectCookieSupport=1> (Datum Referenz 13.03.2019).
7. Gesetz- und Verordnungsblatt für das Land Hessen : Ausgegeben zu Wiesbaden am 5. Dezember 2016 URL: <https://lfd.hessen.de/service/hessisches-denkmalschutzrecht> (Datum Referenz 13.03.2019).
8. Denkmalschutzgesetz (DSchG) Vom 5. April 2013 (HmbGVBl. S. 142). Информационная система bayern.de. URL: <http://www.landesrecht-hamburg.de/jportal/portal/page/bshaprod.psml?showdoccase=1&doc.id=jlr-DSchGHA2013rahmen&doc.part=X&doc.origin=bs&st=lr> http://www.lexsoft.de/cgi-bin/lexsoft/justizportal_nrw.cgi?xid=5598270,1 (Datum Referenz 13.03.2019).

.ЗАМІТКИ * NOTES**

Наукове видання

**СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ Й НАУКИ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 4

Том 1

Відповідальний за випуск: Ю.І. Колісник-Гуменюк

Макет і комп'ютерна верстка: В.В. Гуменюк

Дизайн обкладинки: І.С. Колісник

Адреса оргкомітету:

Львівський навчально-науковий центр професійної освіти

79008, вул. Кривоноса, 10

м. Львів

lnnc@ukr.net

Сучасні тенденції розвитку освіти й науки : проблеми та перспективи:

зб. наук. праць / [упорядник Ю.І. Колісник-Гуменюк]. Київ–Львів–

Бережани–Гомель, 2019. Вип. 4: в 2-х томах. Т. 1. 306 с.

Електронне видання

Умовн.-друк. арк. 19,8. Об'єм файлу – 3,9 МБ.

